

TANULMÁNY

ŐSHONOS KISEBBSÉG MINT NEM ÖNKÉNTES KISEBBSÉG Ogbu kulturális-ökológiai elméletének tesztelése Európában

PÁSZTOR Adél

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: adel.pasztor@yahoo.com

European University Institute, The Robert Schuman Centre for Advanced Studies (European Forum)
I-50016 San Domenico di Fiesole (Firenze), Via dei Rocettini 9; e-mail: adel.pasztor@yahoo.com

Összefoglaló: A tanulmány célja annak felmérése, mennyiben jellemzők az őshonos ill. nemzeti kisebbségekre az iskolázottsági egyenlőtlenségek. Továbbá arra a kérdésre keresi a választ, vajon a rendszerváltozást követő változások mennyiben befolyásolták az iskolázottsági esélyeket a határon túli magyar kisebbségek körében. Tekintettel arra, hogy nem rendelkezünk egy olyan átfogó elmélettel, mely az őshonos kisebbségek iskolához fűződő viszonyára széles körben alkalmazható lenne, helyette John Ogbu egy, a bevándorlók sajátosságait vizsgáló elméleti modelljének kisebbségekre való használhatóságát teszteltem. Ogbu elmélete, mely az önkéntesség elvén alapul, lehetőséget ad a bevándorlók és az őshonos kisebbségek szétválasztására. Az elméletből kiinduló nemzetközi összehasonlító elemzés négy Magyarországgal szomszédos országra kiterjedően méri fel az esetleges etnikai egyenlőtlenségeket az iskoláztatás vonatkozásában. Az elemzés nemcsak az egyenlőtlenségek létét hivatott alátámasztani, hanem időbeni változásukat is nyomon követi; az eredmények azonban megkérdőjelezzik az elmélet ilyen jellegű alkalmazhatóságát.

Kulcsszavak: kisebbségek, iskoláztatás, egyenlőtlenségek

A 20. század második felében jelentős oktatási reformoknak lehettek tanúi a fejlett országok. Ezek a reformok az egyenlőtlenségek csökkentését tűzték ki célul az oktatás széleskörű kiterjesztése által. Ennek ellenére Shavit és Blossfeld (1993) tizenhárom ország iskoláztatási mutatóinak elemzéséből arra a következtetésre jutott, hogy továbbra sem csökkenő egyenlőtlenségekkel nézünk szembe. Mindez, szerintük, annak köszönhető, hogy a középfokú expanzió a szakmunkásképzés és az érettségivel végződő képzések közti jelentős differenciálódáshoz vezetett: az előbbi a társadalom alsó rétegeit foglalta magába, a felsőfokú továbbtanulás privilégiumát szinte kizárólag a felsőbb rétegekre hagyva.

A Kelet-Európában végbement rendszerváltozás többek között együtt járt a középső és felsőfokú oktatás nagymértékű kiterjesztésével; a felmérések mégis azt mutatták, hogy habár jelentős expanziók zajlottak le, az esélyegyenlőtlenségek fennmaradtak, és

több ponton is tetten érhetőek. Annak ellenére, hogy ma több fiatal érettségizik le és szerez felsőfokú képesítést, mint évekkorábban, az iskolai expanzió jelentős származási és területi egyenlőtlenségek mellett megy végbe. Az oktatási rendszerben való előrelépés végig szoros összefüggést mutat a gyerekek származásával (főként szülei iskolai végzettségével), s markánsak a területi ill. regionális különbségek is. Ha mindezekhez még egy további tényező is társul, mint a kisebbséghez való tartozás, az potenciálisan tovább növelheti az iskolázatási egyenlőtlenségeket.

Az etnikai egyenlőtlenségeket nézve a bevándorlók a nemzetközi szociológiai és antropológiai kutatások középpontjában állnak, kevés figyelem éri viszont az őshonos kisebbségeket.¹ Az európai őshonos kisebbségek iskolai életútjának nyomon követése többnyire hiányzik a szociológiai kutatási palettáról. Pedig a 20. század második felében lezajlott oktatáspolitikai változások okán aktuális és indokolt lenne annak feltérképezése, hogy ma mennyiben jellemző az európai őshonos kisebbségekre az iskolázottsági egyenlőtlenség.

A kisebbség meghatározásához a nyelvi, kulturális kisebbség definícióját alkalmazom, és kisebbségnek tekintem mindazon csoportokat, melyek: etnikai származása, nyelve, vallása különbözik a többségi népességtől, s ezen eltérő kulturális jellemvonásait a többségi társadalomban is megőrizni igyekeznek. Jelen munkámban a határon túli magyar kisebbség vizsgálatát tűztem ki fő célul.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Az esélyegyenlőtlenségek etnikai szempontú elemzése terén kiemelkedőnek mondható Blau és Duncannak (1967) az amerikai társadalmi rétegződésről írott könyve, melyben rámutatnak, hogy habár a foglalkoztatási rendszer látszólag a teljesítményt és az érdemet értékeli, a faji és etnikai különbségek jelentősen behatárolják a státusszerzési lehetőségeket. Külön elemzésnek vetették alá a feketék valamint a bevándorlók fehérekkel való összehasonlítását, annak elemzése érdekében, mennyiben befolyásolja az ember született státusza későbbi mobilitási lehetőségeit.

Az előbbit illetően megállapították, hogy a feketéknek messze nincsenek azonos munkavállalási esélyeik, ami nem alacsonyabb szintű iskolázottságuknak tudható be, hiszen esélyeik minden egyes iskolázottsági szint esetében rosszabbak a fehérekénél. A két csoport közti foglalkoztatásban és jövedelemben megmutatózó különbség az iskolázottság növekedésével együtt nő, előnytelenül érintve ezáltal az iskolázottabbakat, akik relatív esélyei még az iskolázatlan feketéknél is rosszabbak. Hasonlóképp épp az iskolázottak azok, akik leginkább szenvednek a diszkriminációtól, hisz a tanulatlan feketék fizikai munkásként való alkalmazása ellen senki sem tiltakozik.

Minekutána a feketék iskolázatásra fordított befektetései, jóval kevésbé vagy egyáltalán nem térülnek meg, ezáltal kevésbé hajlamosak az oktatásba való investálásra is. Mivel az iskolázottság nem „nyereséges” a feketék számára, ezáltal nincs, ami motiválja őket az iskolában maradásra és továbbtanulásra.

¹ A nem bevándorló kisebbségi csoportok (összefoglaló) meghatározására az őshonos kisebbségek elnevezést választottam. Ezalatt értem mindazon kisebbségi csoportokat, melyek a modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában szorultak kisebbségbe, tekintet nélkül arra, hogy volt-e anyanemzetük vagy sem.

Ezzel szemben az európai bevándorlók helyzete a fehérekével azonosnak mondható. Ők is ki vannak ugyan téve diszkriminációnak, de ez messze nem olyan hangsúlyos, mint a feketék esetében, így az nem tudja elnyomni erős teljesítmény-motivációjukat. Sikerorientációjuk – mely egyrészt otthoni kultúrájukból avagy eltökéltségükből származik, mellyel nekivágtak az ismeretlennek, hogy jobb jövőt építsenek – segít leküzdeni a diszkriminációt is.

A különböző faji és etnikai csoportok eltérő iskolai teljesítményét sokan sokféleképpen magyarázták. Az egyik elméleti irányzat szerint az iskolai teljesítményben, majd pedig a foglalkozási helyzetben és a jövedelemben megmutatkozó különbségek az értelmi képességekben rejlő különbségeket tükrözik. Arthur Jensen (1969) a hatvanas évek vége felé annak a véleményének adott hangot, mely szerint a fekete fiatalok iskolai sikertelensége eltérő genetikai adottságaikra vezethető vissza. Kritikusai azonban rámutattak, hogy az IQ-tesztek, melyek eredményeire következtetéseit alapozta, társadalmi és kulturális meghatározottságot egyaránt hordoznak, így nem tekinthetők mérvadónak.

A Coleman által (1966) végzett széleskörű iskolai felmérés azt mutatta, hogy a családi háttér és az iskola jelentősen befolyásolják az iskolai teljesítményt. A felmérés során fény derült rá, hogy az etnikai kisebbséghez tartozó fiatalok erősen szegregált iskolákba járnak, ahol a szegény és kisebbségi gyermekek kevésbé színvonalas, mondhatni alárendelt oktatásban részesülnek a többségi fehér társaikkal való összehasonlításban. Az iskoláztatási esélyek kiegyenlítése érdekében Coleman az iskolai szegregáció megszüntetése mellett tört lándzsát, minek következtében buszoztatással és más szociálpolitikai módszerekkel próbálták elérni a különböző etnikai csoportozhoz tartozó fiatalok „egészséges” arányát az iskolákban.

Wilson (1987) azon szociálpolitikai programok hátrányaira hívta fel a figyelmet, melyek a feketék pozíciójának javítását szolgálták. Ezek kezdetben pozitív eredményeket értek el, fokozatosan kialakult egy viszonylag jómódú fekete középosztály, amely azonban feladta korábbi életstílusát és a fehéreket követve a kertés elővárosokba költözött. Távozásukkal a nagyvárosok fekete lakónegyedeiben maradt többség helyzete rosszabbodott, a csökkenő adóbevételeknek az iskolák látták kárát, leromlott az infrastruktúra, egyre nehezebbé vált a munkavállalás. Elvándorlásukkal a feketék elvesztették vezetőiket is, velük együtt eltűntek azok az életstratégia minták, amelyek a szegénységből vezető kiutat mutathatnák.

Bond (1981) a „veszélyeztetett fiatalok” (*children at risk*) alacsony iskolai teljesítményét a társadalmi osztályok létével hozza összefüggésbe. Szerinte a fekete fiatalok azért teljesítenek rosszabbul az iskolában, mivel nagyobb arányban származnak alacsony státuszú vagy underclass háttérből. Ezt a nézetet támasztotta alá az angliai Swann jelentés is, mely a fekete fiatalok gyengébb iskolai teljesítményét azzal indokolta, hogy azok aránytalanul nagy számban kerülnek ki szegény környezetből.

Ezt cáfolják azonban azon megfigyelések, mely szerint egyrészt bármely adott társadalmi osztály esetén a feketék rosszabbul teljesítenek, mint fehér kortársaik, másrészt az alsó valamint a középréteg közti teljesítménykülönbségekben megmutatkozó szakadék sokkal szűkebb a feketéknél, mint a fehéreknél. Ez arra utal, hogy a fekete tanulók iskolai sikere vagy sikertelensége nem jár szorosan együtt társadalmi osztályukkal ti. szüleik iskolázottságával, jövedelmével, avagy társadalmi-gazdasági státuszával.

Ezek az elméletek melyek a kisebbségi fiatalok teljesítmény-lemaradását próbálták magyarázni azért nem érték el céljukat, mivel elhanyagoltak bizonyos tényezőket.

Egyrészt nem veszik figyelembe azon történelmi és társadalmi erőket, melyek bátorítják avagy elbátortalaníthatják a kisebbségi gyerekeket az iskolai sikerek elérésétől. Másodsorban figyelmen kívül hagyják a csoport iskoláztatással kapcsolatos kollektív orientációját. Végül pedig elhanyagolják a kisebbségi egyén véleményét az iskoláztatásról, mégpedig saját társadalmi realitásának tükrében.

Ogbu (1978) szerint a kisebbségek egy újfajta felosztásával – mely történelmi jellegzetességeiket is figyelembe veszi – megmagyarázható, hogy az egyes etnikumhoz tartozók mért teljesítenek jobban az iskolában, mint mások. Egy új szemzőből közelítve meg a kisebbségi alulteljesítés kérdését bevezette a nem önkéntes kisebbség fogalmát (*involuntary minority*), amely az etnikai hovatartozásuk okán tapasztalt diszkriminációra és korlátozott tanulmányi lehetőségeikre ellenkultúra formálásával reagál. Ogbu elmélete azért érdemel külön figyelmet, mivel az általa kifejlesztett szabad akaraton avagy önkéntességen alapuló klasszifikáció lehetővé teszi a bevándorlók és a nemzeti kisebbségek megkülönböztetését. Tekintettel arra, hogy Ogbu neve és munkássága Magyarországon kevésbé ismert, elméletét részletesebben vázolom fel.

AZ ISKOLAI TELJESÍTMÉNY KULTURÁLIS-ÖKOLÓGIAI ELMÉLETE

John Ogbu (1978, 1993, 1997, 2003; Ogbu–Gibson 1991) elmélete az USA-beli etnikai kisebbségek iskolázottsági egyenlőtlenségéről az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó elméletek közé tartozik. Ogbu a témában végzett összehasonlító kutatások alapján arra következtet, hogy a többségi fiatalok kisebbségeket meghaladó iskolai teljesítménye egyrészt nem genetikai adottság következménye, másrészt nem vezethető vissza olyan közép-osztályi kulturális környezetre sem, mely lehetővé teszi az iskolai teljesítményre ható kognitív, kulturális, motivációs attribútumok kifejlesztését, továbbá nem a jól felszerelt iskolák jobb hozzáférhetőségének eredménye.

Hasonlóképp nem okolható a kisebbségek által elszenvedett gazdasági, politikai diszkriminációval, de a kulturális és nyelvi akadályokkal sem, melyekkel az iskolában szembesülnek. Habár ezek a tényezők mind fontosak, Ogbu úgy véli, a fő különbség, ami a sikeres kisebbségeket a kevésbé sikeresektől elválasztja az a kulturális modell, mely irányítja viselkedésüket, értve ezalatt nézetüket is az adott társadalom működéséről és saját helyükről az adott rendszerben.

A kisebbségek és a többség által használatos kulturális modellek fő célja, hogy a csoporttagokat olyan értelmezési kerettel lássák el, melyeken keresztül értelmezhetik az oktatási eseményeket és helyzeteket, valamint irányítják viselkedésüket az iskolai folyamatokkal való összefüggésben. Minekutána az eltérő kulturális modellek eltérő viselkedéseket eredményeznek, az egyes csoportok kulturális modellje szoros összefüggésben áll az adott csoport relatív iskolai sikereivel avagy sikertelenségével. Véleménye szerint a korábbi elméletek azért nem voltak sikeresek az iskolai teljesítmény magyarázatában, mivel nem foglalkoztak a kisebbségek viselkedésének kulturális modelljével.

Tudatosítanunk kell, hogy a legtöbb nemzet egyben plurális társadalom is melyet egy vagy több kisebbségi csoport alkot. *Kisebbségként definiálta Ogbu azt a népességet, amely – valamely formában – alárendelt (hatalmi) szereppel rendelkezik az adott*

társadalmon belüli más csoport(ok)hoz viszonyítva (Ogbu 1978). A kisebbségek közti különbözőségekhez eltérő történelmük, azaz múltjuk is hozzájárul. A sikeres és kevésbé sikeres kisebbségi csoportok kulturális modelljeit kétféle történelmi erő alakítja. Az egyiket az adott kisebbség inkorporálásának módja befolyásolja, a másikat a domináns csoporttól elszenvedett diszkriminációra adott adaptív válaszok határozzák meg.

Ogbu szerint az első lépés ezen csoportok iskolai és munkaerő-piaci sikerének vagy sikertelenségének megértése felé annak tudatosítása, hogy különböző kisebbségi típusok (ill. csoportok) léteznek, melyek eltérő iskoláztatási és foglalkoztatási eredményeket érnek el. Erre válaszul alkotta meg Ogbu a kisebbségi csoportok új felosztását annak tükrében, vajon saját elhatározásukból vagy szükségszerűségből telepedtek-e meg az adott ország területén, és ott mennyiben szenvednek diszkriminációtól.

- Autonóm kisebbségek – jellegzetes faji, etnikai, nyelvi vagy kulturális identitással rendelkeznek, melyet tradíció vagy nemzeti alkotmány garantál. Érhetik őket előítéletek, de nincsenek társadalmi, politikai vagy gazdasági alárendeltségben, ennek következtében nem jellemzi őket aránytalan ill. állandó iskolai kudarc. Ilyenek a mormonok vagy a zsidók.
- Bevándorló vagy önkéntes kisebbségek – azok, melyek (többé-kevésbé) önkéntesen, azaz szabad akaratukból érkeztek az adott országba. Gyakran a társadalmi ranglétra legalján helyezkednek el, alantas munkát végeznek, mégis jelen helyzetüket javulásnak tekintik az otthoni viszonyokkal való összehasonlításban. A legfontosabb motiváló tényező, hogy gyerekeiknek jobb jövőt biztosítsanak, mely cél érdekében úgy a gazdasági, mind az oktatási lehetőségeket kihasználni igyekeznek. Instrumentális célok vezérlik őket akkor is, ha előítéletek vagy diszkrimináció éri őket. Ennek megfelelően a kezdeti nehézségek elmúltával nem jellemezhetők alacsony szintű iskolai teljesítménnyel ill. aluliskolázottsággal. Ilyenek a kubaiak, koreaiak, filippínók, kínaiak stb.
- Nem önkéntes vagy kasztszerű kisebbségek – azok, akiknek nem állt szándékában az adott ország részévé válni, azaz rabszolgaság, meghódítás (leigázás) vagy gyarmatosítás útján kerültek egy másik ország fennhatósága alá. Nem fogadják el alárendelt szerepüket és az asszimilációt elutasítva közös erővel harcolnak a politikai, gazdasági és társadalmi egyenlőségért. A nem önkéntes kisebbségek szemében nem él pozitív kép a jövőről, s gyerekeik veszélyeztetettek az iskolázottsági kudarcok túlzottan magas szintjében is. Legjobb példaként az amerikai indiánok, az afro-amerikaiak és a mexikói amerikaiak szolgálnak.

Ogbu a későbbiekben a két utolsó csoport összehasonlító vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, melyek részletes elemzése elvezet az eltérő iskolai teljesítmény magyarázatához. Abból indul ki, hogy az inkorporáció módja, valamint az azt követő diszkrimináció jellege, kulcsszerepet játszanak a kisebbségi csoportok viselkedésének meghatározásában.

Az önkéntes kisebbséget a bevándorlók alkotják, akik azért telepedtek le az adott országban mert úgy vélték, hogy ezáltal gazdasági helyzetükön jelentősen javíthatnak, nagyobb politikai szabadságot élvezhetnek avagy sokkal szélesebb lehetőségeik lesznek, mint odahaza. Ezek az elvárások értelemszerűen azt is befolyásolják, hogyan értelmezik és miként reagálnak a domináns csoport és az általuk irányított szervezetek feléjük irányuló viselkedésére.

A nem önkéntes kisebbségek nem szabad akaratukból telepedtek meg az adott országban, ennek következtében rosszul viselik korábbi szabadságuk elvesztését és az

őket érő politikai, gazdasági ill. társadalmi akadályokat meg nem érdemelt elnyomásuk eredményének tekintik. Az általuk elszenvedett diszkrimináció tipikus példája a gazdasági szektorban az ún. munkaerő-piaci plafon (*job ceiling*). Ez a domináns csoport felettük gyakorolt formális szabályait és informális praktikáit jelöli, melyek erősen limitálják pl. a feketék hozzáférését különböző állásokhoz, beszűkítik lehetőségeiket, korlátozva ezáltal az oktatásba fektetett forrásaik megtérülését. Ezen kollektív problémákkal konfrontálódva a két csoport eltérő válaszokat ad.

Ogbu szerint a bevándorlók az útjukban álló gazdasági, politikai és társadalmi akadályokat csupán ideiglenesnek tekintik, melyek bizonyos idő után egyéni igyekezettel, azaz kemény munkával és magasabb iskolázottsággal, leküzdhetők. A bevándorlókra pozitív vonatkoztatási rendszer használata a jellemző; jelenlegi helyzetüknek otthonmaradt kortársaikhoz való viszonyítása lehetővé teszi, hogy optimista képet fessenek saját és gyermekeik jövőjéről. Ezen optimista nézőpont engedi meg nekik, hogy akár marginális munkát is végezve helyzetüket pozitívan ítéljék meg. Ennek megfelelően a jobb állásokból való kizárásukat sem tartják diszkriminációnak, mivel úgy vélik az jogos következménye „külföldi” státuszuknak az adott országban, mely azért van, mivel nem beszélnek jól a nyelvet vagy máshol voltak iskolázva. Ennek következtében jövendő boldogulásukban központi szerepet játszik gyerekeik oktatása, mely a mobilitáshoz vezető egyetlen út.

Mivel a bevándorlók a kulturális és nyelvi különbségekre mint leküzdendő akadályokra tekintenek, nem várják el, hogy az iskolában saját nyelvükön, saját kultúrájukra tanítsák gyerekeiket. Hovatovább még ha nehézségekkel is jár, igyekeznek a többségi társadalom nyelvét és kultúráját legjobb tudásuk szerint elsajátítani. A végső cél érdekében a kulturális határokat is áthágják.

A bevándorlók tisztában vannak vele, hogy gyermekeiknek az iskolában diszkriminációval, valamint nyelvi és kulturális nehézségekkel kell szembenéznük, mégis elvárják, hogy jól teljesítsenek. Arra tanítják őket, hogy a tanulási kötelezettségeik legyenek az első helyen, szemben a háztartási munkával és az egyéb társadalmi tevékenységekkel. A szülők elvárják gyerekeiktől, hogy engedelmesskedjenek az iskola elvárásainak, még ha azok szemben is állnak saját elveikkel és értékeikkel.

A szülők a gyerekekre ruházzák a felelősséget, hogy a legtöbbet hozzák ki az előttük levő lehetőségekből. Rossz tanulónak lenni annyi, mint kudarcot vallani társadalmilag. A rossz bizonyítvány annak jele, hogy nem igyekeztek eléggé, nem dolgoztak elég keményen. A rossz tanuló szégyent hoz családjára és közvetlen környezetére, amely ki is közsítheti emiatt. Ez a fajta hozzáállás alkalmasnak bizonyul a rossz viselkedéstől való elrettentésre, és fokozza a vágyat a fiatalokban magas iskolai végzettség megszerzésére.

Ogbu megjegyzi, hogy a bevándorlók nem szükségszerűen hozzák magukkal otthonról azt a népbölcsességet (*folk theory*), mely a sikerhez vezető utat az oktatásban látja, hanem az többnyire megérkezésük után alakul ki. A bevándorlók hisznek benne, hogy a munkaadók a legjobban képzetteket alkalmazzák, ezért úgy vélik, hogy gyermekeik amerikai bizonyítványokkal felfegyverkezve versenyképesek lesznek a munkaerőpiacon. Ennek következtében az immigránsok gyerekei gyakran kitűnnek az iskolában és nem jellemző rájuk az alacsony iskolai teljesítmény.

A bevándorló szülők pozitív viszonyban állnak az iskolával, valamint a domináns csoport azon tagjaival, akik irányítják azt. Habár gyakorta szegregált, alacsony színvonalú iskolákat látogatnak, ez nem ábrándítja ki őket. Ennek több oka lehetséges. Először is az oktatás, amelyben gyerekeik az USA-ban részesülnek sokkal magasabb

szintű, mint amiben otthon részesülnének, és sokkal többet is nyújt nekik (pl. ingyenes tankönyvek). Másrészt a bevándorlók racionálisan érzékelik az őket érő előítéletes viselkedést és diszkriminációt. Úgy vélik nekik, mint idegeneknek, az adott országban nincs más választásuk, mint elviselni a hátrányos megkülönböztetést, ha ez az az ár, melyet meg kell fizetniük az emigráció feltételezett előnyeiért. A bevándorlók több különféle túlélési stratégiát fejlesztenek ki a felmerülő problémák leküzdésére, beleértve a hazatérést vagy akár a máshová emigrálást is, amennyiben szükséges.

Az említett két csoport eltérő – elsődleges és másodlagos - kulturális valamint nyelvi különbségekkel rendelkezik. Az elsődleges különbségek a bevándorlókra vonatkoznak és már az érkezésüket megelőzően jellemezték őket. Hasonlóképp otthonról hozzák magukkal társadalmi identitásukat is, melyet a befogadó ország nyelvének és kultúrájának megtanulása mellett is igyekeznek megtartani. A másodlagos különbségek ezzel szemben a nem önkéntes kisebbségeket jellemzik, s csak azután alakultak ki, hogy a csoport kisebbségi helyzetbe került.

A nem önkéntes kisebbségek jelentős mértékben különböznek a bevándorlóktól, mivel a gazdasági, politikai és társadalmi akadályokat melyekkel szembekerültek eleve másképp érzékelik. A státuszmobilitást illetően negatív viszonyítási kerettel rendelkeznek. Mivel nincs otthonuk, ahonnan jöttek volna, jelenlegi helyzetüket a domináns csoportéval vetik össze, és általában arra jutnak, hogy sokkal rosszabb helyzetben vannak, amit alárendelt szerepüknek tudnak be. Helyzetüket nincs okuk átmenetinek tekinteni, így az őket érintő diszkriminációt állandónak és intézményesítettnek vélik. A bevándorlókhoz hasonlóak ők is szeretnék hinni abban, hogy megfelelő iskolázottság és képességek birtokában előrejuthatnak, de tudják hogy ez nem lehetséges. Szerintük az akadályok leküzdéséhez sokkal több kell mint iskolázottság, egyéni ráfordítás és kemény munka, ennek megfelelően a kollektív igyekezetet hangsúlyozzák, abban látva a legjobb esélyt az akadályok leküzdésére.

A nem önkéntes kisebbségek tudják, hogy a domináns csoport által megalkotott szabályok nem az ő érdekeiket képviselik, hanem inkább ellenük vannak, ezért a szabályok követése helyett azok megváltoztatására törekszenek. Ennek megfelelően a kollektív küzdelem olyan stratégia, amit szívesen alkalmaznak az oktatás, munkahelyek vagy más előnyök hozzáféréseért folyó harcban.

A kasztszerű kisebbségek másodlagos kulturális rendszerrel jellemezhetőek, mely azután alakult ki, hogy a csoport szabad akaratán kívül kisebbségi helyzetbe került. Olyan meggyőződést és gyakorlatokat fejlesztenek ki, melyek magukba foglalják beszéd és a kommunikáció bizonyos módjait, melyek az alárendeltségben tapasztalt problémákkal való megbirkózást segítik elő. Ezen mechanizmusok alkotják a cselekvés ideális módját, mely egyúttal megerősíti az egyént csoporthoz való tartozásában.

Ogbu hangsúlyozza, hogy a nem önkéntes kisebbségek által alkalmazott viszonyítási keret nem egyszerűen más, hanem szöges ellentétben áll a domináns csoport viszonyítási keretével (az „elnyomókkal”). Míg az immigránsok a kulturális különbségeket leküzdendő akadálnak, kihívásnak tekintik, addig a nem önkéntes kisebbség szemében ezek a csoportidentitás meghatározói és ezért fenntartandók. Sokan közülük úgy vélik – még ha ez nem is tudatos -, hogy az angol nyelv megtanulása és mindennapi használata veszélyeket rejt saját kisebbségi kultúrájuk, nyelvük és identitásukra nézve. A teljes asszimilációt, mely a társadalomba való befogadásukat tenné lehetővé eluta-

sítják, s a kulturális és nyelvi különbségek megőrzésével határvonalat húznak saját csoportjuk és a domináns csoport közé.

A nem önkéntes kisebbségek a társadalmi identitás egy új fajtáját fejlesztik ki magukban, mely az általuk tapasztalt diszkrimináción alapszik. Mivel a domináns csoport cselekvését irányukban kollektívnek és tartósnak érzik, úgy vélik nem várható el, hogy úgy fogják kezelni őket mint a domináns csoport tagjait tekintet nélkül iskolázottságukra, képességeikre, származásukra, lakhelyükre gazdasági státuszukra avagy fizikai megjelenésükre. Mivel igazából nincs máshol otthonuk, nem tudnak azzal védekezni, hogy elhagyják az adott országot, hisz nincs hová hazamenniük. Védekezésül olyan társadalmi identitást fejlesztenek ki, mely nemcsak hogy lényegesen eltér a domináns csoport tagjaiétól, hanem teljesen szembekerül azzal.

Végezetül a nem önkéntes kisebbség korábbi negatív tapasztalatából kiindulva, nem bíz a domináns csoport tagjaiban, sem az általuk ellenőrzött szervezetekben, beleértve az iskolát is. Véleményük szerint a többségi iskola nem részesíti színvonalas oktatásban a kisebbségi gyerekeket. A bevándorlókkal szemben a nem önkéntes kisebbség tagjai jogtalanak tartják hátrányos helyzetüket, valamint mindazon előítéleteket és diszkriminációt, amelyet az iskolában és a társadalomban tapasztalnak.

A feketék szembe kerülnek az iskolai oktatással, mivel szemükben az nem más, mint a fehérek szabályainak való engedelmesség, a rabszolgaság egy újabb változata. Az, aki megpróbál az iskolának megfelelni (*acting white*), azaz úgy viselkedik, mint a domináns csoport, elveszítheti saját kisebbségi csoportja támogatását. Így a kérdés leszűkül az iskolai siker és kisebbségi identitásuk közti választásra, ez a nem önkéntes kisebbséghez tartozók dilemmája.

Ogbu az amerikai társadalmi ideált a „menj iskolába – szerezz képesítést – hogy munkád legyen” (*go to school – get credential – to get a job*) kerettel magyarázza, ahol több vagy jobb oktatás jobb munkát, több bért és előrejutást jelent. De a rendszer nem működik azonos módon a többség és a kisebbség esetében, pl. a feketék lehetőségei erősen eltértek a fehérekétől az Egyesült Államok területén.

A fehérek esetében az erős pozitív kapcsolat a gyerekkori iskolai siker valamint a későbbi felnőtt sikerek közt nyilvánvaló mindenki előtt. A környezetükben tapasztalt sikerminták sorozata pozitív képet generál a fiatalokban az iskoláról, mely által fontossá válik számukra az iskolai siker. Megtanulnak küzdeni a jó érdemjegyekért, hisz tudják, jövőjükért küzdenek meg. Ez akkor is fennáll, ha szüleik vagy környezetük nem hangoztatja ezt állandóan; a fiatalok egyszerűen tudják mit várnak el tőlük és mit kell tenniük. Ezzel szemben a feketék teljesen más környezetben élnek. Még ha a szülők hangsúlyozzák is gyermekeiknek az iskola fontosságát a későbbi jó munkahely végett, a gyermekek figyelmét nem kerüli el szüleik és környezetük mindennapos küzdelme az alulfoglalkoztatottsággal és a munkanélküliséggel szemben, mely mintegy kioltja a szülői intelmeket. A szülők persze beszélnek problémáikról rokonaikkal, barátaikkal, minek következtében a fiatalok hatványozottabban veszítik el illúzióikat jövőjüket érintően.

Az iskola feladata a feketék alacsonyabb rendű munkákra való felkészítése a munkaerő-piaci plafon alatt. Szemben a fehérekkel a feketék esetében a munkanélküliség a magas végzettségűek körében a legmagasabb, hisz a számukra elérhető állások nemcsak hogy nem igényeltek magas iskolázottságot, de nem is értékelik azt, ha valaki tanult. A megfelelő sikerminták hiánya eleve aláássa az oktatásba vetett bizalmat, amit a

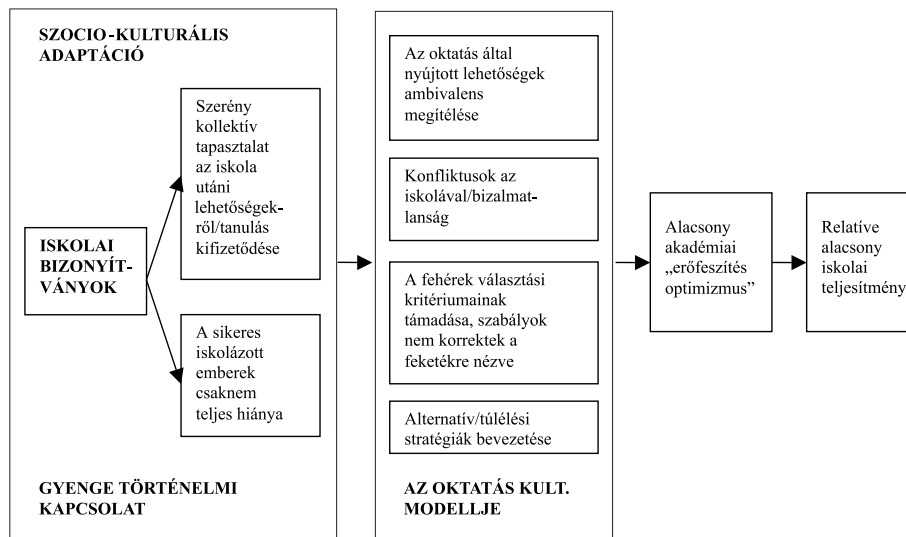

nem oktatás útján sikeressé lett feketék példája még jobban megingat. Így válik az iskolai siker a fehérek boldogulási alternatívájává, mely a feketék előtt zárva van.

A státuszmobilitás ilyen esetekben kétféle szabály szerint működik, az egyik a domináns, másik az alárendelt csoportra vonatkozóan. A domináns csoport ellenőrzése alá vonhatja a kisebbségek oktatáshoz és munkához való hozzáférését megtiltva nekik, hogy bizonyos szint felé emelkedjenek, tekintet nélkül az iskolai végzettségükre. Ezzel szemben a kisebbségi csoport alulreprezentáltságát a kívánatos munkahelyeken azok egyéni vagy kollektív hibáival magyarázzák, azt hangoztatva, hogy nem diszkrimináció, hanem a szakképzettség megszerzéséhez szükséges képességek hiánya miatt szenvednek hátrányt, azaz hátrányos helyzetükért magukat kell okolniuk.

Ogbu elméletét több oldalról érte támadás szociológusok részéről. Trueba (1988) túláltalánosítással vádolta meg, úgy vélte, Ogbu csak a csoportszintű kulturális különbségeket veszi figyelembe, teljesen elhanyagolva az egyéni szintű tényezőket. Hasonló véleményének adott hangot Erickson (1987) is. Szerinte Ogbu „kifejejtette” elméletéből azon kisebbségi fiatalok sikerének értelmezését, akik a nem önkéntes csoportból származnak, s ezáltal elég sivár jövőt festett a fekete fiatalok elé. További hátrányként rótták fel azt is, hogy a sikert abszolút értelemben mérte és nem vette figyelembe a kisebbségek relatív sikereit múltbeli eredményeikkel való összehasonlításban.

Hasonlóképp O’Connor (1997) is, aki magasan teljesítő afro-amerikai diákokkal készített interjúkat, bírálta Ogbut azért, mert nem ismerte fel kellőképpen, hogy a feketék iskolára adott válaszaik nem egységesek. Másrészt Ogbut azért is érték vádák, mert nem végzett fehér és fekete fiatalokat egyaránt vizsgáló komparatív felmérést elmélete bizonyítására (Jaynes–Williams 1989).

1. ábra A feketék kulturális modellje

Forrás: Ogbu 1997: 190.

Ogbu elmélete máig az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó elméletek közé tartozik az etnikai jellegű iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek vizsgálatában. Mindeztől kezdve főként az Egyesült Államokban tesztelték érvényességét; célt viszont annak vizsgálata mennyiben alkalmazható John Ogbu elmélete a nem önkéntes kisebbségek iskolára adott válaszairól az európai őshonos kisebbségekre. A tanulmány központi kérdése mennyiben jellemző a kisebbségi fiatalokra az iskolai esélyegyenlőtlenség, melyet az iskolarendszeren való továbbhaladás szempontjából közelítek meg.

Először az elméletet széles körű vizsgálatnak vetem alá, annak igazolására vajon az európai őshonos kisebbségek olyan, Ogbu által kulcsfontosságúnak ítélt jellemzőkkel írhatók-e le Európa-szerte, mint az alárendelt helyzet és az alacsony szintű iskolázottság. Ezt követve Ogbu elméletének alkalmazhatóságát szűkebb körben, a kisebbségi magyarok példáján tesztelem. Minekutána a határon túli magyar közösségek egy időben és ugyanazon oknál fogva váltak kisebbséggé, s a többség részéről mind előítéletekkel és diszkriminációval néztek szembe, feltétezem, hogy mindenütt hasonló túlélési stratégiákat fejlesztettek ki a felmerült nehézségek legyűrésére. Ebből következtek arra, hogy az iskolázottságot érintően is hasonló tendenciákat és viselkedésmintákat találok az egyes országok magyar kisebbségei körében.

AZ ŐSHONOS KISEBBSÉG MINT NEM ÖNKÉNTES KISEBBSÉG

Ogbu elmélete azért érdekes számunkra, mivel az általa kifejlesztett szabad akaratlan avagy önkéntességen alapuló klasszifikáció lehetővé teszi a bevándorlók és az őshonos kisebbségek megkülönböztetését, azaz a nem önkéntes kisebbségek koncepciójának őshonos kisebbségekre való alkalmazását.

Az európai őshonos kisebbségek fő jellemzője, hogy nem szabad akaratuknál fogva váltak az egyes országok állampolgáraivá, hanem a világháborút követő határrendezések döntötték sorsukról. Állampolgárságuk elvesztése ellenére nyelvük és kultúrájuk megőrzésére törekcsenek, mely különbözik az adott ország lakosainak többségétől, de általában megegyezik a határ túlsó oldalán levő szomszédos országban élők kultúrájával (mint pl. a magyar kisebbség esetében). Mivel nem szabadon változtattak állampolgárságot – mégha néhányan beolvadtak is később a domináns csoportba – általában véve az asszimiláció egyáltalán nem célja a nemzeti kisebbségeknek.

Az őshonos kisebbségek nemcsak hogy igyekeznek fenntartani nemzeti identitásukat, hanem sokkal erősebb érzelmi szálakat fejlesztenek ki, ami nemzetüktől való akaratlan elszakadás következménye. Nyelvük és kultúrájuk megőrzése elengedhetetlen önazonosságuk megőrzése szempontjából, amely által sikeresen elhatárolódnak a domináns csoporttól.

Az őshonos kisebbségek az asszimiláció ellen az oktatással harcolnak, nemzetiségük megőrzésének bástyái az anyanyelvi iskolák. A kisebbségi oktatás ezen országokban részét képezi az állami iskolai rendszernek, a többségi iskolákkal párhuzamosan biztosítja a kisebbségi gyerekek anyanyelven történő oktatását, legalább általános és középiskolai szinten.

A gyakran bonyolult politikai és történelmi fejlődés következtében a legtöbb kisebbség előítéletes magatartást tapasztal a többség részéről, s nem ritka a diszkrimináció sem. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden kisebbségi csoport szenved

azonos mértékben hátrányos megkülönböztetést, s vannak olyan kisebbségek, melyek a többségi csoporttal csaknem azonos elbánásban részesülnek.

A kisebbségi-többségi viszonyrendszer jobb áttekintése végett érdemes az Ogbu által ismertett korábbi nézőpontot modellezni. Ogbu elméletében a többség egyértelműen a teljes asszimiláció híve. Az önkéntes kisebbségek ezt elfogadják, s többé-kevésbé asszimilálódnak, azaz nincs konfliktus a két csoport közt. Ezzel szemben a nem önkéntes kisebbségek, kik nem saját határozásból kerültek kisebbségi, azaz alárendelt pozícióba, elutasítják az asszimilációt és a többségi normák átvételét. Minekutána a kisebbségi és a többségi csoport céljai szemben állnak egymással konfliktushelyzet jön létre.

1. táblázat Őshonos kisebbségek klasszifikációja a többségi-kisebbségi célok tekintetében

Többségi célok	Kisebbségi célok	
	<i>Asszimiláció</i>	<i>Fenntartás</i>
<i>Asszimiláció</i>	<i>Kulturális konformitás</i> Magyarok Ausztriában	<i>Kulturális konfliktus</i> Felvidéki, erdélyi, kárpátaljai stb. magyarok
<i>Fenntartás</i>	<i>Kulturális konfliktus</i> Zsidók Európában	<i>Kulturális pluralizmus</i> Svédek Finnországban, németek Olaszországban stb.

Mikesell és Murphy (1991) szerint konfliktus akkor keletkezik, ha a kisebbségi csoport esélyegyenlőtlenséget tapasztal, minek három fő dimenziója van: elismerés, hozzáférés és részvétel. Az (anya)nyelvhez való jog elismerése, az iskolákhoz való hozzáférés, valamint az ország ügyeinek képviselőként való részvétel által elkerülhető a konfliktus (különválás, autonómia, függetlenség).

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy nem várható konfliktus – igaz más-más okból – a többségi finnek és a svéd kisebbség között, vagy az ausztriai magyarok és az osztrákok közt. Ez utóbbi példa hasonló helyzetet tükröz, mint az európai bevándorlók gyors asszimilációja az Egyesült Államokban, mely az amerikanizáció avagy az anglo-konformitás jegyében zajlott. A finnországi svédek esetében bátran beszélhetünk egyfajta kulturális pluralizmusról, mely az élet minden területén, így az oktatásban is megvalósul. Ellenben komoly konfliktus keletkezik a szlovákiai, erdélyi stb. magyar kisebbség és többség között, mivel a célok itt már ütköznek egymással.

A finnországi svédek Európában modell kisebbségként tartják számon (Győri Szabó 1999), akik a kisebbségi-többségi viszonyok ideális, mások számára is követendő példáját nyújtják. A finnországi svédek nem nevezhetők kisebbségnek az ogbui értelemben, mivel nyelvük és identitásuk megtartása mellett jó viszonyt építettek ki a többségi lakossággal, azaz nincsenek hátrányos ill. alárendelt helyzetben a többségi finnekkel szemben. A svéd kisebbség megkülönböztető jogokkal rendelkezik a többi európai kisebbséggel való összehasonlításban. Először is annak ellenére, hogy mindössze a lakosság 6%-át alkotja, a többséggel azonos jogokat élvez. Mind a finn, mind a svéd nyelv hivatalos nyelve az országnak, azaz Finnország kétnyelvű országnak számít, ahol mindkét nemzetiséghez tartozóknak jogában áll anyanyelven végeznie iskoláit (az egyetemi oktatásig bezárólag), de kötelessége is a másik nemzet nyelvének

elsajátítása. Ez az egyetlen módja mindkét nyelv teljes értékű megőrzésének, ami lehetővé teszi a svédajkúak számára anyanyelvük használatát minden társadalmi helyzetben. Finnországban nem készültek felmérések az etnikai jellegű oktatási egyenlőtlenségekkel kapcsolatban, viszont a statisztikák azt mutatják, hogy a svédajkúak reprezentációja minden iskolai szinten reprezentatív, azaz mindenkinek megvan a lehetősége az anyanyelvi iskoláztatásra. Az anyanyelvi iskoláztatásra pozitívan hat a svéd nyelvű egyetem léte, valamint magas presztízse, mely nemcsak a svédajkú, hanem a többségi finn fiatalokat is vonzza a továbbtanulásra.

Másik hasonló példa a dél-tiroli német kisebbségé (Györi Szabó 1999), ahol kb. 300.000 ember tartja magát más (mint olasz) nemzetiséghez tartozónak. Mégis, a finn példához hasonlóan mind a német, mind az olasz nyelv „egyenlő” a tartományban, azaz mindkét nyelven van mód az iskoláztatásra és mindkét nemzet kötelezően tanulja a másik nyelvét. Dél-Tirolban a szülőknek van lehetősége arra, hogy megválasszák gyermekeik iskolájának nyelvét. Német nyelvű iskolák a középiskolai érettségig állnak rendelkezésre, azonban a fiataloknak módjukban áll felsőoktatási tanulmányaikat a szomszédos Ausztriában végezni, mivel Olaszország a diplomák többségét elfogadja. Mégis válaszul a főiskolai végzettségük alacsony arányára a tartományban, 1997-ben megalapították az államilag akkreditált Bolzanoi egyetemet, mely immár három nyelven nyújt nemzetközi színvonalú képzést különféle szakokon.

A korábbi példákkal ellentétben az ausztriai magyarok esetében inkább az asszimiláció preferenciája állt fenn. Jelenleg is létezik egy magyar kisebbség főként az ausztriai Burgenland területén, mely 1921 előtt Magyarország részét képezte. A trianoni egyezség után az iskolázottak elhagyták a tartományt és átköltöztek Magyarországra, hátrahagyva kb. 10.000 magyar parasztot az ország egyik legelmaradottabb tartományában (Gal 1991; Szépfalusi 1991).

Az ausztriai magyarok fő célja a társadalmi felemelkedés volt, mely csak az államnyelv elsajátítása útján vált elérhetővé. A német nyelv így fokozatosan a magas státusz és presztízsz szimbólumává vált, az egyetlen lehetséges módjává az adott társadalomban való boldogulásnak. A magyarok egyre inkább asszimilálódtak és a csoporton belüli endogámia jelentősen csökkent. Az 1971-es népszámlálás adatai szerint a magyarul beszélő lakosság rendelkezett a legmagasabb arányú főiskolát végzetten, mely az osztrákok hasonló arányának kétszerese volt. A magyarok felülreprezentáltak voltak az értelmiségiek közt, valamint a magas szintű szakképzettséget igénylő foglalkozásoknál, főként Bécsben, a fővárosban. Mindössze a közhivatalnokok közt volt arányuk alacsonyabb, ami viszont gyakran párttagsághoz vagy állampolgársághoz volt kötött. Ez azt mutatja, hogy az ausztriai magyarok oktatási megtérülései a többségéhez hasonlóan alakultak.

Az ausztriai magyarok viselkedését a bekövetkezett politikai változások is jelentősen befolyásolták. Ennek köszönhetően a magyarok inkább azonosultak Ausztriával, és tekintették magukat osztrák állampolgároknak, csak hogy elhatárolódjanak a magyar kommunista rendszertől és az inkább alulfejlett Magyarországtól. A politikai változások valamint a jelentős gazdasági különbségek a magyar nyelv fokozatos leértékelődéséhez vezettek. Míg a német nyelvhasználat presztízskérdés volt, az autoritás szimbóluma, a magyar nyelv fokozatosan a „nagyszülők nyelvévé” vált és használata az idősebb generációkra korlátozódott. „Magyarral nem mész sokra” szokták

mondani, habár a nyelv mégsem halt ki, mivel ismerete még ma is nélkülözhetetlen a közösségi forrásokhoz való hozzáféréshez.

A felsorakoztatott példák Ogbu elméletének kritikájaként is tekinthetők, hiszen az egyes kisebbségek egymástól jelentősen eltérő életfelfogása és boldogulási módja arra enged következtetni, hogy egy, a nem önkéntesség feltételére épülő modell alkalmazása túlságosan leegyszerűsített, s nem fedti a való helyzetet. Ezért Ogbu elméletét a nem önkéntes avagy őshonos kisebbségek általános alkalmazására nem tűnik javasoltnak. Ezzel szemben meg lehet vizsgálni a modell alkalmazhatóságát egy szűkebb értelmezési keretben, a határon túli magyar kisebbség példáján is.

A MAGYAR KISEBBSÉG MINT NEM ÖNKÉNTES KISEBBSÉG

A határon túli magyar kisebbségek kialakulása a két világháború közti időszakra vezethető vissza. A trianoni döntés következtében Magyarország teljesen feldarabolódott, területeinek csaknem háromnegyedét, lakosságának két harmadát veszítve el. A háború következtében 3-4 millió ember az anyaországon kívül találta magát – kisebbségként, akaratlanul.

Jelenleg számottevő magyar nemzetiségű populáció négy Magyarországgal szomszédos országban található: Románia, Szlovákia, Ukrajna és Szerbia (összesen 2,5 millió fő). Az utolsó népszámlálások adatai szerint a magyar kisebbség aránya Romániában a legnagyobb 1,5 millió (2002). Ezt követi Szlovákia ahol félmillióan tartják magukat magyar nemzetiségűnek (2001). Szerbiában csaknem 300.000 (2002), míg Ukrajnában kb. 150.000 (2001) magyar él. A Magyarország határain túlra került magyarság egy része asszimilálódott, jelentősebb része viszont mind a mai napig megőrizte anyanyelvét és identitását.

A magyar őshonos kisebbség jellemzői rendkívül hasonlatosak az Ogbu által leírt nem önkéntes kisebbségekhez. Mint az amerikai kasztszerű kisebbségek a magyar kisebbségek is megpróbálják fenntartani anyanyelvüket és identitásukat, így a többségi nyelv tanulását és mindennapi használatát – még ha önkéntelenül is – fenyegetőnek vélhetik saját nemzeti identitásuk megtartására nézve. Másrészről viszont a többségi nemzet tagjai sem tolerálják a kisebbségek nyelvét, gyakran „emlékeztetik” őket az államnyelv nyilvános helyen való használatára pl. „Szlovákiában szlovákul”, „magyarok a Dunán túlra” stb. Mindezek eredményeként a nyelv és a kultúra egyféle határfenntartó mechanizmussá válik a kisebbség és többség közt, s azok akik megpróbálják áthágni ezeket határokat társadalmi és lelki nyomásra egyaránt számíthatnak, mivel mindkét csoport az endogámiát hangsúlyozza, mint követendő példát.

A magyar kisebbség abbéli felfogásában is különbözik a többségtől, hogy hogyan lehet előrejutni a társadalomban, s ez meghatározza azokat a válaszokat is, melyeket az iskoláztatásra adnak. A magyarok csakúgy, mint a feketék Amerikában, nagyra értékelik az oktatást és az iskolázottság révén szeretnének előrejutni a társadalomban, mégis úgy vélhetik, hogy az egyéni igyekezet nem elégséges az előbbrejutáshoz. Mint Ogbu nem önkéntes kisebbsége, a magyarok nem tartják igazságosnak az általuk tapasztalt kollektív előítélet és diszkriminációt, amelyet tartósnak és intézményesítettnek látnak.

Válaszul a kollektív cselekvést hangsúlyozzák, mint a társadalmi mobilitás és egyenlőség elérésének legjobb módját, azaz a többségi társadalom által előírt szabá-

lyok követése helyett inkább magukat a szabályokat igyekeznek megváltoztatni. A közös erővel való fellépés legjobb mutatója az a magas részvétel, ami a magyar kisebbségeket a parlamentáris választásokon jellemzi, vagy hasonlóképpen kollektívan állnak fel olyan többségi akciókkal szemben, melyek által saját csoportjuk létét veszélyeztetni látják (pl. az összefogáson alapuló széles tiltakozás tette lehetetlenné az alternatív oktatás bevezetését Szlovákiában, amely hosszútávon a magyar iskolák megszüntetését célozta meg stb.)

A nemzeti kisebbségeknél nem igazán beszélhetünk élesen elválló első, második ill. harmadik stb. generációról, mely az immigránsok fokozatos asszimilációja esetében ismerhető fel. A magyarok többsége úgy éli életét mint elődei a határ-revíziók előtt; a határon túli magyarok még a (valamilyen szintű) kétnyelvűvé válás ellenére is megőrizték anyanyelvüket és identitásukat a generációk során. Ezzel szemben akik mégis asszimilálódnak (házasság, többségi nyelvű iskolalátogatás stb. miatt) azok szinte teljesen elvesznek a közösség számára, hiszen náluk a többségi nemzet jellemzői válnak dominánssá. Mindez arra utal, hogy az asszimiláció jellege nem fokozatos, generációról generációra változó, hanem inkább determinisztikus – vagy beolvad az egyén a többségi társadalomba vagy elhatárolódik tőle.

A komplex helyzetre a kisebbségek eltérő identitások kifejtésével reagálnak. Az afrikai és mexikói amerikaiakhoz hasonlóan saját helyzetüknek megfelelően egy újfajta, korábban nem létezett identitást hoznak létre: szlovákiai, romániai stb. magyarnak vallva magukat. Ez a fajta önmeghatározás egy csoportok közti helyzetnek is tekinthető, hiszen se teljesen szlováknak, románoknak stb., sem egyszerűen magyarnak nem tart(hat)ják magukat. Az anyaországtól mesterségesen elválasztva, ám a fogadó országtól való elhatárolódásukat hangsúlyozva, az önmeghatározás új kategóriáját alakították ki.

A kisebbségi fiatalok identitásának jellege szorosan összefügg az iskoláztatással, hiszen az anyanyelvi oktatás kulcsfontosságú a kisebbség fennmaradása szempontjából. Szemben az amerikai nem önkéntes kisebbségekkel, az európai őshonos kisebbségek, köztük a magyar kisebbség is, megőrizte iskolarendszerét, mely a többségi iskolarendszerrel párhuzamosan működik.

A magyar iskolák eleve jelen voltak Magyarországon iskolarendszerének részét képezve, de a világháborúk alatt jelentős károkat szenvedtek. Többségüket a háború után nyitották újra, mikor is az „új” kisebbségeknek újfent biztosítaniuk kellett iskoláikat. Kezdetben a többségi és kisebbségi érdekek az oktatás területén az alapfokú vagy elemi oktatás körül csaptak össze, ahol a fő kérdés az volt, mi is legyen az elemi oktatás nyelve. A fő cél a szülők és kisdíjakok megnyerése volt az anyanyelvi oktatás számára, hiszen ekkoriban az oktatás még csak ezen a szinten volt tömeges (Kozma 2002a, 2002b).

A kisebbségi középfokú oktatás csak a második világháború után kezdett előtérbe kerülni, ekkorra már az általános iskolahálózat valamelyest kiépült és egyre inkább fokozódott az igény az anyanyelvi középiskolák iránt. Jellegetesen alakult viszont az anyanyelvi szakképzés helyzete, ugyanis a régióban csak 1945 után szervezték meg az iskolarendszerű szakképzést, tehát e tekintetben nem voltak se kisebbségi, se többségi hagyományok. Ezért is lehetséges, hogy a középfokú oktatásban a szakképzés terén a legfejletlenebb az anyanyelvi iskolahálózat a Kárpát-medence legtöbb országában.

A határrevíziókat követően a fő hangsúly tehát az anyanyelvi általános iskolák megtartásán volt. Később, a kötelező iskoláztatás kiterjesztésével, a középiskolai expanzió hatására megnőtt az igény az anyanyelvi középiskolák iránt is. A 20. század végére azonban a figyelem az alap- és középfokú oktatásról immár a felsőoktatásra került át, s a kisebbségi oktatáspolitikában is ide tevődött a hangsúly. A kisebbségi hálózat épp ezen a szinten volt a legkevésbé kiépített és a legsérülékenyebbnek mondható, hiszen mikor a kisebbségi oktatás alapjait lerakták a felsőoktatás csak nagyon kevesek privilégiuma volt, így a kisebbségi érdekek többnyire az anyanyelvi tanító- és lelkész-képzést tartották szem előtt.

Részben a felsőfokú anyanyelvi intézményrendszer kiépítetlenségének köszönhetően a szomszédos országok magyarságának felsőoktatásban történő részvétele messze elmaradt az európai uniós vagy a magyarországi átlagtól, de az adott ország mutatóitól is. A negatív tendenciákat elkerülendő magyarországi főiskolák és egyetemek ún. központokat nyitottak a magyar határok túloldalán, ahol szülőföldön történő anyanyelvi felsőoktatási lehetőséget kínáltak a kisebbségi magyarok számára. Az oktatás általában levelező ill. távoktatásos formában zajlott magyarországi tanárok által, többnyire néhány kiválasztott szakon. A diákok többsége számára azonban ez nem jelentett megoldást, s mivel komoly problémák merültek fel a magyar diplomák elfogadását illetően is, sokuk továbbra is államnyelven kényszerült tanulni, avagy magyarországi intézménybe jelentkezett.

Az anyanyelvi iskolák hozzáférését és felszereltségét illetően a többségi és kisebbségi iskolák közt nincs jelentős megkülönböztetés. A kisebbségi iskolák a magyarajkú lakosság által sűrűn lakott területeken működnek, ahol anyanyelvi, szakképzett tanárok biztosítják az oktatást.

A magyar kisebbséghez tartozó fiatalok számára – szemben az amerikai nem önkéntes kisebbségekkel – adott az anyanyelvi oktatás lehetősége. Ez azt is jelenti, hogy a diákok az iskolában (gyakran még lakóhelyükön) sem tapasztalnak előítéletes viselkedést, és védve vannak a diszkriminációtól is. Ennek eredményeként nem figyelhető meg iskola-ellenes szubkultúrák kialakulása sem, azaz nem érhető tetten olyan negatív csoportosulás, mely az iskola ellen hangolná őket.

Az ogbui értelemben vázolt „ellenkultúrát” esetükben máshol kell keresni, az leginkább a többségi területen való (államnyelvi) felsőfokú továbbtanulás, valamint munkavállalás tudatos elkerülésében jelentkezhet. Hiszen kézenfekvő módon a kisebbség maga is limitálhatja lehetőségeit azáltal, hogy előnyben részesíti a közösségben maradáást, még ha máshol előnyösebb lehetőségek is adódnának számára. A boldogulás és az előrelépés kérdése ezáltal gyakran leszűkül az etnikai identitás és a társadalmi mobilitás közti választásra.

A boldogulási lehetőségeket erősen behatárolja azonban a magas munkanélküliségi arány, mely kevéssé iparosított vidéki lakhelyük következménye. A túlélés érdekében így sokan „kényszervállalkozókká” válnak, mely gyakran alkalmazott módja a munkanélküliség elkerülésének és a mindennapi megélhetés biztosításának – az adott közösség nyelvhatárán belül maradva.

A másik oldalról nézve, a kisebbség helyzetét tovább nehezíti a munkaerő-piaci plafon is, mely eleve korlátozza munkavállalási lehetőségeiket a magyar „nyelvhatáron” kívül. Előítéletek és a gyakori (akár rejtett) diszkrimináció, mely a többségi csoporttól feléjük irányul nem mindig engedi, hogy a legkívánatosabb pozíciókba

jussanak, még ha rendelkeznek is megfelelő képzettséggel. Sokszor azonban már az iskolázottsági lehetőségekhez való egyenlőtlen hozzáférés is akadályt jelent, mint például a főiskolákra való felvétel sokszor megkérdőjelezhető igazságossága.

Mindezen húzó-és tolóerők együttes hatása természetes módon visszahat a fiatalok iskolával kapcsolatos elvárásaira, és aspirációikban valamint továbbtanulási döntéseikben és munkahelykeresésükben egyaránt kifejezésre jutnak.

EMPIRIKUS RÉSZ

Hipotézisek

Arra a kérdésre, hogy mennyiben vonatkozik az Ogbu által felvázolt modell a magyar nemzeti kisebbségekre az empirikus rész ad majd választ. A hipotézisek felállításánál főként John Ogbu kulturális-ökológiai elméletére támaszkodom. Nem hagyom viszont figyelmen kívül az esetleges időbeni és oktatáspolitikai változásokat sem, azaz a generációs különbségek mellett a Shavit és Blossfeld által korábban felvetett iskolai expanzió esetleges egyenlőtlenségsökkentő hatását is vizsgálat tárgyává teszem. Annak bizonyítására vajon a határon túli magyar kisebbséget hátrányos helyzet jellemzi-e az iskolázottság tekintetében a többségi fiatalokkal való összehasonlításban több hipotézist dolgoztam ki.

A többség és a kisebbség iskolázottságának eltérése mögött különböző okok húzódnak meg. Amennyiben feltételezem, hogy az egyes országok lakosságára eltérő iskolázottsági szint jellemző, a kisebbségi iskolázottság háromféleképpen jellemezhető:

H 1: Egyrészt feltételezhető hogy a határon túli magyar kisebbség iskolázottsága a magyarországihoz hasonló, azaz a kisebbségi fiatalok az anyaország iskolázottsági tendenciáit követik.

H 2: Másik lehetőség, hogy az egyes országokban élő kisebbségi magyarok egymásra hasonlítanak az iskolázottság tekintetében, ami alárendelt, kisebbségi státuszuk következménye. Ebben az esetben azt várom el, hogy a kisebbségi magyarok hátrányos helyzetben legyenek minden egyes országban.

H 3: Végül feltételezem, hogy a kisebbségi fiatalok leginkább a többségi fiatalokkal veszik fel a versenyt az iskolázottság terén, azaz abban az országban próbálnak érvényesülni, ahol élnek. Ekkor a kisebbségi fiatalok iskolázottsága a többségi fiatalokhoz hasonló képet kell mutasson az összes országban.

Az egyenlőtlenségek azonban változhattak is az időben. Eltérő egyenlőtlenségi viszony jellemezhetette a szülőket mint a gyerekeiket, de az egyenlőtlenségek változhattak az iskolázottság kiterjesztésével is. Ezért a rendszerváltozást követően lezajlott iskolai expanzió hatását is érdemes figyelembe venni. Az etnikai egyenlőtlenségek állandóságának vizsgálatánál a következő feltevésekből indulok ki:

H 4: A szülők nem, vagy kevésbé örökölték át gyerekeikre az iskolázottsági egyenlőtlenségeket. Ebben az esetben az etnikai egyenlőtlenségek mértéke (többség és kisebbség vonatkozásában) alacsonyabb a fiataloknál, mint szüleiknél volt.

H 5: Az etnikai egyenlőtlenségek az iskolai expanzió, avagy az iskoláztatás iránt megnyilvánuló növekvő kereslet és kínálat következményeként csökkennek. Ilyenkor az egyenlőtlenségek mértéke a fiatalabb korosztálynál, mely a rendszerváltás követő változások után került iskolába alacsonyabb, mint az idősebbeknél, akiket ezek a pozitív változások még nem érintettek.

H 6: A kisebbségi fiatalok túlélési stratégiáit az etnikai konfliktusok szintje mellett az adott országnak az anyaországhoz viszonyított gazdasági helyzete is befolyásolja. Feltételezem, hogy az esetleges szülőföldi gazdasági elmaradottság az anyaországi fejlettség mellett jelentős húzóerőt képvisel, mely az (esetenként anyaországi) továbbtanulás irányába viszi a fiatalokat.

Adatok és módszerek

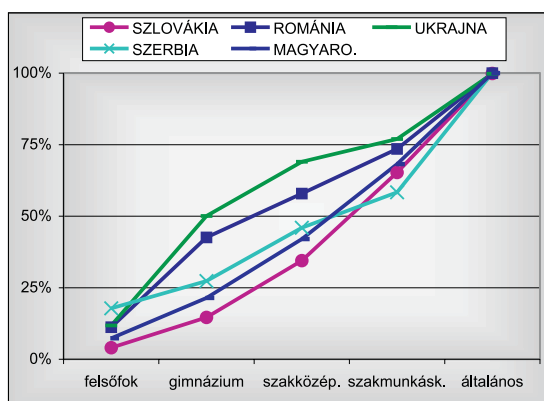
Az elemzésnél két jelentős felmérés adataira támaszkodom (Ifjúság 2000, Mozaik 2001). Az Ifjúság 2000 felmérés a Nemzeti Ifjúságkutató Intézet irányításával került lebonyolításra. A kutatás (Szabó et al. 2002a) egy a 15–29 éves korosztályt reprezentáló, 8000 fős országos minta létrehozására irányult, mely területileg, nemek és korcsoportok szerint tükrözi a vizsgált népességet. A kutatás fő célja a 15–29 éves ifjúság széleskörű felmérése volt, mely kiterjedt a fiatalok családi és egzisztenciális helyzetére, iskolai és munkahelyi életútjára, társadalmi mobilitására, valamint rákérdezett a társadalmi közérzetre, identitásra, értékrendre és kulturális fogyasztásra is. További kérdések foglalkoztak az informatikai ismeretekkel, az egészséggel, az életmóddal, sporttal és vallással.

A MOZAIK 2001 felmérésre (Szabó et al. 2002b) – mely az IFJUSÁG 2000-hez hasonló széleskörű adatfelvételt tűzött ki célul – Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és Székelyföldön, valamint a Vajdaságban került sor a határon túl élő magyar és többségi fiatalok körében. A kutatás célcsoportja az öt régióban élő magyar, 15–29 éves korosztály. A felmérés során magyarnak tekintettek minden oly fiatal, aki jól beszélt magyarul (megértette a magyar kérdőívet és magyarul válaszolt a kérdésekre), valamint magyarnak vallotta magát. A minta összeállításánál területileg rétegezett, korra, nemre és településtípusra reprezentatív mintavételi eljárást alkalmaztak.

Az alkalmazott módszereket illetően egy kumulatív iskolázottságra épülő Lorenz-görbét valamint szegregációs indexet használtam a kisebbség és többség iskolai végzettsége közti eltérések megállapítására. Míg a grafikus ábrázolás az egyes csoportok közti iskolázottságbeli eltérések létére hívja fel a figyelmet, az egyes csoportok egymástól való távolságát a szegregációs index adja meg. Az index azon csoport százalékos eltérését mutatja a másiktól, melynek változtatnia kell az iskolázottságán ahhoz, hogy normális eloszlást kapjunk. A hipotézisek tesztelését logisztikus regresszió alkalmazásával támasztom alá, ahol az SPSS programcsomag *forced entry method*-ját használok, melynél magam határozhatom meg a bevitt változók sorrendjét.

NEMZETKÖZI ÖSSZEHAJONLÍTÓ ELEMZÉS

Az IFJUSAG 2000 és a MOZAIK 2001 adatbázisok lehetővé teszik a 15–29 éves (kisebbségi és többségi) fiatalok iskolázottságának országon belüli és országok közötti összehasonlítását. A következőkben a felvázolt hipotéziseket a kumulatív iskolázottság grafikus ábrázolásával tesztetem, majd az eredmények szignifikanciáját logisztikus regresszió alkalmazásával támasztom alá.

2. ábra A 15–29 éves magyar fiatalok eddigi legmagasabb iskolai végzettsége – kumulatív adatok (IFJUSAG 2000 és MOZAIK 2001)

A hipotézisekből kiindulva látható, hogy az első feltevés, mely szerint a kisebbségi fiatalok iskolázottsága az anyaországét követné, nem nyert alátámasztást, mivel az egyes kisebbségek görbéi jelentősen eltérnek az anyaországi fiatalok iskolázottságát ábrázoló görbétől. Hasonlóképp el kell vetni a második feltevést is, mivel maguk a kisebbségek (görbéi) is jelentősen különböznek egymástól az iskolázottságot nézve.

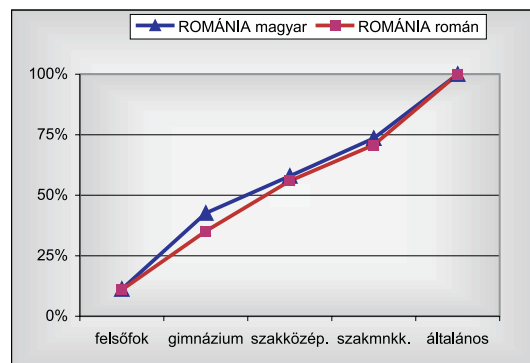
A harmadik hipotézis tesztelése megköveteli a kisebbségi és többségi fiatalok iskolai végzettségének országonkénti összehasonlítását. Mivel azonban az iskolázottsági egyenlőtlenségek, valamint az iskolarendszeren való továbbhaladás részben a kisebbségi iskolák létének és hozzáférhetőségének a függvénye szükségesnek tartom az iskolarendszerek jellemzését is a vizsgált országok tekintetében.

Románia

A romániai kisebbségi oktatási rendszer kiterjedtségén érzékelhető, hogy az erdélyi magyar kisebbség a legnépesebb a Kárpát-medencében. Anyanyelvi, azaz magyar nyelvű tanítás folyik 1121 óvodában, 450 alsó- (1–4) és 634 felsőtagozatos általános iskolában (5–8), 140 közép- és további 22 szakmunkásképző iskolában.

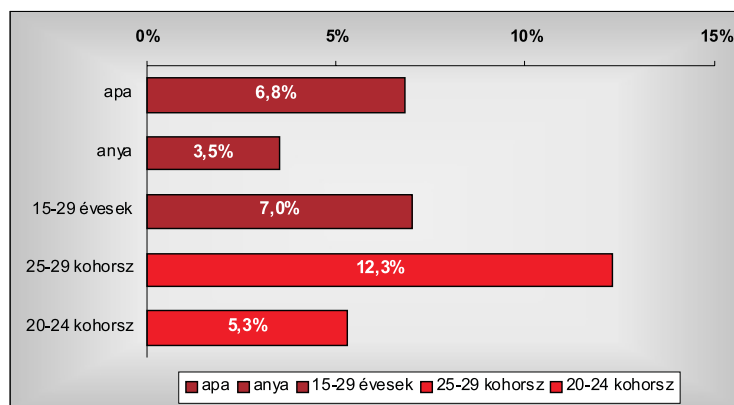
Felsőfokon négy állami intézmény indít szakokat magyar nyelven is, ezek közül a legjelentősebb a Babes-Bolyai Egyetem, mely csaknem 50 specializációt kínál a kisebbségi fiatalok számára. Emellett további négy egyházi és magánintézményben ta-

mulhatnak magyarul a diákok Romániában. Meg kell jegyezni, hogy amennyiben a magyar fiatal román képzésre jelentkezik, joga van a felvételi vizsgát a saját nyelvén megírni, ha korábban anyanyelvi iskolában végezte tanulmányait. Sokak számára mégis egy köztes megoldás a legkézenfekvőbb, magyar egyetemek kihelyezett tagozatain végzik tanulmányaikat Romániában. Ami a „külföldi”, azaz a magyarországi képzéseket illeti, a diákok kb. 10%-a választja ezt a formáját a továbbtanulásnak, azaz a főiskolások több mint kétharmada Romániában végzi tanulmányait.

3. ábra Kumulatív iskolázottság (MOZAIK 2001, romániai minta)

Románia esetében az adatok nem adják jelét nagyfokú egyenlőtlenségeknek a 15–29 éves kisebbségi és többségi fiatalok iskolai végzettségét érintően, azért a harmadik hipotézis tűnik elfogadhatónak. Első látásra a magyar és a román fiatalok iskolázottsága rendkívüli hasonlóságot mutat, hovatovább a kisebbségi magyar fiatalok felül is múlják a többségieket bizonyos szinteken. Különbségek egyrészt főként a többségi fiatalok általános iskolai felülreprezentáltságában mutatkoznak, másrészt pedig gimnáziumi alulreprezentáltságukat illetően érzékelhetők. A többi szint közti különbségek minimálisnak tekinthetők.

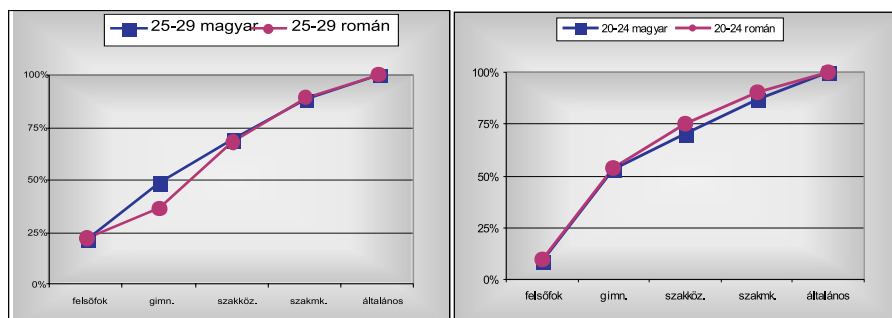

4. ábra Szegregációs index (MOZAIK 2001, romániai minta)

Mivel a gyerekek iskolázottsága összefügg szüleik iskolázottságával érdemes átszámolni az ún. szegregációs indexeket (*index of dissimilarity*), melyek segítségével kimutatható a kisebbségi és többségi szülők iskolázottsága közti esetleges eltérés nagysága. Habár a különbségek viszonylag alacsonyak, az apákra nézve az index magasabb (7%) mint az anyák esetében (4%), ami a szakmunkás végzettségű kisebbségi apák enyhén magasabb arányából adódik a többségiekkel való összehasonlításban. A 15–29 éves fiatalok esetében az index azt mutatja, hogy kb. 7%-uknak kellene megváltoztatnia az iskolázottságát ahhoz, hogy a két csoport teljesen egyenlő legyen. Ez a viszonylag alacsonynak tekinthető különbség azt sugallja, hogy Romániában nincsenek jelentős etnikai szempontú egyenlőtlenségek, azaz magyar és román fiataloknak hasonló esélyeik vannak az egyes iskolázottsági szintek elérésére.

Másrészt, a kisebbségi-többségi különbségeket figyelve a szegregációs index csökkenése a két csoport közeledésére utal. Az index értéke az idősebb, 25–29 éves korosztálynál tapasztalt 12%-ról csökkent 5%-ra a 20–24 éveseknél, ami azt mutatja, hogy az iskolarendszerben bekövetkezett változások pozitívan hatottak az egyenlőtlenségekre.

Annak megvizsgálásához, vajon ez az esélyegyenlőség a rendszerváltozást követően alakult-e ki az iskolai expanziót elősegítő reformok következményeként, érdemes összehasonlítani a két utolsó kohorsz iskolázottságát. A grafikus ábrázolás alá is támasztja a feltevést, mely szerint jelentős változások mentek végbe az utóbbi években, hiszen jól érzékelhető váltás történt az érettségivel végződő képzések javára.

5. ábra Kumulatív iskolázottság kohorszok szerint (MOZAIK 2001, romániai minta)

A fiatalok munkaerő-piaci helyzetét nézve négy csoport közt tehető különbség: tanulók, dolgozók, munkanélküliek és inaktívak. Ez utóbbiak azon fiatalokat foglalják magukba, akik a sorkatonai szolgálatot töltik, anyaszabadságon vannak, rokkantnyugdíjasok vagy egyéb szociálisan hátrányos helyzetű személyek.

2. táblázat Jelenlegi munkaerő-piaci tevékenység (MOZAIK 2001, romániai minta)

		Tanul	Dolgozik	Inaktív	Munkanélküli
Románia	Magyar	29,3%	52,7%	9,3%	8,7%
	Román	39,7%	35,5%	14,9%	10,0%

Szemben az elképzeléssel, mely szerint a 15–29 évesek jelentős számát még az iskolapadban találjuk, a fiatalok harmada-fele a munkaerőpiacon foglalkoztatott. Az etnikai különbségek itt már szembetűnőbbek, ugyanis míg a magyar fiatalok kevesebb, mint harmada végzi a tanulmányait, addig a többségi fiatalokra ez inkább jellemző: 40%-uk még nem hagyta abba az iskolát. A munkanélküliség aránya viszonylag magasnak mondható, de e téren nincsenek etnikai különbségek, azaz a gazdasági helyzet a többségi és a kisebbségi fiatalokat egyaránt sújtja.

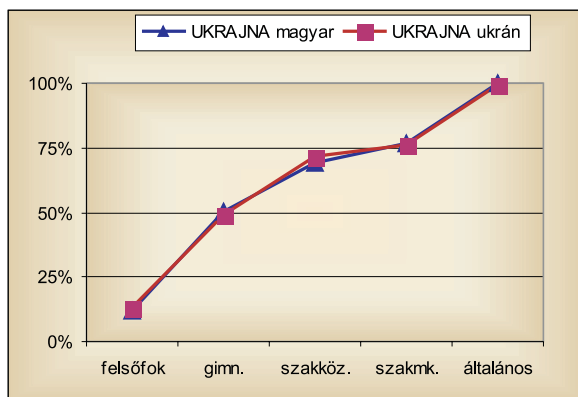
Ukrajna

Az ukrán kisebbségi oktatási rendszer eléggé egyenlőtlen, az elérhető iskolák száma az iskoláztatási szintekkel fokozatosan csökken. Anyanyelvi óvodák csak 1989 után alakultak, kihasználtságuk azonban a vártnál alacsonyabb a régió gazdasági helyzete miatt. Kárpátalján 10 alsó tagozatos, és további 36 alsó és felső tagozatos magyar nyelvű általános, valamint 17 középiskola van. Az egyházi gimnáziumok közül négyben magyar nyelvű tanítás is folyik, hasonlóképp négy szakközépiskola is nyit magyar osztályokat.

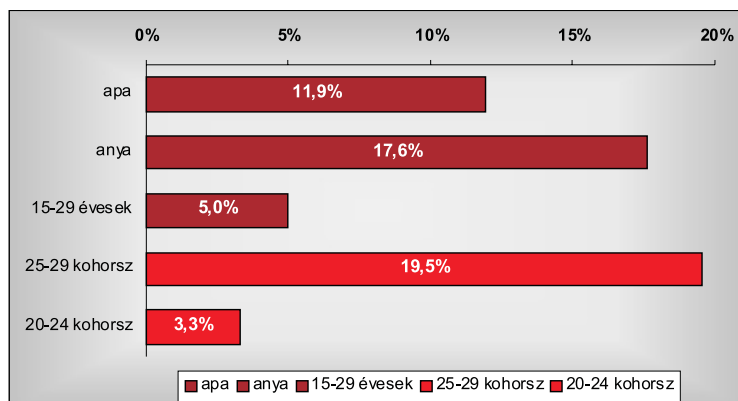
A felsőoktatást illetően sokáig csak a tanítóképzés volt biztosított anyanyelven (Kárpátaljai Főiskola). 1998-tól már más szakokon is lehet tanulni, de még így is a hallgatók fele Magyarországon végzi tanulmányait. A magyarországi főiskolákra való bekerülést elősegítendő a magyar kormány egy külön szervezetet hozott létre (MANYI) azzal a céllal, hogy felvételi előkészítő kurzusokat szervezzen a fiatalok számára. Ha ezeketán valakit felvettek valamely felsőoktatási intézménybe tanulmányai fedezéséhez ösztöndíjra pályázhatott. A magyarországi felsőoktatási tanulmányok a kárpátaljai fiatalok körében azért is népszerűek, mivel a nehéz gazdasági helyzet következményeként egyfajta ugródeszkeként szolgálnak, így a hallgatók jelentős része már nem is tér haza az egyetem befejezése után.

Az anyanyelvi felsőoktatásnak azonban más lényeges hatása is volt. Érdeemes megjegyezni, hogy az utóbbi években jelentősen megnőtt az érdeklődés az anyanyelvi közoktatás iránt, annyira hogy 2000-ben az anyanyelvi iskolákba beiskolázottak aránya (11,4%) csaknem elérte a magyarok kárpátaljai arányát. Ez a preferenciaváltás részben az 1989 utáni időszakban bevezetett magyarországi felsőoktatási tanulmányok lehetőségével függ össze.

Ukrajnában az iskoláztatási egyenlőtlenségek hasonló képet mutatnak, mint korábban Romániában, mindössze az iskolázottság szerkezete, azaz a görbe íve más. A grafikusán ábrázolt kumulatív iskolázottsági arányok mindössze kisebb csoportközi eltérésekre utalnak.

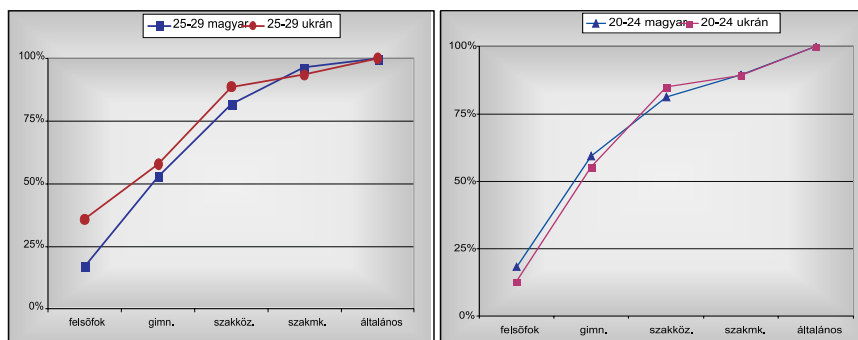

6. ábra Kumulatív iskolázottság (MOZAIK 2001, ukrainai minta)

7. ábra Szegregációs index (MOZAIK 2001, ukrainai minta)

A szülők iskolai végzettségének összehasonlítása számottevő különbségeket tükröz a kisebbség és többség vonatkozásában, hiszen az index aránya 12% az apák, és 18% az anyák esetében. Ezzel szemben a 15–29 éves fiatalok szegregációs indexe mindössze 5%-t mutat, ami jelentős csökkenést jelent. A generációk közti különbségeket nézve a korábban leírt változások Kárpátalján is tetten érhetők, hiszen az index aránya a 25–29 éveseknél tapasztalt 20%-ról 3%-ra esett a fiatalabbak korosztályában.

8. ábra Kumulatív iskolázottság kohorszok szerint (MOZAIK 2001, ukrainai minta)

Az időbeni változások Romániához hasonlóan alakulnak a kárpátaljai fiatalok esetében is. A reformok hatására csökkent a szakközépiskolákat választó fiatalok aránya a gimnáziumok javára, de ezek a változások inkább érintették a többségi fiatalokat, mint a kisebbségi magyarokat, akik eleve magas számban tanultak gimnáziumban. Pozitív változás a magyarok esetében a felsőfokú tanulmányok szintjén állt be, ahol fokozatosan leküzdik korábbi jelentős hátrányukat a többségi fiatalokkal való összehasonlításban.

3. táblázat Jelenlegi munkaerő-piaci tevékenység (MOZAIK 2001, ukrainai minta)

		Tanul	Dolgozik	Inaktív	Munkanélküli
Ukrajna	Magyar	29,2%	46,2%	14,2%	10,4%
	Ukrán	40,0%	47,4%	12,1%	0,5%

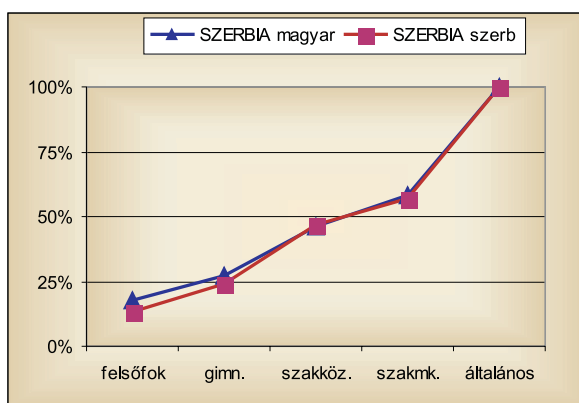
A gazdasági aktivitást illetően a dolgozó és az inaktív fiatalok csaknem azonos aránya mellett legnagyobb egyenlőtlenséget a tanulók és munkát nem találók esetében találunk. A táblázat azt sugallja, hogy a tanulmányok azért is fontosak, mert megvédnek a munkanélküliséggel szemben, hiszen az a 10%-nyi kisebbségi fiatal, aki a többségiekkel szemben már abbahagyta az iskolát, munkanélkülivé vált. Az adatok alapján így csupán a magyar fiatalokat terheli a rossz gazdasági helyzet és a munkanélküliség.

Szerbia

A szerb iskolarendszer 83 általános iskolában biztosít magyar nyelvű oktatást, minek köszönhetően a kisebbségi fiatalok kb. 80%-a tanulhat anyanyelvén. Magyar oktatást nyújt még 30 szakközépiskola, valamint 8 gimnázium is. A középiskolák azonban nem teljesen „anyanyelvűek”, mivel nem minden tárgyat oktatnak magyar nyelven. Ennek megfelelően a középiskolás fiataloknak csak 69%-a tanulhat anyanyelvén Szerbiában. A felsőoktatást nézve Szerbiában nem működik magyar főiskola vagy egye-

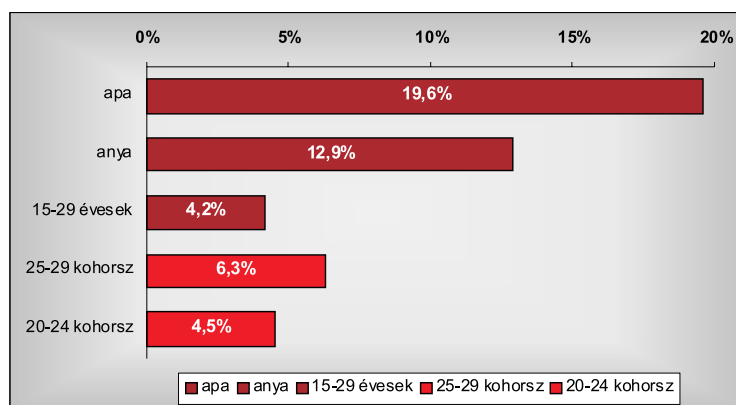
tem, mindössze egy műszaki főiskola indít korlátozott számban magyar csoportokat. A hallgatók jelentős része (35%) így Magyarországon végzi tanulmányait.

Fontos megjegyezni, hogy a háborús időszak jelentősen megváltoztatta a vajdasági magyar populációt. Sok fiatal hagyta el Szerbiát és Magyarországon folytat tanulmányokat, a Magyarországra elvándoroltak számában pedig az iskolázottak jelentősen felülreprezentáltak. A tanárok nagyarányú elvándorlása pedig különösen negatívan befolyásolja az anyanyelvi oktatást.

9. ábra Kumulatív iskolázottság (MOZAIK 2001, szerbiai minta)

Szerbia esete sem tér el az előzőekben vázoltaktól, azaz a kisebbségi és többségi csoport kumulatív aránya hasonló. A szülők iskolázottságát nézve a szegregációs index jelentős egyenlőtlenségekre utal a kisebbségi és többségi szülők között, mivel az apák esetében 20%-os az anyák esetében pedig 13%-os az eltérés.

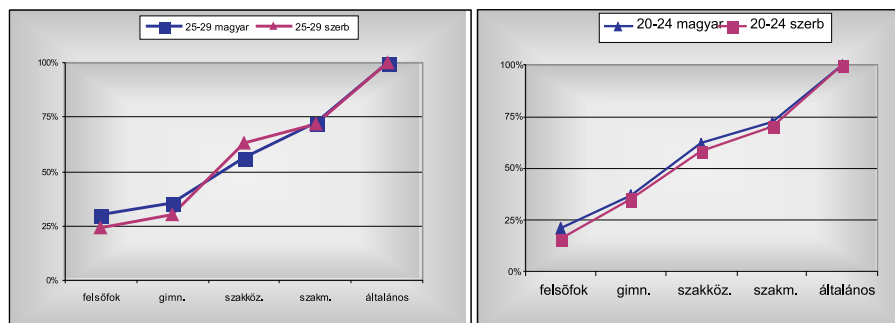

10. ábra Szegregációs index (MOZAIK 2001, szerbiai minta)

Ezzel szemben Szerbiában a legalacsonyabb jelenleg az index a 15–29 éves fiatalok körében, mindössze 4%. A kohorszok közti összehasonlítás csökkenő egyenlőtlenséget mutat.

ségekre utal: 6%-ról 5%-ra csökkent a különbség a két csoport között, habár a magyar kisebbségi fiatalok iskolázottsága még mindig magasabb szintű a szerb fiataloknál.

11. ábra Kumulatív iskolázottság (MOZAIK 2001, szerbiai minta)

Az általános tendenciákat nézve mindkét csoportnál csökkent a szakmunkásképzőben tanulók aránya az érettségivel végződő képzések javára. A kisebbségi fiatalok azonban még így is sikeresen megtartják az előnyüket a fiatalabb generációban. A jelenlegi gazdasági tevékenység tekintetében rendkívül hasonló arányokat találunk minden oszlopban, így nem beszélhetünk munkaerő-piaci egyenlőtlenségekről, hiszen a fiatalok kb. azonos aránya tanul, dolgozik, inaktív ill. munkanélküli.

4. táblázat A fiatalok jelenlegi gazdasági tevékenysége (MOZAIK 2001)

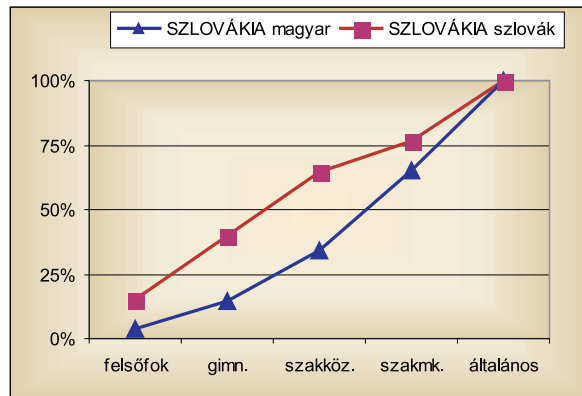
		Tanul	Dolgozik	Inaktív	Munkanélküli
Szerbia	Magyar	39,6%	48,7%	6,2%	5,6%
	Szerb	40,1%	47,2%	7,8%	4,9%

Szlovákia

A 2003-as adatok alapján Szlovákiában 260 magyar és 35 kétnyelvű általános iskola, 25 magyar tanítási nyelvű gimnázium, 8 magyar és 17 kétnyelvű szakközépiskola, valamint 18 magyar és 7 kétnyelvű szakmunkásképző intézet működött. A magyar tanítási nyelvű iskolák száma (óvodákkal együtt) összesen 584, ezen felül további 201 iskola nyújtott kétnyelvű oktatást.

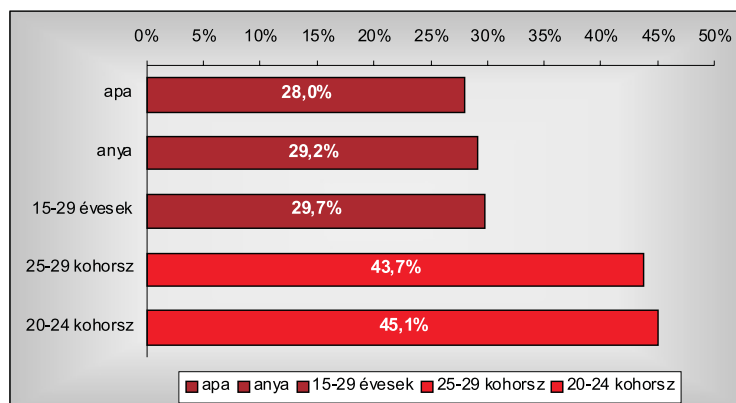
Ezzel szemben az anyanyelvi képzés főiskolai ill. egyetemi szinten nem volt biztosított, mindössze három intézményben képeztek általános iskolai alsó tagozatos pedagógusokat és magyar nyelv és irodalom szakos tanárokat. A főiskolai hallgatók néhány százaléka magyarországi egyetemeken tanult tovább, vállalva az eltérő tananyagból eredő különbségeket a felvételinél és az esetleges anyagi megterhelést a tandíjak következtében. A helyzet nem volt könnyebb a szlovák főiskolák esetében sem, ott a fő hátrányt a felvételi vizsga államnyelven történő letétele és a felvételi folyamatnál alkalmazott rejtett diszkrimináció jelentette.

Válaszul a felsőoktatás iránti igények növekedésére magyarországi intézmények indítottak képzést szlovákiai központokban, többnyire levelező tagozaton. Ez azonban nem oldotta meg a problémát, mivel a szlovák állam nem fogadta el a magyar diplomákat. Végül 2004-ben megnyílt a Közép-európai Tanulmányok Kara Nyitrán, valamint a Komáromi Selye János Egyetem, utóbbi teológia, pedagógia és közgazdaságtan szakokon biztosítva az anyanyelvű oktatást.

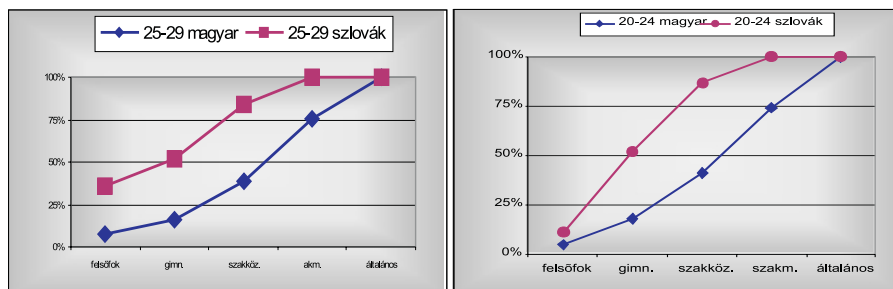
12. ábra Kumulatív iskolázottság (MOZAIK 2001, szlovákiai minta)

Az iskolázottságot nézve Szlovákia teljesen „kilóg a sorból”. A felvidéki magyar kisebbség egyáltalán nem követi a korábban vázolt trendet: a kisebbség és a többség iskolázottsága közt szakadéknyi távolság húzódik meg. A szülők iskolázottságát nézve hasonló különbségeket találunk: a magyar szülők csaknem egyharmadának iskolázottságán kellene változtatni ahhoz, hogy a két csoport egyenlővé váljon. Meglepő módon, a felvidéki szülők esetében nincsenek nemi különbségek, az apák és az anyák csaknem azonos mértékű hátrányban vannak a többségi szülőkkel való összehasonlításban.

13. ábra Szegregációs index (MOZAIK 2001, szlovákiai minta)

A fent jelzett különbségek érhetően tetten a fiatalok iskolai végzettségében is, hiszen a szegregációs index esetükben 30%, azaz Szlovákiában a kisebbségi szülők sikeresen örökítik át az egyenlőtlenségeket a gyerekeikre. Az időbeni változások sem mutatnak pozitívabb képet. Az index értéke 45% körül állapodott meg, számottevő csökkenésnek nincs jele.

14. ábra Kumulatív iskolázottság kohorszok szerint (MOZAIK 2001, szlovákiai minta)

A fiatalok tevékenysége sem ad okot előnyös várakozásokra a jövőre nézve. Mégha a magyar fiatalok többsége foglalkoztatott is, rendkívül alacsony a tanulók, s magas az inaktívak valamint a munkanélküliek aránya. A felvidéki magyar fiataloknak mindössze egynegyede végzi tanulmányait, ami a legalacsonyabb érték az egész Kárpát-medencében. Hasonlóképp a körükben észlelt munkanélküliségi arány a legmagasabb.

5. táblázat Jelenlegi munkaerő-piaci tevékenység (MOZAIK 2001)

		Tanul	Dolgozik	Inaktív	Munkanélküli
Szlovákia	Magyar	25,6%	44,3%	12,5%	17,6%
	Szlovák	42,3%	43,6%	5,9%	8,2%

ÖSSZEGZÉS

Az empirikus rész célja a magyar kisebbség iskolázottságának elemzése, a Kárpát-medencében található magyar kisebbségi csoportok több szemszögből történő összehasonlítása volt. A hipotéziseket nézve az első feltevés arról, hogy a kisebbség az anyaországot követné az iskolázottságban, nem nyert igazolást (H1). Hasonlóképp el kellett vetni a második feltevést is, mely azt feltételezte, hogy a nemzeti kisebbségek – nem önkéntes kisebbségi státuszuk következményeként – egymáshoz hasonló magatartást mutatnak az iskolázottság terén (H2). A kumulatív iskolázottság alapján végzett elemzések viszont arra utaltak, hogy a harmadik hipotézis a legvalószínűbb, azaz a kisebbségi fiatalok nem az anyaországhoz, de nem is egymáshoz „igazodnak”, hanem ahhoz a többségi társadalomhoz próbálnak felzárkózni, ahol élniük kell.

Az említett hipotézist (H3) a logisztikus regresszió is alátámasztotta, ahol az országhatások bizonyultak a legjelentősebbnek, még ha ez a hatás csökkent is az átmenetekkel. Az országhatások főként az első két átmenetnél jelentősek (ld. 6. táblázat és melléklet). Habár a második modell esetén a hozzáadott kisebbségi hatás is szignifikánsnak tűnik, ez – mint a harmadik modellnél nyilvánvalóvá válik – mindössze egyetlen interakció következménye. Az interakciós hatások közül Szlovákia az egyetlen, ahol minden egyes átmenetnél szignifikáns az interakció, ami a felvidéki magyar fiatalok korábban tapasztalt iskolázottsági hátrányát bizonyítja.

6. táblázat Érettségivel végződő középiskola választása (második átmenet)

		Model 1	MODEL 2	MODEL 3
Országhatás	Ukrajna	0.549*** (0.087)	0.515*** (0.087)	0.712*** (0.149)
	Szerbia	-0.503*** (0.065)	-0.525*** (0.065)	-0.450*** (0.117)
	Szlovákia	-0.566*** (0.065)	-0.588*** (0.066)	0.287* (0.121)
Magyar (kisebbségi) hatás	Kisebbség vs. többség		-0.316*** (0.055)	0.043 (0.088)
Interakciós hatás	Kisebbség x Ukrajna			-0.254 (0.184)
	Kisebbség x Szerbia			-0.770 (0.141)
	Kisebbség x Szlovákia			-1.280*** (0.146)
Konstans		0.352*** (0.039)	0.585*** (0.057)	0.321*** (0.075)
Chi-square		211.683***	244.508***	333.956***
Df		3	4	7
-2 Log likelihood		8725.825	8693.000	8603.553
N		6463	6463	6463

Referencia csoport: Románia. Szignifikancia szint: *** p=0.000, ** p=0.001, * p<0.005

Nagy és állandó etnikai különbségek találhatók Szlovákiában, mely ország minden tekintetben kívülállónak mondható. Itt található a legnagyobb egyenlőtlenség a kisebbségi és a többségi szülők közt, mely – a többi országgal ellentétben – nem csökken a fiatalok esetében sem. Az egyenlőtlenségek szülőkről gyerekekre való átörökítését nézve (H4) csökkenő egyenlőtlenségek figyelhetők meg Ukrajnában és Szerbiában, enyhén növekvő, de még mindig viszonylag alacsony Romániában, valamint állandó és nagy egyenlőtlenség mutatkozik meg Szlovákiában, azaz a hipotézis nem fogadható el minden országra vonatkozóan.

Az a további feltevés, mely csökkenő egyenlőtlenségeket feltételezett az iskola-rendszeri reformoknak köszönhetően megalapozottabbnak tűnt (H5). A 20-24 és 25-29 éves kohorszok összehasonlítása a szegregáció tekintetében pozitív eredményt

hozott, a leglátványosabb változás Ukrajna esetében valósult meg, ahol a szegregáció mértéke több mint 13%-ot esett. Az adatok alapján a 20-24 éves magyar fiatalok kvázi egyenlő helyzetben vannak többségi társaikkal, amit a szegregációs index viszonylag alacsony, 4-5% körüli értéke igazol. Ez utóbbi nem igaz egyedülként Szlovákiára, ahol az egyenlőtlenségek azonos mértékben maradtak fenn, azaz az iskolai expanzió nem változtatott a fiatalok előnytelen iskolázottsági szerkezetén. Mindez azonban nem von le az utóbbi évek iskolapolitikai változásainak jelentőségéből, mely a kisebbségi magyar fiatalok jelentős részét vezette be a felsőoktatásba.

Más szemszögből nézve a kisebbségi magyar fiatalok viszonylag magas iskolázottsági szintje arra is utalhatnak, hogy a kisebbségi közösségek úgy kompenzálnak, hogy az iskolázottságban próbálnak erőforrást felfedezni: mely által hátrányt leküzdeni, diszkriminációt eliminálni ill. versenyelőnyre lehet szert tenni. Mindezt egyrészt a vajdasági és kárpátaljai magyarok helyzete látszik alátámasztani, akik a gazdasági nehézségek, etnikai konfliktusok ill. a háború hatására az iskolázottságban láthatják a jövőt. A főiskolai beiskolázási arányukat tehát (részben) az emelheti meg, hogy a felsőfokú továbbtanulásban, és az azt követő fejlettebb és stabilabb anyaországban avagy Nyugat-Európában való munkavállalásban ill. letelepedésben látják a jövőjüket biztosítottak. Másrészt ezt igazolhatja az ausztriai magyarok esete is, akik kisebbségi helyzetük ellenére magas iskolázottságot megcélözva „csinálták meg szerencsájüket” Ausztriában. Mindez azonban egyáltalán nem magyarázza meg Szlovákia esetét, mely további részletesebb szociológiai elemzést érdemel.

KÖVETKEZTETÉSEK

A rendelkezésre álló adatok nem bizonyították a kényszerű kisebbségi lét és az iskolai hátrány közti összefüggést sem az európai őshonos, sem a határon túli magyar kisebbségekre nézve. A nemzetközi összehasonlítás keretében felhozott európai kisebbségi példák értelemszerűen csak esetszerűek, nem bizonyíték erejűek. Mégis az egyes őshonos kisebbségek egymástól jelentősen eltérő iskolázottsági jellemzői arra engedtek következtetni, hogy egy, a nem önkéntesség feltételére épülő modell alkalmazása túlságosan leegyszerűsített, és nem fedi az európai őshonos kisebbségek sokszínű helyzetét.

A finnországi svédek, ill. az olaszországi németek helyzete nem jellemezhető az Ogbu által meghatározott alárendelt viszonytal, hiszen a törvények a többséggel egyenlő jogokat és kötelességeket garantálnak számukra többek közt az iskolázottság terén is. Ennek megfelelően nem igazán lehet szó jelentős iskolázottsági hátrányról sem. A finnországi svédek esetében inkább iskolai előnyről beszélhetünk, melyet magas szintű anyanyelvi felsőoktatási intézményeikkel támasztanak alá, amelyek a többség számára is jelentős vonzerőt képviselnek. Ahhoz azonban, hogy releváns képet kapjunk az európai kisebbségek iskolázottsági helyzetéről további, reprezentatív adatokon alapuló, elemzésekre lenne szükség. Ezért a feltüntetett elemzési keret inkább csak jövőbeni lehetséges kutatási területet hivatott kijelölni.

A modell alkalmazhatóságát egy szűkebb értelmezési keretben – immár reprezentatív adatok felhasználásával – a határon túli magyar kisebbség példáján is teszteltem. A magyar őshonos kisebbség jellemzői rendkívül hasonlatosak az Ogbu által leírt nem

önkéntes kisebbségekhez: egyaránt vonatkozik rájuk az alárendelt helyzet, és jól jellemzi őket az a kollektív küzdelem, melyet az anyanyelvük és identitásuk megőrzése érdekében vívnak. A többségi csoporttól való elhatárolódásukat az a felfogás is alátámasztja, mely szerint – kisebbségi helyzetük miatt – az egyéni igyekezet nem mindig elégséges az előrelépéshez egy többségi társadalomban; hátrányosnak vélt helyzetük pedig meghatározhatja azokat a válaszokat is, melyeket az iskolára, mint a felemelkedés eszközére, adnak.

Az elemzéshez felhasznált adatok azonban nem bizonyították azt a plauzibilis elvárást, mely szerint a kisebbségi lét előnytelen helyzettel fonódna össze. Helyette egy meglepő és figyelemfelkeltő összefüggés mutatkozik: az adatok a négy vizsgált ország közül csak Szlovákia esetében támasztják alá a diszkrepanciát. Olyan kép tárul tehát elénk, mely szerint a magyar kisebbséghez tartozás nem jár bizonyítottan hátrányos helyzettel az iskoláztatás terén. Épp ellenkezőleg, az adatok tanúsága szerint az olló inkább szűkülőben van: a kisebbség és többség egyre közeledni látszik egymáshoz. Az etnikai hovatartozás szerepe egyedül Szlovákiában bizonyított. A felvidéki magyarok csoportja az egyetlen, amely nem követi a trendet: a szlovákiai magyar kisebbség és többség iskolázottsága közt szakadéknyi távolság húzódik meg.

IRODALOM

- Andorka, R. (2000): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Blau, P.M.–Duncan, O.D. (1967): *The American Occupational Structure*. London: John Wiley and Sons.
- Bond, G.C.(1981): Social Economic Status and Educational Achievement: A Review Article. *Anthropology and Education Quarterly*, 12(4).
- Coleman, J (1990): *Equality and Achievement in Education*. London: Westview Press.
- Czigler M. (2004): A kárpátaljai felsőoktatás. <http://www.martonaron.hu/htof/index3.thm>
- Czigler M. (2004): A vajdasági felsőoktatás. <http://www.martonaron.hu/htof/index3.thm>
- Erdei I. (2004): Az erdélyi felsőoktatás. <http://www.martonaron.hu/htof/index3.thm>
- Erickson, F. (1987): Transformation and School Success: the Politics of Culture of Educational Achievement. *Anthropology and Education Quarterly*, 18: 336–355.
- Farkas, G. et al. (2002): Comment: Does Oppositional Culture Exist in Minority Poverty Peer Groups? *American Sociological Review*, 67(1): 148–155.
- Fischer, C. et al. (1996): *Inequality by Design: Cracking the Bell Curve Myth*. New Jersey: Princeton University Press.
- Gal, S. (1991): Kódváltás és öntudat az európai periférián In Kontra S. szerk: *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Graham, S. et al. (1998): Exploring Achievement Values among Ethnic Minority Adolescents. *Journal of Educational Psychology*, 90: 606–620.
- Györi Szabó R. (1999): *Az anyanyelvű kisebbségi oktatási rendszerek az Európai Unióban: a finnországi svéd nyelvű és a dél-tiroli német nyelvű példa*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 14.sz.füzet.
- Jaynes, G.–Williams, R. (1989): *A Common Destiny: Blacks and American Society*. Washington D.C.: National Academy Press.
- Jelentés az ausztriai magyarokról. <http://www.htmh.hu/reports2004/austria2004.htm>
- Jelentés szerbiai magyarokról. <http://www.htmh.hu/reports2004/voivodina2004.htm>
- Jelentés a szlovákiai magyarokról. <http://www.htmh.hu/reports2004/slovakia2004.htm>
- Jelentés a romániai magyarokról. <http://www.htmh.hu/reports2004/romania2004.htm>
- Jelentés az ukrainai magyarokról. <http://www.htmh.hu/reports2004/ukraine2004.htm>
- Jensen, A. (1969): How Can we Boost IQ and Scholastic Achievement. *Harvard Education Review*, 39(1): 1–122.
- Kozma T. (2000): *Regionális együttműködések a harmadfokú képzésben*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Kozma T. (2002a): *Határokon innen, határokon túl. Regionális változások az oktatásban, 1990–2000*. Budapest: Oktatókutató Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kozma Tamás (2002b): *Regionális egyetem*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Kozma T. (2003): *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Mikesell, M.W.–Murphy, A.B. (1991): A Framework for Comparative Study of Minority Group Aspirations. *Annals of the Association of American Geographers*, 81(4): 581–604.
- O'Connor, C. (1997): Dispositions Toward (Collective) Struggle and Educational Resilience in the Inner City: a Case Analysis of Six African-American High School Students. *American Educational Research Journal*, 34: 593–629.
- Ogbu, J.U. (1978): *Minority Education and Caste: The American System in Cross-Cultural Perspective*. New York: Academic Press.
- Ogbu, J.U. (1993): Variability in Minority School Performance: a Problem in Search of an Explanation. In: Jacob E. et al. eds.: *Minority Education: Anthropological Perspectives*. NJ: Norwood.

- Ogbu, J.U. (1997): Understanding the School Performance of Urban Blacks: Some Essential Background Knowledge. In Walber H.J. et al. eds.: *Children and Youth: Interdisciplinary Perspectives*. London: SAGE.
- Ogbu, J.U. (2003): *Black Students in an Affluent Suburb: A Study of Academic Disengagement*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Ogbu, J.U.–Gibson, M. eds. (1991): *Minority Status and Schooling*. New York: Garland Publishing.
- Pásztor A. (2005): *Ellenzélben. Iskolázottsági egyenlőtlenségek a kisebbségi magyar fiatalok körében a rendszerváltozást követően*. PhD disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Shavit, Y.–Blossfeld, H.P. (1993): *Persistent Inequality, Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Oxford: Westview Press.
- Szabó A. et al. eds. (2002a): *IFJÚSÁG 2000, TANULMÁNYOK I.* Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Szabó A. et al. eds. (2002b): *MOZAIK 2001, Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Szépfalusi I. (1991): Magyarul beszélők a mai Ausztriában In Kontra S. szerk.: *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Trueba, H. (1988): Culturally Based Explanations of Minority Students Academic Achievement. *Anthropology and Education Quarterly*, 19(3): 270–287.
- Varga N. (2004): A felvidéki felsőoktatás helyzete. <http://www.martonaron.hu/htof/index3.htm>
- Wilson, W.J. (1987): *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press.

MELLÉKLET

LOGISZTIKUS REGRESSZIÓ AZ EGYES ÁTMENETEKEN

7. táblázat Középfokú továbbtanulás (első átmenet)

		Model 1	MODEL 2	MODEL 3
Országhatás	Ukrajna	0.202* (0.095)	0.194* (0.095)	0.282 (0.159)
	Szerbia	-0.715*** (0.068)	-0.720*** (0.068)	-0.683*** (0.122)
	Szlovákia	-0.214* (0.071)	-0.218* (0.071)	0.250 (0.135)
Magyar (kisebbségi) hatás	Kisebbség vs. többség		-0.073 (0.059)	0.106 (0.098)
Interakciós hatás	Kisebbség x Ukrajna			-0.111 (0.199)
	Kisebbség x Szerbia			-0.038 (0.147)
	Kisebbség x Szlovákia			-0.663*** (0.160)
Konstans		1.028*** (0,044)	1.081*** (0.062)	0.951*** (0.083)
Chi-square		140.676***	142.191***	162.564
Df		3	4	7
-2 Log likelihood		7840.220	7838.706	7818.332
N		6463	6463	6463

Referencia csoport: Románia

*** p=0.000, ** p=0.001, * p<0.005

8. táblázat Felsőfokú továbbtanulás (harmadik átmenet)

		Model 1	MODEL 2	MODEL 3
Országghatás	Ukrajna	0.107 (0.113)	0.076 (0.114)	0.275 (0.179)
	Szerbia	0.207* (0.089)	0.191* (0.089)	-0.100 (0.167)
	Szlovákia	-0.589*** (0.110)	-0.606*** (0.110)	0.073 (0.162)
Magyar (kisebbségi) hatás	Kisebbség vs. többség		-0.257** (0.077)	-0.119 (0.124)
Interakciós hatás	Kisebbség x Ukrajna			-0.321 (0.233)
	Kisebbség x Szerbia			0.438* (0.197)
	Kisebbség x Szlovákia			-1.289*** (0.234)
Konstans		-1.832*** (0.056)	-1.649*** (0.078)	-1.746*** (0.105)
Chi-square		53.854***	64.768***	117.214
Df		3	4	7
-2 Log likelihood		5023.554	5012.640	4960.194
N		6463	6463	6463

Referencia csoport: Románia

*** p=0.000, ** p=0.001, * p<0.005

MŰHELY

LYUKAKBÓL SZÓTT HÁLÓ: HÁZTARTÁSOK KÖZÖTTI TÁMOGATÓ KAPCSOLATOK ROMA ÉS NEM ROMA SZEGÉNYEK KÖRÉBEN

MESSING Vera

MTA Szociológiai Kutató Intézet
H-1016 Budapest Úri u. 49.; email: messingv@mail.socio.mta.hu

Összefoglaló: Az alább ismertetett kutatás társadalmi, pontosabban háztartások közötti támogató kapcsolatokat vizsgálja szegény roma és nem roma háztartások körében. A kapcsolatok egyetlen vetületére koncentrálok: milyen anyagi és nem anyagi háztartásközi támogatói kapcsolatok segítik a szegények életét. A rendelkezésre álló adatoknak köszönhetően összehasonlíthatóak az azonos körülmények között élő roma és nem roma szegények, valamint a teljes lakosság támogató kapcsolatainak jellemzői. A kutatás legfontosabb eredménye az, hogy a roma szegények számottevően kapcsolatszegényebbek, mint nem roma társaik, valamint az, hogy a roma háztartások közötti támogató kapcsolatok léte erősen függ a regionális elhelyezkedéstől és az adott településen élő romák vélhető identitásától, történeti háttérétől. A tanulmány végén megfogalmazok további kutatásra érdemes hipotéziseket, amelyek vizsgálata közelebb vihet a romának tartott népesség sokszínűségének, különböző alkalmazkodási stratégiáinak megismeréséhez.

Kulcsszavak: szegénység, háztartásközi támogató kapcsolatok, roma, etnikai csoportok, megélhetési stratégiák

BEVEZETÉS

A nemzetközi szakirodalomban több olyan kutatásról olvashatunk, amely a kisebbségi-etnikai vagy szegénységi csoportok életét kapcsolati hálójuk elemzésével tárja fel. Az első meghatározó antropológiai tanulmány e témában az Egyesült Államokban született. Carol Stack (1974) egy amerikai kisváros afro-amerikai gettójában végzett résztvevő megfigyeléseket az adott környéken lakók mindennapi életéről, kapcsolatairól, megélhetési stratégiájukról. A könyv bemutatja, hogy a súlyos szegénységtől és társadalmi kirekesztettségtől sújtott gettóban élő afro-amerikai családok alapvető túlélési stratégiája a sűrű és egyedül a kölcsönösség feltételét szabó támogató (rokonai és nem rokonai) kapcsolatok hálózatának kiépítése és tudatos, aktív fenntartása. Ez jelenti a legjobb, legracionálisabb alkalmazkodási stratégiát egy olyan társadalmi közegben,

ahol a szegénység a jövedelmek kiszámíthatatlanságával párosul. Szakirodalmi kifejezéssel élve: a *bonding* típusú kapcsolatok¹ gyakorlatilag a túlélés feltételét jelentik a gettóban. E. Anderson (1976) szintén városi gettóban végzett etnográfiai kutatása afro-amerikai férfiak kapcsolatainak jellegét, hierarchiát és a kapcsolatok jövedelem-szerzésben történő felhasználását taglalja.

A Világbank az átalakuló társadalmak szegénységét vizsgálva (Dudwick–Kuehnast 2002; Dudwick et al. 2003; Rose 1998; Cox et al. 1997; Narayan 1999) pedig arra a következtetésre jutott, hogy a kvalitatív hálózat-elemzési megközelítés jól magyarázza a volt szocialista társadalmak elmélyülő és kilátástalanná váló szegénységét. Ezek a kutatások arra derítették fényt, hogy – különösen a kevésbé modernizálódott társadalmakban – a társadalmi-gazdasági átalakulás időszakában az évszázadok óta működő, a társadalom szövetét jelentő – az állampárti időszakban erózióknak indult – rokoni-kölcsönösségi viszonyokon nyugvó kapcsolati hálók a piaci viszonyok térnyerésével teljesen felbomlottak. Elveszítették korábbi társadalmi funkciójukat, vagyis nem nyújtják a szegényebbek számára azt a háttérrel, amely kölcsönös támogatást, önkéntes segélyezést és a megélhetés biztonságát jelentette. Nem tartható tehát az a közkeletű feltevés, hogy a szegények, a formális gazdaságból kiszorultak kapcsolati-rokoni hálójuk segítségével képesek fenntartani magukat és átvészelni az időszakos kríziseket, és az sem, hogy ezek a hálók fenntartsanak a mobilitási esélyek minimumát.

Más szempontból elemezte F. Kalter (2005) a második generációs németországi törökök kapcsolatait. A tizenöt évet átölelő követéses vizsgálatában arra keresett magyarázatot, hogy mi lehet az oka annak, hogy a Németországba különböző országokból bevándorló csoportok második generációjának képviselői közül a törökök kiemelkedően nagy hátránnyal rendelkeznek a munkaerőpiacon. Azt találta, hogy a második generációs törökök munkaerő-piaci helyzetét alapvetően meghatározza az, hogy voltak-e gyermekkorukban nem török barátai. Vagyis az etnikai határokon átívelő „hídszerű” kapcsolatok² gyerekkori jelenléte meghatározó hatással bír a későbbi munkaerő-piaci integráció és jövedelem-szerző képesség tekintetében.

Magyarországon a szerzteágazó „roma”-kutatások ellenére nemigen készült a témában publikáció. Két műhelyben találtam kapcsolati hálóra vonatkozó kutatási fejezetet. Az egyiket a Delphoi Consulting készítette egy nagyobb kutatási projekt

1 A társadalmi tőkével kapcsolatos újabb kutatások a társadalmi tőke három formáját – *bonding* (megkötő), *bridging* (hídszerű) és *linking* (átívelő) – különböztetik meg (Putnam 1993; Narayan 1999; Woolcock 1998). A „megkötő” kapcsolatok a bizalmon, reciprocitáson, szolidaritáson alapulnak, és viszonylag zártak. A társadalmi előrelépést és a mobilitást ezzel szemben a társadalmi csoportokon átnyúló kapcsolatok segítik: ezek a „átívelő” (*linking*) és a „hídszerű” (*bridging*) kötések. A hídszerű kapcsolatok társadalmi csoportokon átnyúlnak. Az ilyen tőkével rendelkezőkre jellemző, hogy kapcsolataik révén egy csoport tagjaiként hozzáférhetnek más csoport forrásaihoz. Az „átívelő” (*linking*) kapcsolat a társadalmi hierarchiában magasabb fokán, hatalommal rendelkezőkkel való kötéseket jelöl. A különböző típusú kapcsolatok eltérő funkcióval bírnak: a megkötő kapcsolatok – a családban, szűk baráti körben vagy szomszédságban – elsősorban a biztonsági háló szerepét töltik be. A hídszerű kapcsolatok, melyek a különböző kapcsolatháló közötti átjárást teszik lehetővé, a lehetőségek, a társadalmi mobilitás fenntartását segítik, míg az átívelő kötések az egyén és az intézmények és egyéb rendszerszerű képződmények között átjárást és az ebből adódó előnyöket táplálják. A különböző típusú kapcsolatok eltérő támogatási formákat jelentenek, így érthető, hogy a tőketípusok közötti egyensúly is lényeges az egyén kapcsolati hálója szempontjából. Például, a „megkötő” típusú kapcsolatok túlsúlya korlátozhatja az átívelő és hídszerű kapcsolatok létrejöttét, avagy fenntartását.

2 Lásd az előző lánkjegyzetet.

keretében³, amely nem tartalmaz sem inter-etnikus sem romák közötti összehasonlítási lehetőséget szociális helyzet, regionális eloszlás, vagy egyéb meghatározó tényezők függvényében. Jelenleg folyik a TÁRKI-ban a romák baráti kapcsolatait feltérképező kutatás⁴, ennek azonban még nem jelent meg publikációja.

A legtöbbet mégis az etnográfiai és antropológiai munkákból tudunk meg arról, hogy milyen kapcsolatokra építenek, milyen megélhetési stratégiákkal rendelkeznek különböző roma közösségek és főképp, hogy ezek az alkalmazkodási stratégiák mennyire sokszínűek az adott településen élők identitásának, a környező népességgel kiépült inter-etnikus viszonyainak és számos egyéb tényezőnek a függvényében. Az első talán Michael Stewart antropológiai kutatása volt, mely során egy oláh közösségbe költözve vizsgálta és írta le az adott csoport rokoni-kapcsolati viszonyait, kultúráját és szokásait, megélhetési forrásait és stratégiáit, valamint a gádzsók társadalmához fűződő viszonyát. Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde egy baranyai beások lakta faluban vizsgálták a helyi romák életét, megélhetését, a falu különböző (sváb, székely, magyar) népességéhez fűződő eltérő viszony alakulását. Durst Judit egy szegregálódó, társadalmilag leszakadó településen élő roma közösség(ek) megélhetési viszonyait, belső strukturálódását, a többségi társadalommal való viszonyát vizsgálta. Horváth Kata pedig egy borsodi település cigányok lakta telepén készített antropológiai tanulmányt az éhezésről, melyben élelmiszer beszerzésétől a jövedelem termeléshez kapcsolódó, a háztartásvezető nőkre támaszkodó családi-közösségi kapcsolatokat írja le. Ezek a tanulmányok nemcsak impulzust adnak a háztartások közötti támogató kapcsolatok kutatásának kérdésfelvetéseihez, hanem nagyon fontos fogódzót adnak annak, aki kérdőíves adatokkal dolgozik és értelmezni próbálja a gyakran nehezen érthető, vagy könnyedén félreértelmezhető számok halmazát.

FELHASZNÁLT ADATOK

Az alább ismertetett tanulmány több adatforrásra támaszkodik. Elsősorban a Szalai Júlia 2003-2004-ben készült *A társadalmi kirekesztődés munkaerő-piaci vetülete* című kutatására⁵, melynek adatfelvétele 2004-ben történt, és melynek során 600, a hivatalos létminimum szintjét meg nem haladó jövedelemből élő roma és nem-roma szegény családot kérdeztek meg. A minta területileg koncentrált volt: a főváros egyik szegény kerületén kívül Borsod-Abaúj-Zemplén, illetve Baranya megye legszegényebb – egyúttal romák által sűrűn lakott – térségeit ölelte fel. A minta kiválasztásában a következő szempontok játszottak szerepet: (1) a háztartásokban az egy főre jutó jövedelem a létminimum szintjét ne haladja meg; (2) magas legyen a településen a roma lakosság aránya, és (3) különböző szegénységi kockázati tényezők is képviselve legyenek (nagy-család, gyermekeit egyedül nevelő szülő, rokkantnyugdíjas, munkanél-

3 Delphoi Consulting (2004): a *Szociális kapcsolati háló skálafüggetlen modellben* in A szegénység csapdájában (delphoi Consulting, kutatás vezető: Babusik Ferenc). <http://www.delphoi.hu/>

4 Bernáth Anikó és munkatársai.

5 Szalai Júlia *A társadalmi kirekesztődés munkaerő-piaci vetületei* c., 2003-2004-es kutatását az MTA Szociológiai Intézete bonyolította le és a Miniszterelnöki Hivatal és az MTA együttműködésében készítette.

küli). A kiválasztott minta tehát nem reprezentatív sem a magyarországi roma népességre, sem a magyarországi szegény népesség egészére, hanem szegénységi típusok leírására konstruált. Éppen arra alkalmas, hogy a szegénységben élők különböző helyzeteit leírja. Alkalmas továbbá arra is, hogy azonos léthelyzetben élő két etnikai csoport jellemzőit összehasonlítsa, hiszen a válaszadó roma és nem roma szegények azonos településeken, azonos körülmények között élnek, és arra is, hogy a különböző történetű roma közösségek közötti eltéréseket bemutassa. A kérdőívben több kérdés vonatkozott az etnikai hovatartozásra: én azt tekintettem roma háztartásnak, amelyben a családfő vagy/és a házastársa romának/cigánynak vallotta magát.

A kérdőív egy háztartásközi támogató kapcsolatokra vonatkozó kérdésblokkot tartalmazott: az adott háztartás tagjai nyújtanak-e anyagi, természetbeni illetve háztartásbeli-gyerekevelési támogatást bárkinek, illetve támogatja-e őket bárki. Ha igen – szociometriai távolság szerint – ki a támogató, illetve a támogatott. Ezen kívül pénzkölcsönre vonatkozó kérdések is szerepeltek: szokott-e a háztartás kölcsönhöz folyamodni, ha igen kitől, milyen gyakran és átlagosan mekkora összegű kölcsönt vett fel.

Az összehasonlító elemzéshez a KSH azonos struktúrájú adatait elemző konferencia publikációkat használtam fel, melyek szerzője Bocz János és Harcsa István. A KSH felvétele lakossági mintán készült, de a két felvétel kérdései azonosak, tehát adataik összehasonlíthatóak.

Lyukakból szőtt kapcsolati háló

Általánosságban elmondható, hogy többen kapnak, mint adnak támogatást, annak formájától függően 5-20% nyújt és 15-23% kap segítséget. Ez nyilvánvalónak tűnik, hiszen szegény és súlyosan szegény háztartásokról van szó. A pénzkölcsön ehhez képest riasztóan elterjedt: a megkérdezettek több mint 4/5-e vett igénybe, jelentős részüik vélhetően „kamatos”⁶ kölcsönt. A megkérdezettek negyede havi, vagy annál nagyobb rendszerességgel kér kölcsön, vagyis adósság-spirálban él. A kölcsönkérések 44%-a történik családon belül, 3%-a banktól, a többi – vagyis több mint fele – ilyen-olyan ismerőstől, vélhetőleg jelentős terhek mellett. Az elszegényedett roma zárványokban elterjedt uzorakölcsönök létre és jelentőségére Durst Judit etnográfiai kutatása is felhívja a figyelmet. Erre a kérdésre később visszatérek még e tanulmányban.

A támogató kapcsolatokra vonatkozó változókból készítettem egy összevont mutatót, mely minden anyagi és nem anyagi háztartásközi támogatást és segítséget tartalmaz, valamint azokat a pénz-kölcsönöket, melyek a szűk családon belül történnek⁷. Az ilyen módon meghatározott támogató kapcsolati hálóban is magas a kapcsolati vákumban élők aránya, azaz a megkérdezettek harmada (34%-a) nem kap és nem is ad

6 A kölcsönök feltételeiről nincsenek információk. Ez annyira bizalmas kérdés, hogy a kérdés sikeressége érdekében – egy kérdőíves felvétel esetében – nem tehető fel.

7 Azért éltem ezzel a meghatározással, mert kölcsönök törlesztési feltételeiről nincs információnk és a szegény családok olyan alacsony jövedelemből élnek, hogy a pénzkölcsön is támogatásnak minősíthető akkor, ha az nincs uzorakamattal megterhelve. Ez általánosságban csak a szűk családi kölcsönökre lehet igaz (bár etnográfiai kutatásokból tudunk olyan uzorakölcsönökről is, amelyek akár szűk családon belül realizálódnak és bizonyára találnánk önzetlen baráti kölcsönre is példát), a mástól származó kölcsön minden bizonnyal legalább piacnál magasabb kamattal terhelt.

senkinek – sem anyagi, sem háztartásbeli, ház körüli – támogatást. 9% támogató, vagyis ad, anélkül, hogy őt bárki támogatná, és 31% azok aránya, akik úgy kapnak segítséget, hogy maguk nem támogatnak senkit. A megkérdezettek mindössze negyede él kétoldalú kapcsolati viszonyok között, vagyis úgy, hogy mindkét irányú kapcsolatokkal rendelkezik: kap és ad is valamilyen támogatást.

Három kérdés fogalmazódik meg: (1) Vajon a teljes népességhez viszonyítva jelentősek-e az eltérések: vagyis van-e a szegénységnek társadalmi-kapcsolati meghatározottsága. (2) Jelentett-e változást, és ha igen, milyen e tekintetben a rendszerváltás? Arról van-e szó, hogy egy viszonylag beszűkült kapcsolati hálóval leírható társadalom konzerválódott, vagy éppen arról, hogy a piacgazdaság körülményei között felbomlottak a korábban működő, a szegények túlélését meghatározó kapcsolati viszonyok. (3) Van-e etnikai meghatározottsága a kapcsolati hálóknak, vagyis azonos társadalmi-gazdasági helyzetben lévők között van-e különbség aszerint, hogy milyen etnikai azonossággal rendelkeznek. Az első kérdés – bár a szegénység-felvétel reprezentativitás hiánya miatt korlátozottan – KSH adatok felhasználásával válaszolható meg.

1. táblázat A különböző támogatási kapcsolat-hálókkal leírható háztartások aránya a 2004-as szegény-felvételben és a 2000-es és 1986-os KSH háztartás felvételében

	KSH, 1986 Teljes lakosság	KSH 2000 ⁸ Teljes lakosság	Szegény-felvétel 2004
Kapcsolati vákuum	30	37	34
Ad, de nem kap	24	17	9
Kap, de nem ad	8	14	32
Ad és kap is	30	32	25
N=	10.150	10.827	600

Látható, hogy az összes háztartáshoz viszonyítva markáns eltérés csupán az, hogy a szegény háztartásokban sokkal gyakoribbak az olyan egyoldalú kapcsolatok, ahol a kérdeztettek támogatást kapnak, és ritkább a teljes kapcsolati háló. Ugyanakkor – és ez fontos – nincs számottevő különbség a kapcsolati vákuummal jellemezhetőek arányában. A szegénység úgy tűnik, nem eredményez kapcsolati vákuumot, hanem inkább egyoldalú – kiszolgáltatottabb – kapcsolati viszonyokat teremt.

A második kérdésre, hogy jelentett-e változást a rendszerváltás, nem adható egyértelmű válasz, ugyanis nincs olyan adat, amely kimondottan szegényekre, vagy akár a szegényeknek egy csoportjának társadalmi kapcsolati jellemzőire vonatkozna a rendszerváltást megelőzően. Ugyanakkor a teljes lakosságot vizsgálva látható, hogy a támogató kapcsolatok hiánya, illetve az egyoldalúan kapcsolatok felé mozdultak el a háztartások közötti támogatási viszonyok. Nincs okunk feltételezni, hogy ez a szegények körében másképp lenne, sőt, számításba véve a szegénység fokozódó földrajzi koncentrációját a rendszerváltást követően, valószínű, hogy a szegény háztartások is a kapcsolatok beszűkülésével és a kiszolgáltatottság növekedésével szembesültek az elmúlt tizenöt év során. Erre utalhatnak a – feljebb említett – Világbanki és hazai etnográfiai vizsgálatok eredményei is.

8 Bocz–Harcza 2001.

A harmadik kérdésre, hogy vajon van-e etnikai meghatározottsága a rokoni-közöségi kapcsolatoknak az alábbi táblázat válaszol:

2. táblázat Támogatási kapcsolatok jellemzői a roma és nem roma szegény háztartásokban

	Szegény nem roma háztartások 2004	Szegény roma háztartások 2004
Kapcsolati vákuum	29	40
Ad, de nem kap	13	5
Kap, de nem ad	30	34
Ad és kap is	28	22
N=	356	244

A számok meglepőek. A szegény roma háztartások sokkal kapcsolat-szegényebbek, mint a nem romák. A megkérdezett romák 40%-a él kapcsolati vákuumban, vagyis nem számíthat senkire, és nem nyújt senkinek akár anyagi, akár nem anyagi támogatást. A lakosság egészéhez, de még a szegény nem roma háztartásokhoz képest is a szegény roma háztartások számottevően kisebb hányada él kölcsönös támogatás viszonyai között. Mindez megkérdőjelezi azt a felfogást, miszerint a romák kiterjedt családi és közösségi kapcsolataiknak köszönhetően védettebbek a szegénységgel és az ezzel járó súlyos krízishelyzetekkel szemben, mint a hasonló társadalmi helyzetű nem romák. Hangsúlyozom, hogy ezek az adatok – lévén nem reprezentálják a roma lakosság egészét – nem cáfolnak és nem is bizonyítanak, de intőek: valami nagy gond lehet az elszegényedett roma közösségek belső kohéziójával.

A romákról kialakult közvélekedésnek és antropológiai munkáknak egyaránt elmentendő eredmények láttán⁹ joggal felmerül a kétely: vajon nem módszertani hiba okozza-e az eredményeket: nem arról van-e szó, hogy a romák természetesnek, nem pedig támogatásnak érzélik a háztartások közötti anyagi és nem anyagi, viszonzossági alapon nyújtott segítséget. Ezt a feltevés azzal cáfolható, hogy a kérdőív ezzel kapcsolatos kérdései egyenként részletezték a támogatási formákat (ruhát, élelmiszert, tüzelőt, jószágot stb. kap-e, ad-e), valamint mindegyik tartalmazta azt, hogy olyan valakinek nyújt (vagy olyan valakitől kap) támogatást, akivel nem lakik együtt. Mint minden más kérdőíves kutatás esetén, gondos megfogalmazás ellenére természetesen ezúttal sem zárható ki a kérdések másként értelmezése. Ennél alaposabb információt, meggyőződéseim szerint, azonban már csak kvalitatív módszerekkel lehet gyűjteni.

Továbbgondolandó eredmény az is, hogy a megkérdezett nem roma szegény háztartások között ritkább a kapcsolati vákuum, mint romák körében. A különbségek ráadásul nem magyarázhatóak földrajzi-regionális különbségekkel, avagy mintavételi torzításokkal sem, hiszen a roma és nem roma kérdezettek ugyanazon települések lakosai, hasonlóak tehát a külső adottságaik. Ez arra utal, hogy nem jellemző, vagy legalábbis nem általánosítható jellemzője a romáknak a nagy-családos kölcsönös

9 Durst Judit egyik interjúalanyának elbeszéléséből az derül ki, hogy a támogatási hálók ott még működnek: „»Ideadjuk egymásnak, ami kell, élelmet, gyógyszert. Elfogy a só, cukor – hozzájuk megyek, idegenhez csak nem megyek. Ennyi testvér közül azért mindig van valakinek.«

támogatást biztosító rokoni közösségek jelenléte. A megkérdezett romák alig több mint egy-ötöde él ilyen viszonyok között. A rokonsági közösségek vagy eltűntek, feloszlottak, vagy pedig nem jelentenek olyan „biztonsági” hálót, mint korábban. Erre a következtetésre jutott Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde egy beás közösség falu vizsgálata során: „Az anyagi differenciálódás ezt a fajta közösségi működést alapjaiban zúzza szét. A jobb módú családok nem vállalják fel a kevésbé jó módú többséggel a vagyoni közösködést. Saját előrejutásuk, vagy inkább szinten maradásuk fontosabbá válik.(...) Az állandó munkával rendelkezők mindegyik kívül marad ...a kapcsolati rendszeren.” (Fleck–Orsós–Virág 2000: 116. o.)

Durst Judit is hasonló tapasztalt egy borsodi falu vizsgálata során: „Ezek az idézetek arról árulkodnak, hogy az egyre nagyobb nyomorban élők között – akik számára pedig a túlélést a szociális támogatások mellett a nagycsaládi kapcsolatok óvó–védő hálója teszi egyáltalán lehetővé – már lassan ezek a szolidaritási kötelek is kezdenek ‚megtépázódni‘.” (Durst 2002)

A kapcsolatok illetve azok hiányának alaposabb megértését a támogatások jellegének kettébonthatása teszi lehetővé. A kérdések a támogatások két formájára vonatkoztak: anyagi és nem anyagi jellegű támogatások szolgáltatása és fogadása. Az anyagi támogatás nem csupán pénz-támogatást és pénzkölcsönt jelent, hanem minden olyan támogatást, mely anyagi javakat tartalmaz: élelmiszer, ruházat, játék stb. Nem anyagi jellegű támogatás minden olyan segítség – háztartásbeli, időskorúak illetve gyermekek ápolása, ház-tatarozás, mezőgazdasági munka –, amelyben a munkaerőn túl közvetlen anyagi juttatás nem jelenik meg.

Az alábbi tábla mutatja, hogy a kapcsolati erőforrások ebben a felosztásban nagyon jelentősen eltérnek a 2004-es szegényfelvétel és a teljes lakosság adatainak összehasonlításában. A megkérdezett szegények alapvetően anyagi jellegű támogatásokra alapozzák támogató kapcsolataikat és láthatóan nagyon szűkösek a nem-anyagi jellegű, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló kapcsolatok.

3. táblázat Anyagi és nem anyagi jellegű támogatási kapcsolatok¹⁰ megoszlása a 2004-es szegény-felvételben és a 2000-es KSH háztartás felvételében (%)

	Anyagi jellegű támogatások		Nem anyagi jellegű támogatások	
	Szegény-felvétel 2004	KSH 2000 Teljes lakosság	Szegény-felvétel 2004	KSH 2000 Teljes lakosság
Kapcsolati vákuum	39	51	71	37
Ad, de nem kap	6	15	12	17
Kap, de nem ad	38	14	9	14
Ad és kap is	17	20	8	32
N =	600	10.827	600	10.827

10 Házimunkák (mosás, takarítás, főzés, bevásárlás), gyerekvigyázás, gyerekellátás, nehéz ház körüli munkák: (vízhordás, favágás, ásás, tüzelőhordás), kertí munkák, építkezési, lakás-karbantartási munkák (kőműves munkáktól villanszerelésen át festés-mázolásig), gépek javítása (autó-javítás), nagyobb mezőgazdasági és termény/termék-feldolgozási munkák (aratás, szüret, disznóvágás).

A tábla adatai szerint a szegény háztartások 61%-a rendelkezik valamilyen anyagi támogatási kapcsolattal – tehát ad vagy kap, esetleg ad és kap anyagi javakat, de csupán 29%-uk említett bármilyen nem anyagi – tehát háztartásbeli, gyermek- idősgondozásbeli, javítási-karbantartási – támogatást. Ezek az arányok egész másképp alakulnak a teljes lakosság tekintetében.

Az anyagi jellegű támogatási kapcsolatok tekintetében – nyilván – erősen dominál az egyoldalúan elfogadó kapcsolatok, vagyis az, hogy az adott háztartás kap pénzt, használt ruhát, élelmiszert stb. A teljes lakossághoz viszonyítva¹¹ nagyon markáns az eltérés a nem-anyagi támogatások vonatkozásában. Előfeltevésünk éppen az volt, hogy a szegények – anyagi javak híján, és „szabad” időben gazdagon – többet segítenek másoknak a háztartásban, az állatok körüli munkákban, a ház javításában, a gyerekek, öregek gondozásában, mint a nem szegények. Az adatok ennek ellenkezőjét mutatják: míg a teljes lakosság kétharmadának vannak ilyen jellegű kapcsolatai, a megkérdezett szegények kétharmada semmilyen irányú nem-anyagi támogatási kapcsolattal nem rendelkezik. Vagyis, úgy tűnik, a szegények nem csupán anyagi javaktól megfosztottan élnek, de híján vannak azoknak a közösségi kötelezettségeknek is, amelyek a pénztelenséget a kölcsönös segítség révén elviselhetőbbé tennék.

Háló és közösségek

Feltételezhető, hogy bizonyos etnikai közösségekben még élnek a tradicionális rokonsági alapon nyugvó társadalmi kapcsolati hálók, melyekben a „megkötő” (*bonding*) típusú kapcsolatok a meghatározóak, és melyek egyfajta biztonsági hálóként alapvető szerepet játszhatnak. Az is sejthető, hogy a környező társadalomba beolvadtak esetében ezek a hálók feloszlottak, kérdés viszont, hogy helyükbe léptek-e újabbak, és ha igen ezek milyenek. Felváltották-e a szoros „megkötő” jellegű kapcsolatokat a társadalmi érvényesülésben jobban kamatoztatható „hídszerű” (*bridging*) és „átívelő” (*linking*) kapcsolatok. Kínálkozik a kérdés: vajon milyen tényezők határozzák meg azt, hogy rokoni-közösségi kapcsolatok megszűnését új típusú kapcsolati háló kialakulása, avagy kapcsolati vákuum követi.

A felhasznált kutatás elsősorban szegénységvizsgálat volt, tehát nem volt központi szempontja a roma és nem roma háztartások kapcsolat-hálójának feltárása. A kutatás tervezői ugyanakkor nagyon körültekintőek voltak, mikor úgy döntöttek, hogy történeti és etnikai szempontok szerint is vegyes mintát állítanak össze. Az adatok ezen tulajdonságát kihasználva megvizsgálható az is, hogy milyen különbségek jellemzik az eltérő történelemmel, területi adottságokkal, identitással rendelkező romákat. A kutatás három terepe alapvetően eltérő közösséget takar: Baranya megyei községekben elsősorban (de nem kizárólag) beás cigányok élnek. Borsod-Abaúj Zemplén megye községeiben döntően olyan romák élnek, akiket az 1950-60-as évek szocialista nagyiparosítása, a biztos munka lehetősége vonzott a régióba, és akik a rendszerváltással alapvetően veszítették el korábbi megélhetésük alapjait. Az adatfelvétel harmadik része a főváros belvárosában készült, amely egy nagyon mobil, gyakorta migráns és nagyon vegyes roma népességet takar.

11 Az összehasonlítást a KSH azonos kérdéseit tartalmazó 2000-ben készült lakossági felvétel teszi lehetővé.

Az a megfontolás vezérelt, hogy kiderítsem van-e kapcsolati vonzata annak, hogy valaki urbanizált vagy falusias környezetben él és annak, hogy melyik régióban él. Így három csoportra bontottam megkérdezetteket: városi lakosok, Baranyai községek lakói, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei (későbbiekben BAZ megye) községek lakói.

4. táblázat Roma és nem roma szegények kapcsolati jellemzői az egyes területeken

	Roma szegények			Nem roma szegények		
	Urbanizált (%)	BAZ megyei község (%)	Baranyai község (beás) (%)	Urbanizált (%)	BAZ megyei község (%)	Baranyai község (beás) (%)
Kapcsolati vákuum	43	44	21	32	28	22
Ad, de nem kap	4	7	2	12	20	7
Kap, de nem ad	39	31	24	30	37	22
Ad és kap is	14	19	52	26	15	49
Összesen (N-)	109	93	42	201	86	69

A csak romákra vonatkozó számsor nézve látható, hogy nem az urbanizált versus falusias közeg jelenti a kapcsolati viszonyok tekintetében a törésvonalat, hanem az, hogy baranyai, vagy borsodi településről van-e szó. Látható, hogy a zömében beások lakta baranyai falvakban a teljes kapcsolati hálóban élő cigányok aránya közel háromszorosa az urbanizált és a BAZ megyei községekben élő romákhoz viszonyítva. Nincs tehát különbség az urbanizált környezetben élő és a borsodi falvakban élő romák között, miközben a baranyai és a borsodi roma háztartások között igenis van. Az igazán hűsbavágó különbség a kapcsolati vákuumban élők arányában látható: a baranyai falvakban élők között fele akkora a vákuumban élők aránya, mint a másik két terepen. És ez a különbség csak a romákra igaz! A táblázat nem romákra vonatkozó adataival összevetve látható, hogy a nem roma szegények körében nincsenek jelentős különbségek a kapcsolatok híján élők arányában.

Mi lehet a magyarázat ezekre a különbségekre? Erre a jelenleg rendelkezésre álló adatok nem képesek választ adni, csupán hipotézist tudok megfogalmazni: a különböző területeken élő romák eltérő története, a környező lakossághoz fűződő korábbi és jelenlegi viszonya, és a romák identitása. Gazdasági különbségekkel nehéz magyarázni, mivel mindkét régióban élők a korábbi szocialista nehézipar segéd munkásai voltak, akiknek jövedelmét és megélhetési stratégiáit a rendszerváltás alapvetően megingatta. A baranyai falvakban zömében beások laknak: ebben a régióban történetileg sokkal kooperatívabb együttélés jött létre romák és nem romák (elsősorban magyarok és svábok) között. Egy baranyai faluban végzett kutatásból tudjuk, hogy itt – bár oszlóban van – a mai napig létezik az a fajta együttműködés, amely ugyan patrónus-kliensi viszonyt jelent romák és nem romák viszonyában: ez megbízható, bármikor rendelkezésre álló munkaerővel látja el a „parasztkat” és krízis helyzetben is biztonságot jelent a romáknak. Itt valószínűleg működik egyfajta védőháló funkciója a közösségeknek – legyenek mégoly szegények és a modernizáció tekintetében mégoly elmaradottak is. Az is nyilvánvaló, hogy ebben a tekintetben az elmúlt évtizedek legnagyobb vesztesei azok a roma emberek, akiket a szocialista nagyipar magába szippantott. Egy kiszámíthatóbb, stabilabb lét reményében költöztek a borsodi ipari régióba, és a munkahelyek megszűnése után – lévén képzetlen és anyagi javak híján

immobilak – súlyosan elszegényedtek, elszigetelődtek. Nekik már nincsenek meg azok a hagyományos társadalmi kötelékek, amelyek a szegénység kríziseit segítettek túlélni, és úgy tűnik – a szó funkcionális értelmében – új kapcsolatok, közösségek nem alakultak ki. Ez persze faluról falura változhat, sőt egy falun belül is kialakulhat több, egymás mellett élő, ám egymással kapcsolatban nem lévő cigány közösség. A támogató és kamatoztatható kapcsolatok jelenléte elsősorban történeti adottságok függvénye lehet, és igen-igen differenciált nem csak romák, de régióon belül, sőt, akár egy településen belül is.

Van-e a kapcsolatoknak köze a boldoguláshoz?

Úgy tűnik, a tradicionális közösségek helyettesíthetetlen kapcsolatokat jelentenek, de vajon jobb-e életminőségük, jobban boldogulnak-e, mint azok, akik kikerültek az ilyen típusú közösségekből. A hagyományos közösségek gyakorta épphogy gátolják tagjaikat abban, hogy ki tudjanak emelkedni a kilátástalannak tűnő szegénységből, hiszen a tradíciók nemcsak támaszt nyújtanak, de erősen korlátozzák is az egyént. A szakirodalomban kizárólag „erős kötésnek” (Granovetter: 1991) nevezett szoros és kölcsönös családi rokoni kötelékeken nyugvó kapcsolati háló korlátozó erejére az amerikai és a magyar irodalomban egyaránt találunk példát: több kutató felhívja a figyelmet arra, hogy a kizárólag ilyen kapcsolatokra támaszkodó közösségek tagjainak mobilitása, gazdasági sikeressége korlátozott éppen amiatt, mert a közösségi szolidaritás kötelezi, hogy javait megossza a csoport tagjaival. *„Az egyének annyira zártak lehetnek, hogy ezután elveszítik a gyenge kötések kiterjesztésével járó előnyöket. Ez talán még egy olyan tényező lehet, ami a szegénységet önfenntartóvá teszi.”* (Granovetter: 1991) Ezt a jelenséget sokan részletezték valóságközelben: Stack 1974; Stewart 1994; Fleck et al. (2000);¹² Durst (2002); Békési (2003).

A boldogulás, a sikeresség meghatározása és mérése nagyon nehéz; különösen a szegény és lecsúszó családok körében. A jövedelem önmagában nem megfelelő mérőeszköz, hiszen az eleve alacsony. A boldogulás és a sikeresség három értékelhető dimenzióját találtam: szubjektív dimenzió (hogyan élik meg helyzetüket az érintettek), objektív dimenzió (milyen az anyagi helyzetük) és a jövőkép dimenziója. A szubjektív dimenziót annak alapján mérem, hogy hogyan értékeli a megkérdezettek helyzetük alakulását a korábbi évekhez viszonyítva. A második dimenziót nem pusztán a jövedelemmel, hanem a jövedelem szerkezetével, vagyis azzal érzékeltetem, hogy mekkora a különböző stabil és változó bevételek aránya, valamint a potenciális jövedelemszerzési kapacitása egy háztartásnak. A harmadik dimenziót, a jövőképet egyetlen eszközzel, a

12 Fleck Gábor és Virág Tünde beás közösségekben végzett megfigyelései erre utalnak: *„A gilvánfai beás családok többsége (...) ma is a hagyományos közösségi szabályok között próbálja élni életét. Ez azonban súlyosan megterheli a feltörni próbáló családokat. A szűk források következtében ugyanis az emelkedés csak egy-egy család számára adott. A családi, közösségi kapcsolatok viszont ezt az egyéni utat szinte lehetetlenné teszik.”* (1998: 20) Vagyis a felemelkedésnek egy elszegényedett közösségben inkább akadálya, semmint elősegítője a kiterjedt és tartalmas rokoni-baráti, „megkötő” kapcsolati háló. Ez Michael Stewart oláh közösségben végzett antropológiai kutatómunkájának megfigyeléseit támasztja alá: ő is azt írja, hogy akinek valamilyen jövedelme, vagyona van, azt a közösség szabályai szerint meg kell osztania a többiekkel. Az amerikai gettóban is hasonló jelenséget ír le C. Stack (1974), az anyagi javakat folyamatosan meg kell osztani, így félretenni, felhalmozni lehetetlen e közösség tagjai számára, vagy ha valaki ezt teszi, kikerül a szolidaritási hálóból.

gyermekük jövőjével kapcsolatos elképzeléseik és terveik alapján közelítem. E mögött az a feltevés húzódik meg, hogy az igazi kilátástalan nyomor az, amikor a családok már gyermekük felemelkedésének lehetőségével sem kalkulálnak. Amíg a gyerekek jobb jövőjébe vetett hit él, addig van pozitív cél és kitörési igény egy családban.

A „sikeresség” objektív dimenziója

Nyilvánvaló mércéje lehetne a sikerességnek az egy főre jutó jövedelem, vagy bármilyen más – a háztartás anyagi helyzetét leíró – adat. A felmérés azonban kizárólag szegény családok körében készült, tehát nyilvánvaló, hogy a jövedelmi különbségek nem jelentősek. Az egy főre jutó jövedelem egyszeri adata helyett három kérdésre koncentrálok: a jövedelem szerkezetére, arra, hogy részt vesz-e a háztartás az alkalmi munka piacán, valamint a háztartás eladósodottságra. Ez a három szempont együttesen jó megközelítést adhatja annak, hogy az adott háztartást a reménytelenül leszakadt szegénység jellemzi, avagy képes előnytelen anyagi helyzetét kompenzálni.

Az alábbi tábla adatai a cigány és nem cigány háztartások jövedelemszerkezetét hasonlítja össze:

5. táblázat Egyes jövedelemforrások részesedése az egy főre jutó átlagos jövedelemből etnikai identitás szerint

	Roma	Nem roma
1. Munkahelyi jövedelem/fő	17%	22%
2. Napszám/fő	5%	2%
3. TB jövedelem/fő (nyugdíj, gyerektámogatás, táppénz)	50%	56%
4. Munkanélküliségi segély/fő	8%	5%
5. Privát források	1%	2%
6. Szociális támogatás/fő	19%	13%
Összesen	19.657	26.435

Az sajnos nem meglepő a hazai cigányság helyzetét kicsit is ismerők számára, hogy még a szegény „mintán” belül is a romák egy főre jutó átlagos jövedelme számottevően alacsonyabb – kevesebb, mint háromnegyede – a nem roma szegények átlagos jövedelmének. Amennyiben azt vizsgáljuk, hogy hogyan aránylanak egymáshoz a munka-jellegű és az állami ellátó-rendszerekből származó jövedelmek, azt tapasztalhatjuk, hogy ellentétben a közhiedelemmel a roma és nem roma szegények között gyakorlatilag nincs különbség. A nem roma szegény háztartások munkából származó jövedelme (1+2) átlagosan a teljes jövedelem 24%-a, míg a romáknál ez az arány 22%. Az újra-elosztó rendszerből származó jövedelem (3+4+6) a teljes jövedelem háromnegyedét teszi ki mindkét csoportnál. Van azonban két lényeges különbség:

1. A munka jellegű jövedelmeken belül a bizonytalan és rosszul fizetett alkalmi munkák (napszám) részesedése két és félszerese a romáknál a nem roma szegényekhez viszonyítva.

2. Az újraelosztásból származó jövedelmek esetében is hasonló tendencia bontakozik ki: a romák sokkal inkább szorulnak a helyi önkormányzatok által esetleg elbírált, tehát bizonytalan létű és összegű szociális támogatásra, mint a központi költségvetésből finanszírozott biztos és előre kalkulálható összegű társadalombiztosítási juttatásokra. Ráadásul a szociális támogatások gyakorta a támogatottak lojalitásán múlik, így az arra szorulók ki vannak téve a hivatalnokok jóindulatának és esetleges előítéleteinek (Szalai 2005). Félreértés ne essék: a roma háztartásoknak nyújtott szociális segélyek számszerű összege (3735 Ft) alig magasabb, mint a nem roma szegényeknek juttatott szociális segélyek (3437 Ft), csupán a jövedelemstruktúrában való részesedése – az alacsonyabb háztartási jövedelmek miatt – magasabb.

A szegény roma háztartásoknak tehát nem csak jóval alacsonyabb az egy főre jutó átlagos jövedelme a nem roma szegényekhez viszonyítva, hanem a jövedelem szerkezetében magasabb a bizonytalan létű és összegű, a kiszolgáltatottságot növelő bevétel. A százalékos eltérés talán nem tűnik lényeges különbségnek, de abban a háztartásban, ahol az egy főre jutó átlagos jövedelem nem éri el a húszezer forintot, a tíz százalékos eltérés jelentős és alkalmasint a család elemi megélhetését kockáztatja az, ha egy hónapban ekkora összeg elmarad. Legalább ilyen súlyos probléma a kiszolgáltatottság: vagyis az alkalmi munkaadóknak történő feltétel nélküli munkavállalás kényszere és az önkormányzati hivatalnokokkal való „jó kapcsolat” fenntartásának béklyója. Mindent úgy, hogy az önkormányzat előtt titokban kell maradnia az alkalmi munkajövedelmeknek, hiszen az a jogszabályok értelmében szociális támogatásokból történő kizárással jár. De vajon tapasztalható-e eltérés a különböző jövedelmi források arányában a különböző háttérű és törénetű roma csoportok esetében.

6. táblázat Az egyes jövedelemforrások részesedése az egy főre jutó átlagos jövedelemből a roma háztartásokban

	Urbanizált közeg	BAZ megyei község	Baranyai község
Munkahelyi jövedelem/fő	26%	10%	23%
Napszám/fő	6%	5%	9%
TB jövedelem/fő (nyugdíj, gyerektámogatás, táppénz)	39%	38%	30%
Munkanélküliségi segély/fő	6%	14%	16%
Privát források	2%	1%	1%
Szociális támogatás/fő	21%	33%	21%
Összesen (Ft/fő)	23.600	15.425	20.128

A különbségek látványosak: míg az urbanizált közegben és a baranyai falvakban a jövedelmek körülbelül harmada munka jellegű jövedelem, addig a borsodi falvakban csak 15% a munkából származó jövedelem aránya. Egyértelmű, hogy ők vannak a leginkább kiszolgáltatott helyzetben: amellet, hogy jövedelmük szignifikánsan alacsonyabb a többi csoporthoz viszonyítva, jövedelemszerkezetük is nagyon előnytelen: a háztartás jövedelemének harmada a helyi önkormányzat (általában igen korlátozott) lehetőségein és jóindulatán múlik, és úgy tűnik sokkal kisebb az alkalmi munkavállalási lehetőség is. Egy másik kérdés kapcsán kiderül, hogy míg a baranyaiak több mint

fele tudott alkalmi munkából származó jövedelemhez jutni, addig a borsodiak mindössze harmada nyilatkozott úgy, hogy az elmúlt három hónapban végzett alkalmi munkát. Ez a jövedelem eloszláson is látszik: a borsodi községekben lakók jövedelmében 5% az alkalmi munkából származó jövedelem aránya, míg a baranyaiaknál ez az arány közel kétszeres. Borsodban élő romák tehát hátrányt szenvednek az alkalmi munkák piacán is: valószínű, hogy nem rendelkeznek azokkal a kapcsolatokkal, melyek az eseti munkához és jövedelemhez szükségesek. A baranyai, zömében beások által lakott településeken viszont még működnek azok a kapcsolatok, „gyenge kötések”, amelyek a munka megszerzéséhez elengedhetetlenek: „*A megélhetési stratégiák kiválasztásában alapvető jelentősége van a korábbi megélhetésnek, illetve az utcán túlnyúló kapcsolatoknak. A korábbi munkakapcsolatok segíthetnek bizonyos rendszeres és alkalmi munkák illetve egyéb javak, előnyök megszerzésében.*” (Fleck et al. 2002)

Végül az eladósodottság tényét is érdemes összehasonlítani, hiszen a terepmunkák tapasztalatai azt mutatják, hogy a leszakadó településeken elterjedt a magánemberek által nyújtott uzsorakölcsön.

7. táblázat Milyen gyakran kérnek kölcsönt a háztartások

	Roma háztartások			Roma háztartások összesen	Nem roma háztartások
	Urbanizált község	BAZ megyei község	Baranyai község		
Soha	24	2	7	13	25
Ritkán	38	33	42	39	48
Havonta	30	38	33	34	25
Hetente	6	26	7	14	2
Összesen	109	93	42	244	356

A táblázat több fontos összefüggést mutat: egyrészt azt, hogy a roma szegény háztartások sokkal inkább függenek a pénzkölcsöntől, mint a nem roma szegény háztartások. Ennek okát nem tudom, az mindenesetre valószínű, hogy ez összefüggésben lehet az alacsonyabb jövedelmükkel és a források nagyobb kiszámíthatatlanságával. Ugyanakkor nagyon jelentősek a romák közötti különbségek: vagyis nem mondhatjuk, hogy ez egy „etnikai” sajátosság. Az urbanizált községben élő romák a nem romákhoz hasonló módon vannak eladósodva, míg a pénzkölcsön a községekben és azon belül is borsodban nagyon elterjedt. A borsodi falvakban élő szegény roma háztartások kétharmada kényszerül havi, vagy annál nagyobb rendszerességgel kölcsönre, vagyis adósságspirálban él. Baranyában ebből a szempontból is jobb a helyzet, bár itt is jelentős az eladósodottak aránya, de nem sokkal nagyobb, mint a hasonlóan szegény népesség esetében.

Az eladósodottság fontos jellemzője, hogy ki a hitelező: mást jelent a szülőkkal, gyerekekkel, mint egy idegennel szembeni adósság. Ebből az összehasonlításból derül ki egyértelműen a borsodiak súlyos leszakadása: nemcsak, hogy sokkal nagyobb arányban vannak eladósodva, de a tartozás elsősorban (29%-uk) távoli ismerőssel, idegennel szemben áll fenn (baranyai romák csupán 12%-a rendelkezik ilyen adóssággal), és sokkal kevésbé számíthatnak családjukra (borsodiak 36%-a tud a családjától

kölcsönözni, míg a baranyaiak 51%-a) e téren. Ráadásul, minél gyakoribb a kölcsönfelvétel kényszere, annál inkább kényszerülnek idegentől pénzhez jutni. Ismerve a te-repmunkák eredményeit, azt sem alaptalan feltételeznünk, hogy a hetente, havonta „ismerőstől” pénzkölcsönt kérő borsodi romák uzorakölcsönt kapnak, és reménytelenül belevesznek az adósságszpirálba, amelynek vége inkább előbb, mint utóbb minden ingó és ingatlan vagyonuk elvesztése. Így beszél erről Durst Judit egyik interjúalánya az uzorahitelező kétféle megítéléséről: *”Úgy hét éve, a szomszéd faluban lakó cigány kocsmáros hozta divatba (a kamatos pénzt), amikor ez a nagy elszegényedés egyre több családot érintett. A kocsmáros a múlté, P. viszont a jelené. P. most a ‘Báró’. Együtt mulat a környék helyi elitjével, a K.-i polgármesterrel. Ő a cigányok kizsákmányolója, de ő, aki a megélhetést is biztosítja számukra.”* (Durst 2002)

A szubjektív dimenzió

Más európai országokkal összehasonlítva Magyarországon általában elégedetlenek az emberek saját helyzetükkal. Egy szegények körében végzett felmérésnek tehát nem lehet meglepetés-értékű eredménye az, ha a válaszadók zöme helyzetének rosszabbodásáról nyilatkozik. Az összehasonlítás mégis sokatmondó:

8. táblázat Saját helyzet értékelése a roma és nem roma háztartásokban

	Roma szegények			Nem roma szegények		
	Urbanizált (%)	BAZ megyei község (%)	Baranyai község (beás) (%)	Urbanizált (%)	BAZ megyei község (%)	Baranyai község (beás) (%)
Romlott	70	85	62	55	71	68
Nem változott	22	12	29	32	19	26
Javult	6	3	10	11	8	11
Összesen (N=)	109	93	42	201	86	69

A roma válaszadókat tekintve látható a zömében beás községek lakóinak válasza mutatnak elérést, vagyis megint csak nem a falusias – urbanizált környezetben élés a választóvonal. Ezzel szemben a nem romák esetében a szubjektív helyzetértékelés az urbanizált és falusias környezetben élők között jelentős, vagyis elsősorban a valós anyagi helyzet függvénye: társaikhoz viszonyítva valóban jobb körülmények között és magasabb jövedelemből élnek az urbanizált községekben élők.

Jövőkép – a gyerekek

A feltevés, hogy egy-egy helyi közösség jellege nagyban befolyásolja az oktatással és a gyerekek jövőjével kapcsolatos családi stratégiákat és döntéseket. A kérdőívben feltették a gyakran használt “három kívánság” kérdést, vagyis azt, hogy mit kívánnak az életben, mi az a három dolog, amit leginkább szeretnének megvalósítani. A kérdésre spontán válaszok érkeztek, ezt azért fontos hangsúlyozni, mert így nyilván-

való, hogy a válaszadók nem egy előre készített listából választhattak, hanem valóban a legfontosabbnak vélt kívánságaikat fogalmazták meg. Az alábbi ábra azok arányát mutatja, akik a gyermekeik tanulásával, sikerével kapcsolatos vágyakat említettek.

9. táblázat A gyerekek iskoláztatásával, sikerével kapcsolatos vágyakat említők aránya a gyerekes családok körében

	Roma szegények	Nem roma szegények
Urbanizált	33%	20%
BAZ megyei község	16%	18%
Baranya megyei község	28%	16%
Totál	24%	19%
N=	244	356

Az első meglepő, vagy legalábbis a közhiedelemnek ellentmondó tény, hogy a romák számottevően nagyobb arányban említenek gyermekeik tanulmányaival, sikerével kapcsolatos vágyakat, mint a nem roma szegények. Az is nyilvánvaló, hogy a közösség jellegének igenis nagyon jelentős hatása van a gyerekekkel kapcsolatos vágyakra. A baranyai falvakban élő romák esetében a feltörekvő referenciacsoport és a lehetőségek jelenléte lehet a gyerekekkel kapcsolatos magasabb elvárások magyarázata. Látható, hogy ebből a szempontból is a legrosszabb a leszakadó borsodi falvakban élő romák vannak. Közülük szignifikánsan kevesebben említettek a gyerekek jövőjével kapcsolatos kívánságot. A nem romák meglepően kis számban kívántak gyermekeikkel kapcsolatban és a különbségek sem jelentősek.

A kérdezetteknek arra is válaszolniuk kellett, hogy milyen végzettséget képzelnek el gyermekük számára. Egyértelmű a kapcsolat: a baranyai romáknak magasabbak a gyermekeikkel kapcsolatos elvárásaik, mint a borsodiaknak.

E különbségekben bizonyára meghatározó szerepet játszik az, hogy a megyében számos, a roma gyerekek oktatásával kapcsolatos sikeres kezdeményezés indult a 90-es években és eresztett gyökeret mostanra. Ezek az intézmények, illetve a mögöttük álló elhivatott értelmiségiek bizonyosan hatással vannak arra, hogy a baranyai családokban nagyobbak a gyerekek oktatásával kapcsolatos elvárások. Erről a beás közösségben végzett kutatás (Fleck et al. 2000) is említést tesz: a továbbtanulás, mint megélhetési stratégia éppen a legszegényebb családokban van jelen. Az is tény ugyanakkor, hogy nem elég az elhivatott tenni, vágyó iskola-alapító értelmiség: számos hasonló kezdeményezés indult meg Borsod megyében is, éppen a baranyaiak mintájára, de egy sem tudott gyökeret eresztetni, tartósan eredményeket elérni.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az adatok korlátozottsága ellenére is látható, hogy a romák belső társadalmi kohéziója megbomlott: nem működnek azok a támogató kapcsolatok, amelyek a szegény családok életét elviselhetőbbé és a szegénység krízishelyzeteivel szemben ellenállóvá tehetnék. Sőt, minél inkább marginalizálódott egy háztartás, annál kevésbé léteznek

támogató viszonyok. Mindez a nem roma szegényekre nem igaz, vagyis a romák a többi szegényhez képest is többet veszítettek amúgy is szűkös társadalmi kapcsolataikból. Általában igaz a magyar népeiségre, hogy a rendszerváltást követően beszűkültek a támogató kapcsolati hálójuk, különös tekintettel a nem anyagi támogatásokra, de a roma szegény népeiségnél ez a tendencia hatványozott. Erre az etnográfiai – antropológiai kutatások is utalnak: a baranyai és a borsodi településen végzett terepmunkák egyaránt leírják azt, hogy a rendszerváltást követően, az anyagi differenciálódás súlyosan megnyirbálja a korábban működő közösségi kapcsolatokat: a sikeresebb családok, a „kiemelkedettek” elhagyják a közösséget, megtagadják romaságukat és nem vesznek részt tovább a szolidaritáson alapuló kapcsolati rendszerben. Így a közösségekben a legszegényebbek maradnak csupán: *„Az anyagi differenciálódás ezt a fajta közösségi működést alapjaiban zúzza szét. A jobb módú családok nem vállalják fel a kevésbé jó módú többséggel a vagyoni közösködést. Saját előrejutásuk, vagy inkább szinten maradásuk fontosabbá válik”* (Fleck et al. 2000: 116. o.). *„A kiemelkedettek ugyanis bizonyítani igyekeznek, hogy ők, akik magukat már nem tartják cigánynak, semmiféle kapcsolatban nem állnak a láposi cigányokkal. (...) A ‘kiemelkedettek’, illetve a kiemelkedni vágyók esetében már nem is lehet beszélni nagycsaládi támogató kapcsolat-hálóról.”* (Durst: 2002)

Ugyanakkor a számok arra utalnak, hogy szegény roma népeiség is igen differenciált kapcsolataik jelenlétét és „használhatóságát” illetően. Láthattuk, hogy a hasonlóan szegény baranyai, borsodi falusiak és az urbanizált közegben élők között nagyon jelentős különbségek vannak mind kapcsolataik kiterjedtségét, mind azok következményeit tekintve. Szinte minden vizsgált szempont szerint, a várttal ellentétben, nem az urbanizált és falusias közeg jelenti a törésvonalat, hanem a regionális különbségek. Vagyis a háztartásközi támogató kapcsolatok kiterjedtsége, a jövedelem szerkezete, a jövedelemszerző munkához való hozzáférés, az eladósodottság, a jövőkép mind-mind nagyobb különbséget mutat borsodi és baranyai falusi romák, mint a falusi és urbanizált közegben élők között.

Ennek okát nem tudom, csak sejtem. Hipotézisem az, hogy a baranyai falvakban élő, zömében beás cigányok képesek voltak még valamelyest megőrizni tradicionális létük írmagját; körükben, ha megtépázva is, de még működnek valamelyest a közösségen belüli és a cigány soron túlnyúló, a „parasztokhoz” kötődő kapcsolatok. Vagyis körükben az „erős kötések” mellett „gyenge kötések” is élnek. A borsodi falvakban élő romák „közösségei” ezzel szemben sokkal inkább szétesettek. Ezek vagy már eleve nem is voltak közösségek, csupán a szocialista iparosítás időszakában az ország különböző részeiből odavándorolt emberek együttese, vagy ha volt is közösség, nagyon megtépázódtak. Az adatok azt mutatják, hogy a borsodi falvakban élő romák minden szempontból kiszolgáltatottabbak és elesettebbek a hasonlóan szegény baranyai beásokhoz viszonyítva: nagyobb a szegénység, nagyon kedvezőtlen a jövedelem-szerkezet, alig-alig jutnak alkalmi munkalehetőséghez és a gyerekeik jövőjével kapcsolatos elképzeléseik is sokkal korlátozottabbak. Ők azok, akiknél nagyon elterjedt az adósságszpirál: a borsodi községekben élő romák kétharmada havonta vagy még ennél gyakrabban kényszerül pénzkölcsönre és a harmaduk távoli ismerőstől vagy idegentől (a helyi viszonyok ismeretében tehát uzsorakamatra) kap pénzt.

Feltevéssem, melynek igazolása/cáfolata egy következő kutatás tárgya lehet, hogy a borsodi falvakban élő romák legnagyobb hátránya a baranyaiakkal szemben a „gyenge

kötések” hiánya, vagyis az, hogy ott megszakadt, vagy ki sem alakult a „parasztokkal” olyan egymás számára kölcsönösen fontos és valamelyest előnyös viszonyrendszer, amelyre építve a munkanélküliség által érintettek kiutat kereshetnek. Mindeközben abban is bizonyos vagyok, hogy ez is differenciált, nem általánosítható jellemzője egy-egy régióknak.¹³

A fenti elemzés – révén másodelemzés – felhasználható forrásait tekintve korlátozott így sok kérdésre nem képes válaszolni. Csak néhány azok közül, melyeket további kutatásra méltónak gondolok: még mindig nem tudunk semmit arról, hogy a különböző jellegű kapcsolatok – etnikai vonalakat átszelő illetve közösségen belül maradók, illetve a „erős” és „gyenge” kötések – hogyan befolyásolják az elszegényedett romák lehetőségeit, formális és informális munkaerő-piaci helyzetét, megélhetési stratégiáit. Mindez azért is volna fontos tudni, mert ha kiderül, hogy társadalmi kapcsolatok híján nem létezik munkaerő-piaci-, oktatási-, lakókörnyezeti integráció, akkor mindez a roma lakossággal kapcsolatos „politikákat” is meg kell határozza. Már most látszik, hogy miért vannak kudarcra ítélve azok a foglalkoztatási és egyéb „roma” és a „halmozottan hátrányos helyzetűeket célzó” programok, amelyek nem számolnak a kapcsolatok erejével. Az is érthető, hogy miért sikeresebbek azok a programok, melyek a romák társadalmi kapcsolatainak megerősítésével kísérli meg a munkaerő-piaci-, oktatási integrációt előmozdítani. Elég csupán a „roma munkaügyi referensek”,¹⁴ „roma tanárasszisztensek”,¹⁵ roma kistérségi koordinátorok¹⁶ és a „roma pedellus”¹⁷ programjaira gondolni, amelyek azzal tettek látványos lépést a romák integrációja terén, hogy a roma közösség és a többségi intézmények közé roma összekötőt, közvetítőt helyeztek el. Ezzel párhuzamosan az is nyilvánvaló, hogy tovább kell gondolni azt, hogy milyen módon bővíthető a társadalom peremére szorult emberek kapcsolati hálójára.

IRODALOM

- Anderson, E. (1976): *A Place on the Corner*. Chicago: Chicago University Press
 Békési Á. (2003): *Muzsikások*. Budapest: Pont Kiadó.
 Bocz J.–Harcza I. (2001): *The Characteristics of the Interhousehold Transactions in Hungary in the Mid-Eighties and the Late Nineties*. Budapest: Sunbelt XXI – International Sunbelt Social Network Conference.

13 Durst Judit (2002) hasonlított össze két egymás mellett elhelyezkedő települést Borsodban, ahol gyökeresen eltérő helyzetben éltek a cigányok: az egyik településen a kirekesztettség, mélyszegénység, míg a másikon a „parasztokkal” való egyenrangúság, gyarapodás, jómód és szolidaritás jellemezte az inter-etnikus viszonyokat. A két település története nagyon hasonló, az egyetlen különbség a nagy- és dédszülők megélhetési forrása: az egyik településen kereskedő cigányok leszármazottai, míg a másikon napszámosok utódai élnek. Valószínű, hogy a kereskedésből élők egyenrangú viszonyban, míg a napszámosok kliens-patrónusi viszonyban voltak a „parasztokkal” és ezek a kapcsolatok történetileg meghatározták a két népesség viszonyát.

14 Autonómia Alapítvány.

15 OFA.

16 SuliNova.

17 Munkaügyi Központ.

- Cox, D.–Eser, Z.–Jimenez, E.: (1997): Family Safety Nets during Economic Transition. In Klugman ?. ed.: *Poverty in Russia: Public Policy and Private Responses*. Washington D.C.: World Bank.
- Delphoi Consulting (2004): A szegénység csapdájában. <http://www.delphoi.hu/>
- Dudwick, N.–Kuehnast, E.(2002): *Better a Hundred Friends than a Hundred Rubles? Social Networks in Transition*. World Bank Economists' Forum, II.: 51–88.
- Dudwick, N.–Gomart, E.–Marc, A (2003): *When Things Fall Apart: The Study of Poverty in the Former Soviet Union 1993–1999*. Washington D.C.: World Bank. www.worldbank.org
- Durst J. (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy kiskisfalusi cigány közösségben. *Esély*, 4.
<http://www.szochalo.hu/folyiratok/hircentrum/article/101419/1294/>
- Fleck G.–Virág T. (1998): Hagyomány és alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül – belül. *Szociológiai Szemle* 1998/1. <http://www.mtapti.hu/mszt/19981/#01>
- Fleck G.–Virág T. (2004): Élet a Bodza utcában. In Szuhay P. szerk.: *Roma antropológia*. Szöveggyűjtemény. DVD-Rom. Phare-ICSSZEM: Program az Összetartó Társadalom megteremtéséért.
- Fleck G.–Orsós, J.–Virág T (2000): Élet a Bodza utcában. In Kemény I. (szerk.): *A romák/ cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTAKI, Budapest
- Granovetter, M. (1991): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz R.–Tardos R. szerk.: *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Horváth Kata (2006): Gömbalja, barlanglakás, éhség, találkozás, szegény: egy konfliktus kulcsfogalmainak kulturális antropológiai értelmezése. In *Roma Antropológia*. Szöveggyűjtemény (szerk) Szuhay Péter. *Roma antropológia. Közösségi tanulmányok*. Szöveggyűjtemény. Kalter, F. (2005): *The Second Generation in the German Labor Market. What is Wrong with Turks?* Conference paper at “Whither social capital?” London: South Bank University.
- Kalter, F. (2005): *The Second Generation in the German Labor Market. What is Wrong with Turks?* Conference paper at “Whither social capital?” London: South Bank University.
- Narayan, D. (1999): *Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty*. Policy Research Working Paper 2167. World Bank.
- Putnam (1993): *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press
- Rose, R. (1998): *Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Network in Russia. Social Capital Initiative*. Working Paper 15. World Bank. www.worldbank.org
- Stack, C. (1974): *All Our Kin*. New York: Basic Books.
- Stewart, M.S. (1994): *Daltestvérek*. Budapest: T-Twist–Max Weber Alapítvány.
- Szalai J. (2005): Jóléti fogda. In Neményi M–Szalai J. szerk.: *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest: Új Mandátum.
- Szuhai P. szerk. (2006): *Roma antropológia. Közösségi tanulmányok. Szöveggyűjtemény*. In Fátyol T. et al.: *A roma kultúra virtuális háza*. DVD-Rom. Phare-ICSSZEM: Program az Összetartó Társadalom megteremtéséért.
- Woolcock, M. (1998): Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27.

UNIÓS TAGÁLLAMOK A HAZAI SAJTÓBAN – Egy hálózatelemzési kísérlet* –

JANCSICS Dávid

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A; e-mail: jancsics.david@t-online.hu

Összefoglaló: A tanulmány a hazai nyomtatott sajtó két meghatározó napilapjának, a Népszabadságnak és a Magyar Nemzetnek, az Európai Unió tagállamaihoz fűződő viszonyát elemzi hálózati elvű megközelítés alapján. A szerző az újságcikkekben szereplő országokat egy kapcsolatháló aktoiraiként határozta meg. A vizsgálat megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy újságok által képviselt értékek vagy inkább a valós történések befolyásolják az államok között kirajzolódó hálózat szerkezetét.

Kulcsszavak: vezető hazai napilapok, EU tagállamok kapcsolathálója, centrális pozícióban lévő országok, objektív vagy politikai világnézet által meghatározott tájékoztatás

BEVEZETÉS

Be vagyunk hálózva. Társadalmunkban minden mindennel összefügg, életünk során állandóan rejtett vagy jól látható hálózatokba botlunk. Talán ez lehetne a mottója Barabási Albert László (2002, 2003) világszerte bestsellerré vált, magyarul *Behálózza* címmel megjelent könyvének. A fizikus szerző szerint, a hálózatelemzés módszertana a társadalomtudományok mellett, számos más tudományterületnek (sejtbiológia, fizika, informatika) segíthet termékeny módon, eddig megoldhatatlannak hitt kérdések újragondolásában. Letenyey László (2003) a könyvről írt recenziójában kiemeli, hogy azon ritka esetek egyikével állunk szemben, amikor a természettudományok merítenek ihletet egy alapvetően szociológiai/antropológiai diszciplínából. A társadalmi kapcsolatok hálózati elvű megközelítése (*social network*) a szociológián belül az 1970-es évektől vált igazán népszerűvé és manapság már a közgazdaságtan és a vezetéstudomány is előszeretettel alkalmazza. Véleményem szerint a hálózatelemzés, amellyel, hogy egy konkrét szociológiai módszert jelöl, a problémák újfajta megközelítését is jelenti, amely hozzásegíthet olyan – emberek, csoportok, szervezetek vagy akár országok közötti – strukturális sajátosságok feltárásához, melyek egyébként nehezen megfigyelhetők, vagy csak sejthetők lennének. Jelen tanulmányt csupán egy figyelemfelkeltő kísérletnek szánom a hálózati elvű megközelítés alkalmazására a hazai sajtó tanulmányozása során. Írásomban kvantitatív módszerekre alapozva megpróbálom felvillantani két vezető hazai napilap sajátos beállítódásait az Európai Unió tagor-

* Köszönettel tartozom az OTKA támogatásért (T043655), valamint Fokasz Nikosznak, a tanulmánnyal kapcsolatos értékes megjegyzéseiért.

szágaival kapcsolatban. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon az adott újság által képviselt értékek vagy inkább a valós történések befolyásolják jobban azt, hogy milyen, országok közötti viszonyrendszer rajzolható fel a cikkek alapján.

FONTOS MÉRFÖLDKÖVEK

A kapcsolatháló-elemzés legfontosabb előzményei az angolszász strukturális antropológiában fedezhetők fel. Kiemelendő a primitív népek rokonsági rendszerének vagy a cserekapcsolatok elemi formáinak leírása Lévi-Strauss (2001) munkáiban. Amint azt Letenyei recenziójában némi kritikai éllel meg is jegyzi, Barabási említést sem tesz a hálózatelemzés antropológiai gyökereiről, holott a kapcsolatok vizsgálatának társadalomtudományokban betöltött fontos szerepére Radcliffe Brown brit antropológus már a múlt század negyvenes éveiben felhívta a figyelmet a brit Antropológiai Társaság-beli elnöki székfoglaló beszédében. Tardos Róbert (1995) a szorosabban vett szociológiai előzmények között említi meg a századelő formális szociológiájának hatását, mindenekelőtt Simmel, von Wiese munkáit, melyek a csoportalakzatok klasszifikálására és elméleti rendszerezésére vállalkozó network- kutatóknak nyújtottak kiindulópontokat.

Fontos állomás volt Milgram (1967) Kis Világ-vizsgálata, amelynek megdöbbentő – bár többek által vitatott¹ – eredménye az volt, hogy tetszőleges két ember között átlagosan csak 5,5 lépésnyi távolság van, társadalmunk tehát hatalmas mérete ellenére könnyen bejárható. Milgram kutatása, amely a tudományos, értelmiségi köztudatba hatlépésnyi távolság néven vonult be, rávilágított arra a tényre, hogy egy sűrűn behálózott kis világban élünk.

A kapcsolati hálókval foglalkozó irodalom egy másik sokat idézett elmélete Mark Granovetter (1973) nevéhez köthető. Granovetter tanulmányában megkülönböztet erős és gyenge szociális kapcsolatokat. Gyenge kapcsolataink átvezethetnek bennünket egy általunk kevésbé ismert hálózatba, mintegy hidat képezve a saját szűkebb világunk és egy másik világ között. A gyenge kapcsolatoknak nagy szerepük lehet a pletykák, vagy a divat terjedésében is.

A hálózatelemzés egy, a fentiekől némileg eltérő, de nagyon termékeny társadalomtudományi alkalmazási területe a Moreno (1954) nevéhez fűződő szociometria. A módszer szociálpszichológiai megközelítésen alapul és többnyire kisebb csoportok esetében alkalmazható eredményesen. A szociometriai felmérés alkalmas a közösségekben kialakult rejtett csoportosulások, érzelmi kapcsolatok, rokonszenvek és konfliktusok feltárására és ezek gráfként (szociogram) történő ábrázolására. A szociometria módszertanának továbbfejlesztésében Mérei Ferencnek (2004) is fontos szerepe volt.

Néhány éve óriási sikert aratott Barabási bestsellere, amely a hálózati paradigma egyik fontos következő állomását jelentette és újabb híveket szerzett a témakörnek.

1 Több módszertani kritika is érte Milgram kísérletét, melyek vitatták, hogy a *Kis Világ*-vizsgálat eredményei bizonyító erejűek lennének. Kleinfeld (2002a) például, felkutatta Milgram kiadatlan kutatási dokumentumait, és ezek alapján valamint különböző módszertani kifogások miatt arra a megállapításra jutott, hogy a hatlépésnyi távolság nem egyéb, értelmiségi körökben terjedő mítosz. A tanulmány nyomán kisebb vita alakult ki Kleinfeld és Blass között. (Blass 2002; Kleinfeld 2002b).

Az olvasmányos stílusban íródott mű vitathatatlan érdeme, hogy sikerült átlépnie a tudományos diszciplínákon és a hálózatokat az élet minden területén jelen lévő jelenségekként mutatja be. Barabási egyik legfontosabb felfedezése, hogy vannak olyan hálózatok, melyekben nincs tipikus pont, inkább a pontok olyan folytonos hierarchiájaként írhatók le, amelyben két vagy három- középponttól kiindulva a sok kicsi pontig fokozatos átmenet figyelhető meg. A néhány nagy központi aktor, azonban a hálózat szerkezete szempontjából kulcsfontosságú. Az ilyen hálózatokat a szerző skálafüggetlen hálózatoknak nevezi, amelyek hatványfüggvényekkel írhatók le. Az is bizonyossá vált, hogy nagyon sok komplex hálózat skálafüggetlen. Letenyei könyvismertetőjében egy *New Scientist*-ben megjelent kritikát (Cohen 2002) idéz, amely szerint Barabási és munkatársai olyan „mindenható” szabályt fedeztek fel, amely egyaránt szabályozza szexuális életünket, a fehérjék működését és a filmsztárok világát. Bár jelen tanulmányban az általam bemutatott hálózatokat nem vizsgálom abból a szempontból, hogy skálafüggetlenek-e, azonban egy termékenynek ígérkező lehetséges továbblépési irányt jelenthet ennek a megközelítésnek a cikkek elemzésébe való beemelése.

A HÁLÓZATOKRÓL

Kürtösi Zsófia (2002) módszertani írásában bemutat néhány alapvető, a társadalomtudományokban használatos, hálózatelemzési fogalmat. Kürtösi Wasserman és Faust (1994) definíciójára hivatkozik, amely szerint a társadalmi háló a cselekvők véges számú „készletéből”, valamint a köztük fennálló kapcsolatokról áll. Ezek a cselekvők lehetnek egyének, szervezetek, vállalatok vagy akár nemzetek. A kapcsolatot a cselekvők közt fennálló meghatározott típusú kötések halmazaként határozhatjuk meg.

A kötés a szereplők között létesít valamiféle összeköttetést, azonban az ilyen kapcsolatok mögött különböző tartalmak állhatnak (rokonság, információ, barátság, klubtagság, tulajdon, repülőjártat, úthálózat, igazgatósági tagság, társszerzőség stb.). A szereplők közötti kötések jellemezhetők csupán a kötés jelenlétével vagy hiányával, de kaphatnak értékeket is. Ebben az esetben a kötés értéke jelezheti a kötés erősségét, gyakoriságát vagy intenzitását. A kapcsolathálók legegyszerűbben gráfként ábrázolhatók. A gráfok pontokból és az őket összekötő vonalakból álló alakzatok, ahol a pontok a szereplőket jelzik, a vonalak pedig a köztük lévő kapcsolatokra utalnak. Mivel sok kapcsolatnak fontos jellemzője az iránya (pl. kölcsönadás, szerzői hivatkozás, utasítási hierarchia stb.) a vonalak irányt is jelezhetnek. Az irányított gráfban a pontokat nyilak kötik össze. Bár a hálózati elemzések során a kutatók egyre bonyolultabb módszereket, kifinomult matematikai elemzési technikákat, modellelemzéseket alkalmaznak, jelen tanulmány a hálózatoknak csupán néhány alapvető jellegzetességére támaszkodik. A hálózatoknak egy ilyen - általam is felhasznált - lényeges jellemzője a centrális pozíció. A centralitás fogalmát általában nem irányított gráfoknál használják a hálózat stratégiai pontjain elhelyezkedő fontos szereplőkre. A szereplők fontossága több szempontból is értelmezhető. Központi személy lehet az, aki a legnagyobb kapcsolati aktivitást mutatja, akihez sokan kapcsolódnak, aki sok más szereplővel tart

fenn szoros kapcsolatot, vagy aki olyan helyzetben van, hogy képes megszakítani a hálózatot (Kürtösi 2002a).

HIPOTÉZISEK

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a hazai nyomtatott médiában szereplő uniós tagországok között milyen kapcsolati rendszer rajzolódik ki. Elemzésem tárgyául a két legnagyobb magyar napilapot, a *Magyar Nemzetet* és a *Népszabadságot* választottam, mivel a politikai skála két ellentétes végén helyezkednek el. A minőségi nyomtatott sajtó két nagy „ellenfeléről” van szó.

Előzetes elvárásaim szerint a kutatás kétfajta eredményt hozhat. Egyrészt a cikkek alapján felrajzolható struktúra információt nyújthat a két újság (politikai, világnézeti, EU-hoz fűződő) beállítódásairól. Úgy gondolom, hogy a két sajtóorgánium eltérő preferenciái meghatározhatják az uniós országokhoz való viszonyulásukat is. Az a tény, hogy egy országról többet vagy kevesebbet írnak egy témával, eseménnyel vagy egy másik tagállammal kapcsolatosan, egy a lapok által vélelmezett országok közötti fontossági sorrendre utalhat. Másfelől, ha elfogadjuk azt, hogy a két vezető minőségi napilap cikkeiben a valóságnak valamiféle releváns interpretációja tükröződik, akkor a cikkek alapján, közvetett módon az Unió országai közötti valós, a napilapok preferenciáitól független kapcsolatról is megfogalmazhatunk állításokat. A vizsgált sajtóreakciók, tehát egyrészt a sajtóról szólhatnak, másrészt a „világról”. Kérdés, hogy egy politikai napilap képes-e a saját szája íze szerint tálni a kontinensünk országai közötti eseményeket vagy a valós történések erősebbnek mutatkoznak és politikai hovatartozástól független értelmezési keretet kényszerítenek a napilapokra. Kutatásom legfontosabb célja, hogy kiderüljön, a mérleg nyelve a „valóság”, vagy inkább a sajtó javára billen el.

A MÓDSZERRŐL

Tanulmányomban a kötések meghatározása némileg eltér a hálózatelemzés imént bemutatott módszereitől, mivel nem cselekvő személyekkel állunk szemben. Az elemzés során, ha két ország ugyanabban a cikkben legalább egyszer meg lett említve, úgy tekintettem, hogy közöttük kapcsolat (kötés) áll fenn. A két vezető napilapban (és on-line változataikban) kerestem rá a 2000. január 1. és 2005. május 10. között megjelent cikkekre, és minden egyes ország esetében kiszámítottam, hogy az adott nemzetállam az összes többi tagországgal hány közös cikkben szerepelt (1., 2. függelék).

Hangsúlyoznom kell, hogy az elemzés kvantitatív alapokon nyugszik, azaz kizárólag a kapcsolatok mennyiségi jellemzői alapján tudunk bizonyos – igen korlátozott – következtetéseket levonni. A kapcsolatok minőségéről – a kapcsolat iránya, erőssége, pozitív-negatív volta, tartalma – nem sokat mondhatunk. A cikkek rovatok szerinti szűrése sem volt megoldható, ezért az elemzésbe az összes olyan cikk bekerült, amelyben a vizsgált két ország együtt lett megemlítve. Ha például, egy sporteseményen találkozott két ország csapata, akkor is szerepelnek a mintában. Az is gyakori eset volt, hogy egy cikkben nem csak az épp aktuálisan vizsgált két országról történt említés, ha-

nem több más uniós tagállamról is, ezért egy-egy cikk több ország-pár viszonylatában is bekerülhetett az elemzésbe. Egy bevallottan durva és leegyszerűsített vizsgálatról van tehát szó, amely nem vállalkozik többre a hálózat strukturális jegyeinek beazonosításánál. A tagállamok közötti kapcsolatok tartalmi összefüggéseinek elemzését rendkívül fontosnak tartom, azonban ez egy egészen más módszertani megközelítést igényel, amelyre jelen vizsgálat keretei között úgy érzem, nincs lehetőség. Azt is fontosnak tartom leszögezni, hogy írásom elsősorban a hálózati elvű megközelítés alkalmazására tett kísérlet a hazai sajtó tanulmányozása során, a médiával foglalkozó különböző tudományágak vagy a politikatudomány területére nem kívánok átmerészkedni.

EGYESÜLT KIRÁLYSÁG VAGY NAGY- BRITANNIA?

Az országok közötti kapcsolat- mátrix megszerkesztésekor komoly fejtörést okozott számomra az Egyesült Királyság bevonása az elemzésbe, mivel a tagállamra a cikkekben többféle néven történik utalás. Nem ritka, hogy egyszeruen Angliaként említik, azonban a szövegkörnyezetből kiderül, hogy a cikk írója ilyenkor általában Anglia alatt az egész szigetországot érti. A cikkekben gyakran szerepelt még a Nagy-Britannia és az Egyesült Királyság megnevezés is. Az országra tehát három különböző néven hivatkoznak, ezért a többi tagországgal való kapcsolatainak számát külön- külön mindhárom esetben ki kellett számolni (*1. táblázat*). A végső elemzésben az adott ország Egyesült Királysággal való közös cikkeinek meghatározásakor a három elnevezés alapján létrejött kapcsolatszám összegét vettem figyelembe. Elképzelhető, hogy egy cikkben több különböző néven történő hivatkozás is előfordult, nem zárható tehát ki, hogy a szigetország az általam mértnél a valóságban kevesebb közös cikkben szerepelt együtt a többi tagállammal. Mivel több, mint 25 ezer Angliát, Nagy- Britanniát vagy az Egyesült Királyságot említő közös cikkről van szó, amelyeket nem állt módomban külön- külön áttekinteni, a különböző elnevezésekből fakadóan bizonyos mértékű torzítás elképzelhető. Az alábbi táblázat alapján elmondhatjuk, hogy mindkét napilap a Nagy Britannia kifejezést részesíti elonyben, hiszen az ország az összes kapcsolat legnagyobb hányadában ezen a néven szerepel a közös cikkek hálózatában. Elemzésem további részében tehát a három különböző kifejezés összegeként létrejött kapcsolatszámot használom, az Egyesült Királyság és a többi tagállam közös cikkeinek elemzésekor.

I. táblázat Anglia, Nagy-Britannia és az Egyesült Királyság, valamint a többi tagállam közös cikkeinek (kapcsolatainak) száma

<i>Népszabadság</i>	1	2	3	4	<i>Magyar Nemzet</i>	1	2	3	4
Ausztria	88	139	24	251	Ausztria	325	393	91	809
Belgium	104	107	18	229	Belgium	235	269	68	572
Ciprus	46	35	4	85	Ciprus	83	92	18	193
Csehország	111	73	6	190	Csehország	240	244	47	531
Dánia	127	152	20	299	Dánia	280	451	116	847
Észtország	58	35	9	102	Észtország	88	89	24	201
Finnország	70	74	13	157	Finnország	158	180	42	380
Franciaország	209	588	45	842	Franciaország	721	1175	198	2094
Görögország	99	87	10	196	Görögország	195	239	55	489
Hollandia	148	195	23	366	Hollandia	340	416	105	861
Írország	110	118	29	257	Írország	266	317	108	691
Lengyelország	111	128	11	250	Lengyelország	264	276	68	608
Lettország	70	25	6	101	Lettország	103	66	18	187
Litvánia	54	36	5	95	Litvánia	83	82	23	188
Luxemburg	50	47	7	104	Luxemburg	107	130	39	276
Magyarország	138	301	53	492	Magyarország	1174	1210	327	2711
Málta	55	21	5	81	Málta	106	88	17	211
Németország	218	521	49	788	Németország	842	1153	213	2208
Olaszország	162	247	27	436	Olaszország	537	605	127	1269
Portugália	129	79	9	217	Portugália	266	189	67	522
Szlovákia	72	51	7	130	Szlovákia	230	252	58	540
Szlovénia	74	50	7	131	Szlovénia	140	124	27	291
Spanyolország	166	245	20	431	Spanyolország	461	496	109	1066
Svédország	131	168	27	326	Svédország	268	357	96	721
Összesen	2600	3522	343	6556	Összesen	7512	8893	2061	18466
%	39,66	53,72	6,62	100	%	40,68	48,16	11,16	100

1 = Anglia, 2 = Nagy-Britannia, 3 = Egyesült Királyság, 4 = Összesen

KÖZPONTI POZÍCIÓBAN LÉVŐ ÁLLAMOK

A *Magyar Nemzetben* a vizsgált időszakban összességében sokkal több cikk jelent meg, mint a *Népszabadságban*.² Öt évfolyamot nyomon követve a vizsgált 25 ország között nem volt olyan, amelyik ne szerepelt volna valamely másik uniós tagországgal közös cikkben. Egy olyan hálózat rajzolódott ki a cikkek nyomán, amelynek minden pontja össze van kötve egymással. A kötések jelenléte vagy hiánya esetünkben tehát, nem lehet vizsgálандó szempont, de a kapcsolat gyakorisága igen. A gráfelméleti megközelítés szerint, a fontos aktorok általában a hálózat stratégiai pontjain helyezkednek. Minden európai állam esetében ki lehet számítani, hogy összesen hány olyan cikk van, amelyben egy másik országgal közösen szerepelt. A nagy kapcsolati aktivitású, sok „közös cikkel” rendelkező ország centrális pozícióban lévonek tekinthető és emiatt feltételezhető, hogy kitüntetett fontossággal bír. A fontosság ebben az esetben mennyiségi szempontok alapján lett definiálva, tartalmáról semmit sem tudunk mondani.

2 A *Magyar Nemzet* on-line változata termékenyebbnek bizonyult a *Népszabadság* internetes kiadásánál.

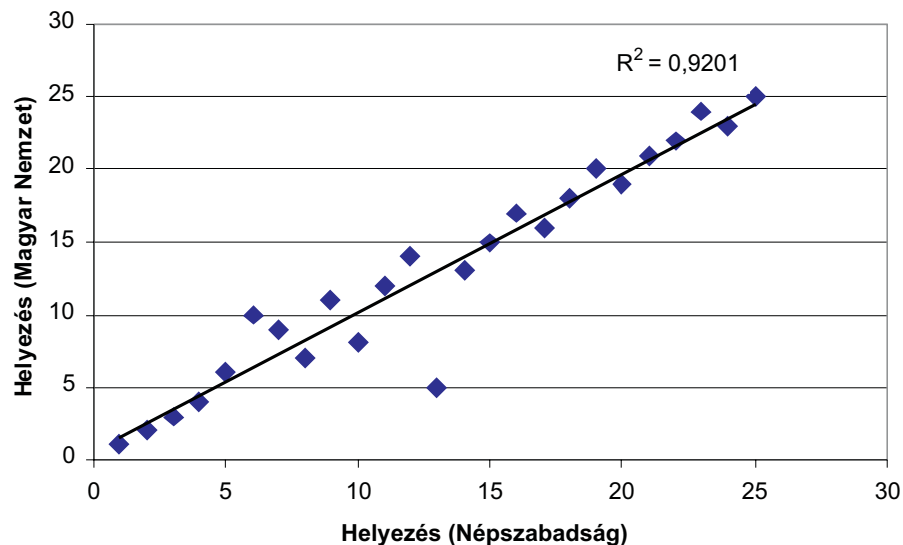
Az eredmény „első ránézésre” rendkívül meglepo, mivel a két napilap egymáshoz képest nagyon hasonló sorrendben határozta meg a fontos országokat (2. táblázat). Amint várható volt, Magyarország került az első helyre. Azt is mondhatnánk, hogy hazánk a cikkek nyomán felrajzolt hálózat legjelentősebb szereplője. Ez azonban természetes, hiszen a hazai sajtó a legtöbb nemzetközi témát „magyar szemüvegen” keresztül szemléli. Érdekes, hogy míg a *Népszabadság*, elemzésbe bevont cikkeinek Magyarország csak 8.4%-ában szerepelt közösen egy másik tagországgal, addig a *Magyar Nemzet* esetében ez az arány 12,3% volt. Mindez némi magyar-centrikusságra utal a konzervatív napilap javára. Mindkét újságnál a lista második helyezettje Németország, a dobogó harmadik fokán pedig Franciaország található. Az arányok azonban egy kissé eltérnek. A *Magyar Nemzet* valamivel nagyobb jelentőséget tulajdonít Németországnak, hiszen a Szövetségi Köztársaság az összes kapcsolat majdnem 8 %-ával rendelkezik, míg a *Népszabadságnál* csak 7,2%-ukkal. Franciaország mindkét lap esetben a kapcsolatok megközelítőleg 6,4%-át tudhatja magáénak. A kissé eltérő arányoktól független elmondhatjuk tehát, hogy a két vezető sajtóorgánumnál az elmúlt öt év során ez a három ország szerepelt a legtöbb, más tagállamokkal közös cikkben, tehát az uniós „ország-hálózat” stratégiai pontjain helyezkednek el.

2. táblázat A tagállamok összes többi tagállammal közös cikkeinek (kapcsolatainak) száma

<i>Népszabadság</i>			<i>Magyar Nemzet</i>		
Ország	Kapcsolatszám	%	Ország	Kapcsolatszám	%
1. Magyarország	10045	8,37	Magyarország	37130	12,29
2. Németország	8674	7,23	Németország	24139	7,99
3. Franciaország	7722	6,43	Franciaország	19255	6,37
4. Egyesült Királyság	6556	5,46	Egyesült Királyság	18466	6,11
5. Lengyelország	6113	5,09	Szlovákia	15768	5,22
6. Spanyolország	6055	5,04	Lengyelország	15460	5,12
7. Csehország	5561	4,63	Olaszország	15319	5,07
8. Olaszország	5673	4,73	Ausztria	14855	4,92
9. Hollandia	5111	4,26	Csehország	14016	4,64
10. Ausztria	4966	4,14	Spanyolország	13003	4,30
11. Szlovénia	4846	4,04	Hollandia	10993	3,64
12. Svédország	4552	3,79	Szlovénia	10356	3,43
13. Szlovákia	4519	3,76	Dánia	10341	3,42
14. Dánia	4479	3,73	Svédország	9492	3,14
15. Görögország	4194	3,49	Görögország	8852	2,93
16. Belgium	3910	3,26	Portugália	8526	2,82
17. Portugália	3819	3,18	Belgium	8290	2,74
18. Írország	3537	2,95	Írország	7514	2,49
19. Észtország	3194	2,66	Finnország	6583	2,18
20. Finnország	3130	2,61	Észtország	6117	2,02
21. Lettország	3066	2,55	Lettország	5943	1,97
22. Litvánia	2946	2,45	Litvánia	5896	1,95
23. Málta	2527	2,11	Ciprus	5359	1,77
24. Ciprus	2523	2,10	Málta	5353	1,77
25. Luxemburg	2322	1,93	Luxemburg	5164	1,71
Összesen	120040	100	Összesen	302190	100
Átlagos kapcs.sz.	4801,6		Átlagos kapcs.sz.	12087,6	

Ha figyelmen kívül hagyjuk Magyarország szinte evidens első helyezését, Németország, Franciaország és negyedikként, az Egyesült Királyság tekinthetők a „legfontosabb” országoknak az EU tagok közös cikkeinek rangsorában. Úgy tűnik, az eredmények egyrészt alátámasztják a német-francia hegemoniáról kialakult általános vélekedést, a két országnak tulajdonított meghatározó európai szerepet – ha figyelembe vesszük, hogy az elemzésbe bekerült cikkek a témák szempontjából nagyon heterogének – tulajdonképpen minden téren. Másrészt az a tény, hogy a negyedik legtöbb kapcsolattal rendelkező ország mindkét listán az Egyesült Királyság, összhangban áll a közelmúlt politikai történéseivel, melyek a szigetország növekvő európai szerepére utalnak. A vizsgált időszakban azonban – legalábbis a közös cikkek alapján – még egyértelműen a német és a francia dominancia az erősebb. A további helyezéseket tanulmányozva feltűnik, hogy a két lapban a többi tagállam is nagyon hasonló sorrendben követi egymást, csupán Szlovákia esetében tapasztalható számottevő eltérés a két rangsor között.

A két lista helyezései alapján készült pont-diagrammra regresszióelemzés segítségével meghatároztam a pontokhoz legjobban illeszkedő egyenest. (1. ábra) Az $R^2=0,9201$. A két rangsor között tehát nagyon szoros kapcsolat mutatható ki. Az eredményt úgy is interpretálhatjuk, hogy a napilapok, politikai beállítottságtól függetlenül, azonos és külsőleg adott struktúra alapján értelmezik az Unió tagállamai közötti viszonyt. Az ábrán az egyenestől legtávolabb lévő, az X tengely irányába leszakadó pont Szlovákiát jelzi, amely az ország eltérő megítélésére utal.

1. ábra Az Unió tagállamok helyezései a két napilap listáján

A *Magyar Nemzet* listáján Szlovákia az ötödik, míg a *Népszabadság*-én csak a tizenharmadik. A konzervatív napilap Szlovákiát kitüntetett módon kezeli, tulajdonképpen – hazánkat leszámítva – az „ország-hálózatban” a legfontosabb kelet-európai országnak tekinti. A *Népszabadság* Szlovákiát azonban csak a középmezonyba pozícionálja, ez abból is látszik, hogy kapcsolatainak száma közel van az átlaghoz.

A fentiek alapján bebizonyosodott, hogy a két napilap ideológiai beállítottságától függetlenül „egyetért” abban, hogy mely tagállamok vannak központi helyzetben és melyek nem. Egy valós, a hazai politikán túlmutató fontossági sorrend határozható tehát meg, az integráció nemzetállamai között. A hazai bal- és jobboldali sajtó viszonylag hasonlóan, objektív módon reagál az európai államokkal kapcsolatos eseményekre. Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindez csak egy nagyon általános értelemben vett viszonyt fejez ki. Ez a durva és leegyszerűsített vizsgálat csupán annyit mond nekünk, hogy a tagországok kapcsolatát mindkét újság egy egymáshoz nagyon hasonlóan szerkeztetett struktúra szerint képezi le. Mindebből még nem derül ki, hogy pontosan milyen eseményekhez kötve és milyen értékek mentén kapcsolódnak össze az EU tagok a cikkek által kirajzolódó hálózatban. Ahhoz, hogy a napilapok cikkei alapján az országok közötti kapcsolat minőségéről is mondhasunk valamit egy részletesebb kvalitatív elemzésre lenne szükség.

A fenti eredményeket némileg árnyalja, ha kiválogatjuk azt a tíz ország-párt, amely a legmagasabb egymás közötti kapcsolati számokat produkálta (3. táblázat). A *Népszabadság* cikkei alapján szerkesztett táblázatban öt olyan páros van, amelynek nem tagja Magyarország, a *Magyar Nemzet* esetében azonban csak három. A *Magyar Nemzet*nél az Egyesült Királyság, Franciaország és Németország³ rendelkezik három „társal” a tízes listában, míg Ausztria, Csehország, Lengyelország és Szlovákia csupán eggyel. Kissé eltér ettől a *Népszabadság* cikkei alapján felrajzolható hálózat, mivel itt Franciaországnak és Németországnak van a legtöbb párja, négy darab, az Egyesült Királyságnak ketto és a többi országnak mindössze egy.

2. táblázat A legtöbb közös cikkben szereplő 10 ország-pár

Ország-pár (<i>Népszabadság</i>)	Közös cikkek száma	Ország-pár (<i>Magyar Nemzet</i>)	Közös cikkek száma
Franciaország - Németország	1125	Németország - Magyarország	4101
Németország - Magyarország	948	Szlovákia - Magyarország	3883
Lengyelország - Magyarország	866	Lengyelország - Magyarország	2886
Egyesült Királyság - Franciaország	842	Ausztria - Magyarország	2836
Egyesült Királyság - Németország	788	Egyesült Királyság - Magyarország	2711
Csehország - Magyarország	687	Franciaország - Magyarország	2670
Franciaország - Magyarország	642	Franciaország - Németország	2636
Ausztria - Magyarország	607	Csehország - Magyarország	2294
Németország - Olaszország	566	Egyesült Királyság - Németország	2208
Franciaország - Spanyolország	558	Egyesült Királyság - Franciaország	2094

Érdekes, hogy a *Népszabadság* listáján a legtöbb közös cikkel rendelkező párosnak - melyet Németország és Franciaország alkot - nem tagja Magyarország. Ez azt jelenti, hogy az öt évfolyam során a tagállamok közül a fenti két ország szerepelt közösen a legtöbb cikkben, ez a kapcsolat bizonyult tehát a legjelentősebbnek. A német-francia tandem még hazánkat is képes volt maga mögé utasítani, pedig a magyar dominancia

3 Magyarországot, mint eleve legfontosabb országot most figyelmen kívül hagyjuk.

mindét lap cikkeiben nagyon erős. Ugyanez a páros a *Magyar Nemzet* rangsorában a hetedik helyre szorult. Óvatosan bár, de megfogalmazható egy olyan állítás, hogy a *Magyar Nemzet* mintha kisebb jelentőséget tulajdonítana Franciaországnak, mint a *Népszabadság*, ugyanakkor Németország és az Egyesült Királyság mindkét napilapban kiemelten fontos országnak minősül. A *Magyar Nemzet* Szlovákia iránti kitüntetett figyelmét az is bizonyítja, hogy a magyar-szlovák páros a második lett a közös cikkek számát tekintve, míg a *Népszabadság* tízes listáján egyetlen olyan ország-párt sem találunk, melynek tagja lenne Szlovákia.

A legtöbb közös kapcsolattal rendelkező országot összehasonlítva megfigyelhetők tehát bizonyos eltérések a két napilap preferenciái között. Bizonyossággal azonban csak annyi állítható, hogy a *Népszabadság* talán egy kissé kiemeltebben kezeli a francia-német ügyeket, mint a *Magyar Nemzet*, a szlovák-magyar kapcsolatoknak azonban ez utóbbi tulajdonít nagyobb jelentőséget. Mindkét újság relatíve fontosnak tartja az Egyesült Királyságot, bár az *Magyar Nemzet* ország-párjai közül a szigetország három „társsal” rendelkezik, míg a *Népszabadság*én csupán kettővel. További különbség, hogy a *Népszabadság* listáján szerepel Olaszország és Spanyolország, a *Magyar Nemzet*én viszont nem.

A FONTOS ESEMÉNYEK

Mivel mindkét újság nagyon sok cikkében szerepelt közösen Németország és Franciaország, vizsgáljuk most meg kapcsolataik időbeli változásait. A két ország kiválasztása – bár Magyarország után Németország és Franciaország minősül a legfontosabb országoknak – némileg önkényes, hiszen nem kérdőjelezhető meg számos egyéb reláció létjogosultsága sem. Amint arra egy kritikusom fel is hívta a figyelmet, érdekes lehet például a régi és új tagállamok, az északi-déli vagy a hagyományosan jó, illetve feszült viszonyban lévő országok közös cikkeinek, a vizsgált időszak alatt történő tanulmányozása. Ebben a fejezetben azonban nem vállalkozom többre, mint annak bemutatására, hogy bár mindkét napilap a legfontosabb országoknak Németországot és Franciaországot tekinti, mégis gyakran eltérő események kapcsán említi meg azokat. Hangsúlyoznom kell, hogy elemzésemnek ez a rész is alapvetően kvantitatív alapokon nyugszik. Bizonyos események említése kapcsán következtetni lehet ugyan a napilapok eltérő preferenciáira, az országok kapcsolatának milyenségére vonatkozó képet, csak átfogó tartalomelemzéssel kaphatnánk.

Fokasz Nikosz szerzőtársával (2004) egy közelmúltban megjelent tanulmányban bizonyos közéleti eseményekkel kapcsolatos sajtóreakciók számának időbeli alakulását tanulmányozta. A szerzők azt a hipotézist próbálták körüljárni, mely szerint bizonyos események sajtóreakciói az idő függvényében ábrázolva, nagyon hasonlítanak egy telítődési szint felé haladó kissé elfektetett S alakú görbére. Ez azt jelenti, hogy egy fontosabb eseménnyel⁴ kapcsolatos sajtóvisszhangok egyre inkább szaporodnak, majd egy bizonyos határon túl a számuk lecsökken, a téma kimerül. Ennek a fajta nö-

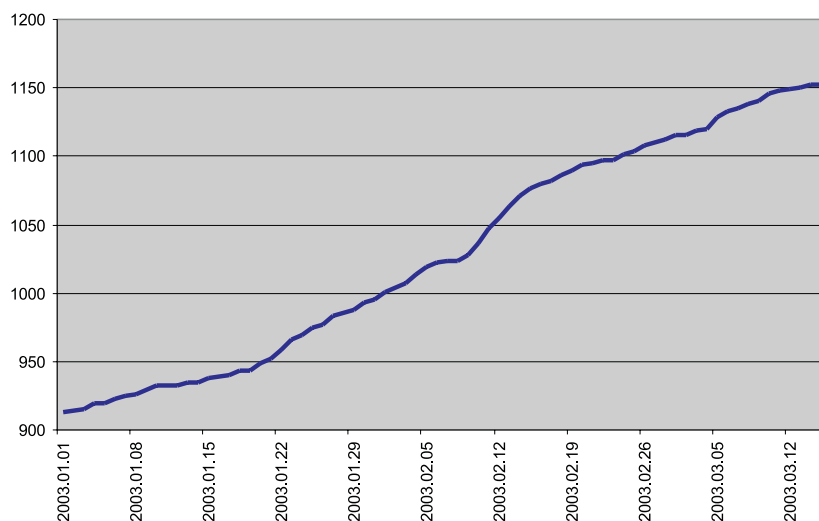
4 Elemzésükben a *Tilos Rádió* kapcsán kialakult botrány médiareakcióit vizsgálták. A botrány azért robbant ki, mert 2003. december 24-én este a *Tilos Rádió* egyik musorvezetője egy meglehetősen illetlen kijelentést tett a keresztény vallású emberek kiirtásával kapcsolatban (Szó szerint: “Kiirtanám az összes keresztényt.”). Kiderült, hogy a kijelentés kapcsán megjelent cikkeket végül is három nagy egy- mástól jól elkülöníthető kategóriába lehetett besorolni: tilos ügy, zászlóvetés, írószövegség.

vekedésnek a matematizált formája az úgynevezett logisztikus növekedés. A szerzők szerint a társadalomtudományokban bizonyos egyéni vagy közösségi cselekvések kvantitatív dinamikai vizsgálata során bukkanhatunk ilyen logisztikus növekedési folyamatokra (földrajzi felfedezések, terrorista csoportok által elkövetett terrorakciók, stb.). Az említett tanulmány módszertani ötletét átvéve próbálom meg a kiválasztott országok kapcsolatainak változását bemutatni.

Németország és Franciaország közös cikkeinek az időbeli alakulását tanulmányozva első pillantásra úgy tűnik, hogy a két ország viszonylag egyenletesen jelen van mindkét napilapban. (3., 4. függelék)⁵ Valamiféle logisztikus növekedés nyomait keresve, feltűnik egy S- görbére emlékeztető szakasz, amely 2003. január 20-a körül indul növekedésnek mindkét újságnál (2., 3. ábra). Ekkor már az egész világ az iraki háborúra készült és nagy nemzetközi és hazai sajtóvisszhangot váltott ki az a tény, hogy Németország és Franciaország a háború heves ellenzője. Íme két főcím a kérdéses időszakból:

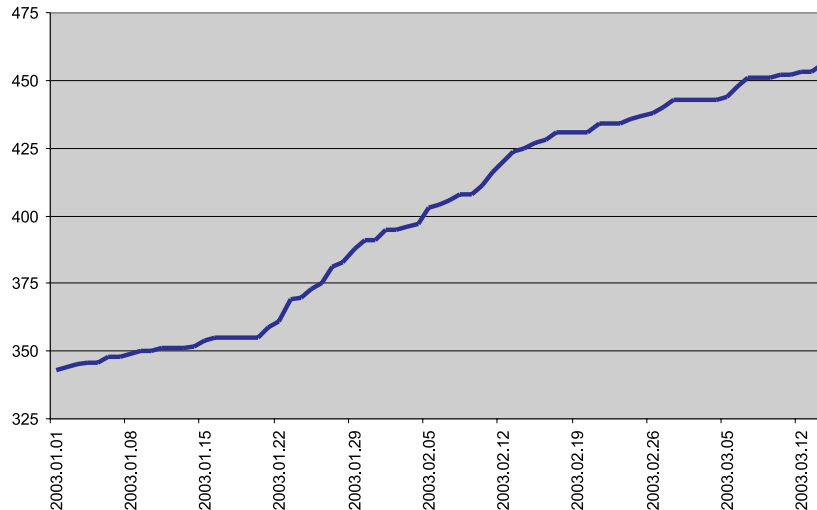
*A francia- német tengely újjáéledése a háború kérdésében. Népszabadság, január 22.
Rumsfeld: Párizs és Berlin szereptévesztése. Magyar Nemzet, január 23.*

Azoknak a cikkeknak a száma, melyekben a két háborút ellenző ország egyaránt szerepelt 2003. január közepén robbanásszerűen emelkedni kezdett mindkét napilapban. Az emelkedés másfél- két hónapon keresztül folytatódott, majd a téma kimerülésével a közös cikkek száma csökkent.

2. ábra A két ország közös cikkeinek száma az iraki háború idején a *Magyar Nemzet*ben

5 Mindkét vizsgált napilap on-line változata – egy rövid kísérleti szakasz után – csak 2001. első felétől kezdett el működni. Mivel a megelőző időszakban az újságok nyomtatott változatában szereplő tartalomnak is csak egy része volt elérhető az interneten, a grafikonokon csak 2001.01.01-től ábrázolom a közös cikkek alakulását.

3. ábra A két ország közös cikkeinek száma az iraki háború idején a *Népszabadság*ban

Látható, hogy az iraki inváziót és a két ország háborúval kapcsolatos álláspontját mindkét napilap kiemelten fontosnak tartja. Március közepétől az Egyesült Államok vezetésével megindult tényleges támadás után azonban a német-francia ellenállás jelentősége is csökkenni látszik, mivel a harctéri események sokkal „izgalmasabbá” váltak. A jelenség nagyon hasonlít a Fokasz Nikosz és szerzőtársa Fokasz Oresztész által leírt telítődési szint felé tartó növekedési folyamatra. Bár a két ország megszakítás nélkül jelen van a hazai sajtóban, de bizonyos eseményekkel kapcsolatosan a közös cikkek száma látványosan növekedni kezd, majd a téma lecsengésével csökken.

Érdekes képét adja a két újság preferenciáinak a grafikon további elemzése, hiszen felfedezhető még több olyan – a háborúnál kisebb jelentőségű – időszak, amikor a német-francia cikkek száma „megugrik” (3. függelék). A *Népszabadság* esetében egy kisebb növekedés tapasztalható 2001. szeptember 11. után, amikor főleg a terrorizmus elleni harc ürügyén említik meg egyszerre a két tagállamot. Érdekes, hogy a *Magyar Nemzet*ben ebben az időszakban nem figyelhető meg a közös cikkek számottevő növekedése. A *Népszabadság* grafikonján kivehető egy másik növekedési szakasz is. Ennek kezdete 2004. augusztus 13. amikor az Athéni Olimpia nyitó ünnepsége volt. Az ezt követő hetekben Németország és Franciaország nagyon sok összesítésben, éremtáblázatban szerepel együtt. A *Magyar Nemzet* grafikonján az Olimpiával kapcsolatban sem figyelhető meg növekedés, a 2002-es Labdarugó Világbajnokság esetében viszont igen. Jól látható, hogy május végtől július elejéig növekszik a német-francia közös cikkek száma, szintén a közös táblázatok, a csoportmérkőzések eredményeinek közzétele miatt. Úgy tűnik az iraki háború és annak német-francia vonatkozása mindkét lap szerint egy nagyon fontos és meghatározó tényező volt. A háborút kivéve azonban a két újság eltérő eseményekkel kapcsolatban tartotta lényegesnek a Németországot és Franciaországot közös cikkben szerepeltetni. Azt, hogy melyik esemény minősül fon-

tosnak különböző módon ítélték tehát meg a napilapok. A grafikonokon további kisebb növekedési periódusok is megfigyelhetők, de a cikkek tartalmi tanulmányozása alapján nehezen állapítható meg, hogy konkrét esemény idézte-e elő őket.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányomban abból indultam ki, hogy a két vezető napilap Uniós tagországokkal kapcsolatos cikkei alapján felrajzolt kapcsolati hálók, valamiféle információval szolgálnak a sajtó és a tagországok viszonyáról, illetve az államok közötti valós viszonyról. Egyik hipotézisem az volt, hogy a *Népszabadság* és a *Magyar Nemzet* eltérő politikai beállítódásai miatt egymástól némileg eltérő módon fogják értékelni az Uniós országainak kapcsolatát. Azt is elképzelhetőnek tartottam ugyanakkor, hogy a kirajzolódó kapcsolati rendszer bizonyos mértékig a „valóságot”, a tényleges történéseket fogja tükrözni. Az országok közötti fontossági sorrendet az alapján határoztam meg, hogy mely ország került centrálisabb pozícióba a képzeletbeli kapcsolathálóban. Fontos országnak minősült az, amely sok közös cikkben szerepelt más országokkal, tehát központi helyet foglalt el a rendszerben. Az eredmények alapján elmondható, hogy a két napilap fontossági sorrendje közel áll egymáshoz, vagyis a kirajzolódó struktúra mindkét újság esetében hasonló. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a valóság megállíthatatlanul betódul a sajtóba és egyik napilap sem engedheti meg magának, hogy a tényleges történésektől túlzottan elrugaszkodva szubjektív módon tematizálja kontinensünk államainak viszonyát. Bár a cikkek alapján felrajzolható két „ország- hálózat” nagyon hasonló szerkezetű, a fontosnak tartott események tekintetében lényeges különbségek tapasztalhatók a napilapok között. Az újságok például – az iraki háborút leszámítva – eltérő események kapcsán említették közös cikkekben Németországot és Franciaországot. Kutatásomnak talán az lehet a legfontosabb tanulsága, hogy a világ eseményei nincsenek tekintettel az ideológiai hovatartozásra.⁶ A valóság egy olyan, szabad szemmel nem látható, masszív alapstruktúrává áll össze, amely közös a hazai sajtó számára, és amelyhez értékrendjétől függetlenül alkalmazkodni kényszerül.

IRODALOM

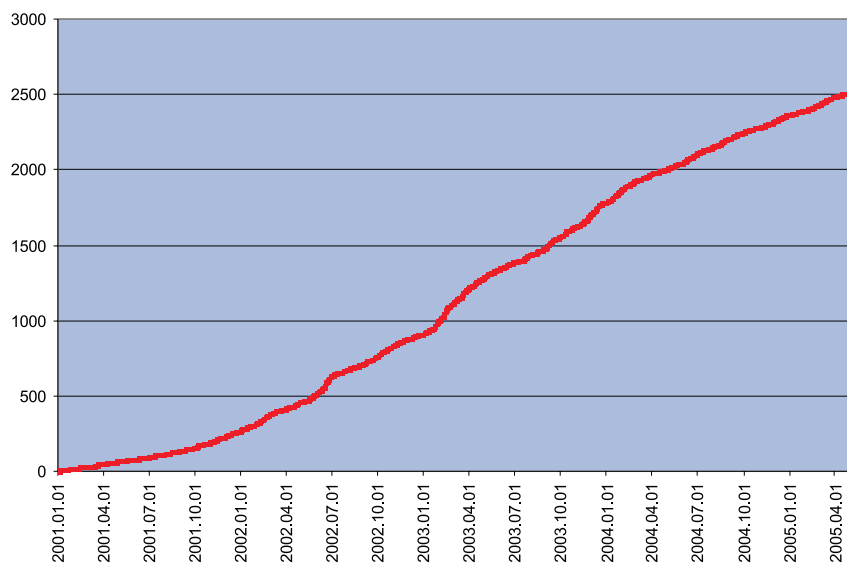
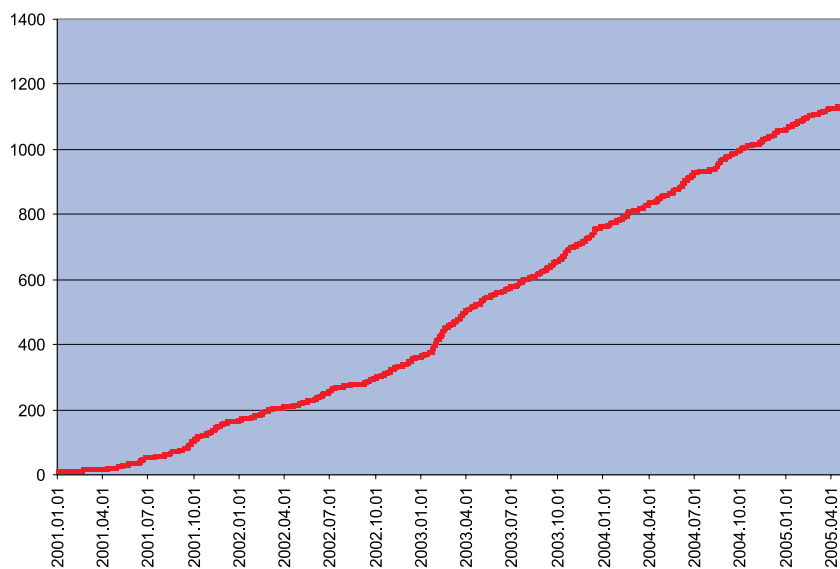
- Barabási, A.L. (2002): *Linked. The New Science of Networks*. Cambridge MA: Perseus Publishing.
- Barabási A. L. (2003): *Behálózva*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Blass, Th. (2002): Comment on Kleinfeld's "Could it be a Big World after All?". University of Maryland, Baltimore County Baltimore, MD. <http://httpprints.yorku.ca/archive/00000042/>
- Lévi-Strauss, C. (2001): *Strukturális antropológia*. Budapest: Osiris
- Cohen, D. (2002): All The world s a Net. *New Scientist*, 2338: 2002. 04. 13.
- Fokasz N.–Fokasz O. (2004): Hullámverés. *Szociológiai Szemle*, 4.

6 További izgalmas kérdéseket vet fel, hogy vajon az uniós tagállamok viszonyán kívül, mely egyéb témák esetében fedezhető fel strukturális hasonlóság az eltérő politikai oldalon álló napilapok cikkei nyomán.

- Granovetter S.M. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78: 1360–1380.
- Kleinfeld S.J. (2002a): Could it be a Big World after All? The “Six Degrees of Separation” Myth. *Forthcoming Society*.
- Kleinfeld S.J. (2002b): I Have no Dog in this Fight: Reply to Blass’ Comment on “Could it be Big World after All?” University of Alaska Fairbanks
<http://httpprints.yorku.ca/archive/00000043/>
- Kürtösi Zs. (2002): Módszertani összefoglaló. Kézirat. <http://www.socialnetwork.hu>
- Letenyei L. (2003): A kapcsolatháló regénye. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Mérei F. (2004): *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Osiris.
- Milgram, S. (1967): The Small World Problem. *Psychology Today*, 22: 61–67.
- Moreno, J.L. (1954): *Fondements de la sociometrie*. PUF Paris.
- Tardos R. (1995): Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? *Szociológiai Szemle*, 4.
- Wasserman, S.–Faust, K. (1994): *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

3. függelék Németország és Franciaország közös cikkeinek száma a *Magyar Nemzet*ben4. függelék Németország és Franciaország közös cikkeinek száma a *Népszabadság*ban

TÁJÉKOZÓDÁS

TŐKE-E A KAPCSOLATI TŐKE, S HA IGEN, MENNYIBEN NEM?

SIK Endre

TÁRKI

H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.; email: sik@tarki.hu

A címben szereplő két kérdés a társadalmi tőke szakirodalmában gyakran nem csupán együtt, hanem egymásba gabalyodva jelenik meg. Ez a gabalyodás sokszor azt jelenti, hogy az első kérdésre adott (általában nagyon óvatos) választ a második kérdéssel kapcsolatos kételyek megfogalmazásával elegyítik. Ezzel a gyakorlattal szöveg ellentétben ebben a tanulmányban a következő gondolatmenetet követem: Mi a társadalmi tőke? Miért kell a társadalmi tőke fogalmát a kapcsolati tőke fogalmával felcserélni? Alkalmazható-e a kapcsolatok esetében a közgazdaságtani konvencióknak megfelelő tőkefogalom? Ha igen, akkor a kapcsolati tőke egy a „normális” tőkék közül, vagy azok valamilyen különös (csak korlátozottan tőkének tekinthető) fajtája? Mint látható, a választást két másik, a társadalmi tőkére vonatkozó kérdéssel vezetem fel. Miért tartom fontosnak a gondolatsort a társadalmi tőke elemzésével kezdeni? Egyfelől azért, mert a társadalmi tőke fogalma szinte megkerülhetetlen egy mai gazdaszociológus számára. Noha a fogalom nem új,¹ abszurdan gyors elterjedésére csak Putnam (1993, 2000) műveit követően került sor. A társadalmi tőke fogalomra alapozó elemzés terjed, mint a bozóttűz. Manapság nehéz olyan antropológiai vagy gazdaszociológiai elemzést végezni, amely során ne kényszerülne a szerző a társadalmi tőke fogalmát használni.²

Ugyanakkor sok gond van ezzel az igen agresszíven terjedő fogalommal: a társadalmi tőke definiálása gyerekcipőben jár, még hozzá egy túlsúlyos és olykor enyhén értelmi fogyatékosnak tűnő gyerek cipőjében. Azért vetemedek ilyen gonosz szavakra,

- 1 A társadalmi tőke fogalmát első ízben egy 20. század elei szövegben használták (Hanifan 1920). Ezt követően közgazdasági elemzésekben mint az emberi tőke érvényesülésének katalizátora, városzociológiai fejtegetésekben mint a városrehabilitáció alfája és ómegája (idézi Putnam–Gross 2002; Ostrom–Ahn 2003) jelent meg a hatvanas-hetvenes években, de nem lett belőle olyan csodagyógyszer, mint manapság.
- 2 Ilyen kikényszerített, s ezért kényszeredett társadalmi tőke fogalomhasználatra példa: két olyan szerzőt, mint Mary Douglast és Polányi Károlyt lelkes követői a társadalmi tőke előfutáraként próbálnak beilleszteni a társadalmi tőke katekizmusába, csak hogy átmentsék őket a mai korszakba (Coulkins–Peters, 2003; Carroll–Stanfield 2003). De a mai cseh mezőgazdasági átalakulás során is a társadalmi tőkét fedezi fel a Világbank társadalmi tőke-konceptiójának két tranzitológiai bajnoka, Chloupkova és Bjornskov (2002), mint ami nélkül nem lehet sikeres a szövetkezetesítés.

mert sok-sok tanulmányon átrágva magam azt találtam, hogy a társadalmi tőkével foglalkozó cikkek zömében korrekt definíció helyett mindenki a maga társadalmi tőke-definícióját vezeti elő, ami lehetőleg minden más szerzőétől eltér, miközben mindenki ugyanarra a két-három klasszikus „ősatyára” (Putnam, Coleman és olykor Bourdieu) hivatkozik.³

Az elmondottak miatt lehetetlen a kapcsolati tőkét a társadalmi tőke fogalmának mellőzésével definiálni. A kapcsolati tőke tőkejellegének tárgyalása előtt a társadalmi tőke fogalmából kell kiindulni⁴, hogy ennek hibáit feltárva értelmezhesük (vagy sem) tőkeként a kapcsolati tőkét.

BAJOK A TÁRSADALMI TŐKE FOGALMÁVAL

A társadalmi tőke fogalma alatt mindenki mást ért. Manski (2000) szerint a társadalmi tőke „aluldefiniáltsága” miatt olyan, mint a légyapír, bármilyen megközelítés, ami „társadalmi” tartalmú, megragad rajta. Ennélfogva az elméleti igényű szociológusok és közgazdászok számára a társadalmi tőke olyan állatorvosi ló, amivel azt lehet demonstrálni, hogy a szavakkal való felelőtlen játszadozás, a definícióval való visszaélés milyen destruktív hatású. Schuller és szerzőtársai megértőbbek, mondván, hogy ez csupán a tudomány „mai állása”, s a pontos definíció hiánya hosszú távon hasznosabb, mint egy túl korán jött „tisztá” definíció (Schuller et al. 2000). Szerintük a teljes egyetértés egy fogalom használata során gyanús. Például az emberi tőke esetében arra gyanakszanak, hogy az elfogadott definíció létrejöttének fő oka az volt, hogy a definíciót a lehetséges méréshez igazították (lévén az iskolai végzettség szintje, illetve az iskolázottság megszerzésével eltöltött idő hossza nagyon jól mérhető). Csakhogy ez a szabványosítás a fogalom elméleti lényegének feláldozásával járt. Az így definiált emberitőke-fogalomból ugyanis kimarad az informális úton megszerzett tudás, a testbeszéd, a tudás iskolai dokumentumokkal nem mért minőségi eltérései stb. Mint azt Dolfsma (2001) is bemutatja, az emberi tőke eme felfogásából a tudás mérésének látyszata marad csupán: amit mérünk, az csupán a teljes tudástőke egy kis halmaza. Schuller és szerzőtársai szerint „a társadalmi tőke a kamaszkor sajátosságait viseli magán: már nem ártalmatlan kicsike, de nem is felnőtt, könnyű visszaélni vele, a jövője bizonytalan, de a benne rejlő lehetőségek nagyok” (Schuller et al. 2000: 35). Éppen ezért meg kell adni neki a módot, hogy „kiforjra magát”, s nem is lenne jó, ha túl hamar

3 A ritka és üdítő kivételek egyikeként Angelusz és Tardos tudatosan kerülik e fogalom használatát (Angelusz–Tardos 1998). A szerzőpáros a társadalmi tőkét divatjelenségnek tekinti, s úgy véli, hogy „a metaforikus-publicisztikai és a tudományos elemek sokszor nehezen választhatók szét egymástól” (uo. 238). A tőkefogalom helyett az erőforrás fogalmát használják, a társadalmi jelzöt pedig a némileg redundánsnak tetsző „kapcsolathálózati” fogalommal helyettesítik. Az ily módon kidolgozott kapcsolat-hálózati erőforrás fogalmat semlegesebbnek, kevesebb elméleti előfeltevéstől terheltnek látják, mint a társadalmi tőke fogalmát. Utóbbi a kapcsolatoknak a „személyes társadalmi státus valamilyen módon történő emeléséhez” (uo.) való hozzájárulása esetében tartják hasznosnak (mint befektetés, hozadék, átváltás vagy akkumuláció). Egy ízben engem is meggyőzött egy szerkesztő, hogy a tőkefogalmat jobb elkerülni. Ennek eredménye a hálózati erőforrás hangzású szörmyszülemény lett, ami szerencsére csak egyszer, s akkor is csak angolul jelent meg (Czakó–Sik 1995).

4 Az alapító atyák és a kismesterek társadalmi tőke definícióinak ismertetésétől eltekintek, mivel ezek részben olvashatók magyarul, részben mások (Csizmadia, 2004) már megtették.

leegyszerűsített definíciót alkalmaznának a kutatók. Az pedig, hogy a közgazdászok a fogalom bizonytalansága miatt elvetik egy fogalom használatát,⁵ nem jelent semmit, mert ha a közgazdászok nem tudnak valamit a haszonmaximalizálás elvével magyarázni, azt elvetik, ha össze tudják hangolni azzal, akkor monopolizálják.

A kritikák egy másik vonulata azt tartja a létező társadalmitőke-meghatározási kísérletek legnagyobb hibájának, hogy a társadalmi tőke fogalma nem több mint sokféle elemből összerakott zagyvalék, ami azért nem alkalmas komoly elemzésre, mert sem az egyes definíciós elemek (hálózat, bizalom, norma, civil tevékenység stb.) pontos jelentése, sem ezek egymáshoz való viszonya nem tisztázódik a definiálás során. Van, aki szerint a fogalom pontatlansága miatt a kauzális modellekben szereplő társadalmitőke-változók megbízhatósága erősen kérdéses (Durlauf 2002). Schuller és szerzőtársai szerint a társadalmi tőke mérési gondjának lényege a bizonytalan proxik használata, ami miatt az időbeli és országok közötti összehasonlítás nem megbízható, a kapott adatok aggregálhatósága korlátozott. Márpedig a rossz mérés veszélyét nem szabad lebecsülni. Egyfelől, mert a hiteltelen, életidegen proxik használata elijeszti a mérés igényességére érzékeny olvasót, másfelől a gyanús adatokra alapozott, nagyon szofisztikált statisztikai modellezés még a modellezéstől is elriaszthatja az arra egyébként hajlamos kutatót.⁶ A megoldás a kutatói önkorlátozás, óvatosság és elegancia, de semmiképpen nem a „közgazdaságtan arroganciája, amely szerint ami nem elemezhető a neoklasszikus modellezéssel, az értelmetlen” (Schuller et al. 2000: 34).

A tőkefogalom félrevezető használatának egy más szempontú kritikáját adja Smith és Kulynych (2002), amikor a társadalmi tőke kifejezésben a tőke szó használatának veszélyességét abban látják, hogy ily módon legitimálható, sőt piedesztálra emelhető a (végtelenség?) győztes kapitalizmus, amelyben mindenkinek lehetősége van arra, hogy (társadalmi) tőkésé váljon. A társadalmi tőke fogalma alkalmas arra is, hogy általa lecserélhető legyen a társadalmi gondok megoldásának hagyományos (pl. a szakszervezetek és a munkásmozgalom által használt) diskurzusa. A „Világ proletárijai, egyesüljetek!” jelszó nem a társadalmi tőke közös felhalmozására irányuló felszólítás, de legalább olyan életszerű (lásd Kropotkin 1924), mint a „Világ kapitalistái, menjetek együtt tekézni!” hangzatú putnami jelszó. Összességében a szerzők azt állítják: a társadalmitőke-fogalom népszerűségének az az oka, hogy igen alkalmas az értékelvű politizálásnak egy lebutított, az aktuális bürokratikus-jóléti igazgatást fricskázó, a jólét-gazdagodás megvédésénél többre nem törő diskurzussal való lecserélésére. A társadalmi tőke fogalmának népszerűsége a politika, az újságírók és a dilettánsok köreiből azért veszélyes, mert szinte vonzza a könnyű megoldásokat kedvelő, a fogalmi tisztázásra érzéketlen „felhasználókat”, akik nem érzékenyek a társadalmitőke-fogalom használatát fenyegető kettős veszélyre: a túl- és az alulbeágyazottság fenyegetésére. Az óvatlan szociológus ugyanis a társadalmi tőke elemzése során nagyon hamar túlbeágyazott következtetésekre juthat. Az ilyen túlbeágyazott modellekben a kultúra és a történelem mindent (eleve s örökre) meghatároz azzal, hogy a társadalmi tőke

5 Itt a Világbank társadalmitőke-projektjének sokszor hivatkozott összefoglaló kötetére (Dasgupta 1999) utalnak, amely Nobel-díjas közgazdászok (Solow, Stiglitz, Arrow) felvonultatásával fokozza a társadalmi tőke definíciója körüli helyzetet.

6 Példájkuk a gazdasági fejlődés okaival foglalkozó klasszikus Knack–Keefer-tanulmány (1997), amelyre nagyon primitív mérés és sok tizedesponitig terjedő modellszámítás jellemző.

meglétét vagy annak hiányát adottnak tekinti [lásd Putnam Olaszországot⁷ (Putnam 1993)].

Az alulbeágyazottság közgazdasági ihlettségű torzítása még várat magára – bár Becker már figyel.⁸ A közgazdászok zöme ma még mellőzi a társadalmi tőke fogalmát, de fog még Nobel-díjat kapni közgazdász azért – mint ahogy az az emberi tőke kutatóival is történt⁹ –, mert felrajzolja a társadalmi tőke hasznossági függvényét, és kiszámolja, hogy mennyit ér egy gyerekszoptatás vagy egy munkaerő-piaci információszerző akció.¹⁰

Véleményem szerint a társadalmi-tőke-fogalom nagy baja az is, hogy a „társadalmi” jelző több sebből vérzik. Ha azokat a jelenségeket nevezem „társadalmi”, amiket a társadalmi-tőke-fogalom által szokás egybemosni, akkor nem társadalmi jelenség a fizikai, a pénz- és az emberi tőke. Márpedig a fizikai-tőke-beruházások (pl. egy gyár vagy egy fűró¹¹) társadalmi hatása kétségtelen, továbbá a pénznél és az emberi tőkénél nehezebb társadalmi jelenséget elképzelni.

Tudom, hogy a társadalmi tőke „társadalmi” jelzőjének előbbi kritikája nem nagyon mélyreható, mégis érdekes, hogy miért nem foglalkozott vele az egyébként kritikus kutatói közvélemény.¹² Oka lehet ennek a szakmai vakságnak az, hogy az angol

- 7 És nem a putnami Egyesült Államokat. Hiszen, mint azt Schuller és szerzőtársai jogosan felvetik: ha olyan lassan keletkezett az olasz társadalmi tőke, akkor hogy eshet szét egy emberöltő alatt az amerikai (Schuller et al. 2000)? E gondolatmenetet folytatva az a kérdés is feltehető, hogy a hirtelen bekövetkezett változások (a szocializmus szétesése) időbeli hatása hogyan érvényesíthető egy évszázadokat átívelő modellben? Mert a tranzitológia társadalmi tőkét hamarost felfedező változatai szerint egy évtized sem kellett ahhoz, hogy változzon a világ.
- 8 Mint később még lesz szó róla, egy az 1990-es évek közepén megjelent válogatásban (Becker 1996) a kötet második része a társadalmi tőke alcímet viseli. Noha az itt szereplő tanulmányok egyikében sincs társadalmi-tőke-elemzés (olyan témák szerepelnek itt, mint a társadalmi interakció, a hirdetés, a preferenciák kialakulása, az árképzés, a szimpátia), a bevezetőben a társadalmi tőke mint az egyén preferenciáit, gazdasági (fogyasztási) viselkedését befolyásoló tényező bekerül az egyéni haszonmaximalizálás modelljébe.
- 9 „Az 1979-ben Schultznak és az 1992-ben Beckernek adott közgazdasági Nobel-díj azt az ekkorra mindenki által elfogadott – noha eredetileg elfogadhatatlannak tűnő – megközelítést jutalmazta, mely szerint olyan egymással össze nem függőnek és „puha” társadalmi jelenségnek tűnő tevékenységek, mint az iskolai életpálya, a gyermekszülés és -nevelés, a háztartási munka, a munkahelyi képzés, a termelékenység és a karrier, illetve a földrajzi mobilitás vagy akár az egészség egyaránt emberi tőkébe történő beruházás, és ezért közgazdasági elemzés tárgyává tehetők. E megközelítés szerint – a hagyományos tőkefelfogáshoz hasonlóan – az egyén a majdani haszon érdekében fogyasztásról vagy alternatív beruházásokról mond le” (Farkas 1996).
- 10 Azt gondolom, hogy az emberi tőkével szembeni kezdeti fenntartások (szabad-e az embert tárgyként kezelni?) sokkal gyengébbek lettek volna, ha nem emberi, hanem tudástőkének nevezték volna el a fogalmat. Akkor nem tiltakoztak volna egy jó ideig ellene sokan, mondván, az ember nem válhat tőkévé, mint ahogy ezt Schultz is (felismerte az Amerikai Közgazdasági Társaságban tartott 1960-as elnöki beszédében (Schultz 1998).
- 11 Putnam és Gross (2002) szellemesen érvel azon közgazdasági kritika ellen, miszerint a társadalmi tőke fogalmának egyik alapvető baja, hogy sokfélesége miatt nem aggregálható. Eszerint az 1950–60-as években a fizikai tőke homogenitásának korlátozott volta miatt veszekedtek jó nagyot az óceán két oldalán lévő Cambridge-be való közgazdászok. A kérdés az volt, hogy összegezhető-e a nemzetijövedelem-számítás során a fizikai tőke sokféle eleme. A klasszikus példa szerint fűrója van a fogásznak, az ácsnak és az olajbányásznak is, de – gondolom, így érvelhettek az aggályoskodók – ezek igencsak eltérő (méretű, értékű, funkciójú, társadalmi hatással járó) fűrók. Nem tudom, ma mi a helyzet, de gondolom, a nemzeti vagyonszámítása során azóta is összeadják a fűrók értékét. Ha ez így van, akkor a társadalmi tőke sokféleségével csak az lehet a gond, hogy még nem telt el elég idő, hogy a közgazdászok megemésszék: ezen elemek összehatósága sem tragédia.

nyelvben a „társadalmi” jelző nem bír különösebb jelentéssel. Szóba jöhet magyarázatként a kutatók túlzott tisztelete a klasszikusok adta definíciók iránt. Marxista ihletettséggű magyarázatként említhető a Világbank hegemoniája, amennyiben a finanszírozás e fogalom használatához volt kötve. Nem vethető el az a magyarázat sem, hogy a (poszt)modern kutatókat nem igazán érdekli, hogy milyen fogalommal dolgoznak. Ennek tetszetős példája Fafchapms és Minten (2002) írása. A madagaszkári terménykereskedők társadalmi tőkéjének izgalmas vizsgálata során egy furcsa öszvér formájában (*social network capital*, uo. 174.) össze is kombinálják a társadalmi és a kapcsolati tőke fogalmát, hogy aztán a cikkben mindvégig társadalmi tőkéről essen szó. Mindeközben az elemzés tárgya egy korrekten operacionalizált – bár cseppnyit primitív – kapcsolati tőke változó (ti. hány kereskedőt ismer?).

Pedig a társadalmi tőke-kutatók körében sokan dolgoznak kizárólag a kapcsolatokra összpontosító definícióval, ám teszik ezt anélkül, hogy ez a fogalomalkotásban tükröződne. Például Robison és szerzőtársai szerint a társadalmi tőke „az az erőforrás, ami a szimpátián alapuló személyközi kapcsolatokból következik” (Robison et al. 2002); Palloni és szerzőtársai „a társadalmi tőke hálózatokkal kapcsolatos feltételezéseit” tesztelik (Palloni et al. 2001); Bosma és szerzőtársai modelljében a társadalmi tőke operacionalizált változó a más vállalkozókkal való információszerező kapcsolatok, illetve a rokonság-háztartás hálózataiból kapott emocionális támogatás (Bosma et al. 2002), Gould makrogazdasági modelljének társadalmi tőke-változója az országpárok közötti etnikai csoportok mérete – azon az alapon, hogy közöttük erős diaszporikus kapcsolatok működnek (Gould 1994). Csak egy lépésnyire vannak a szerzők attól, hogy ne társadalmi, hanem kapcsolati tőkéről beszéljenek, de ez a lépés nem tétetik meg. A társadalmi tőke fogalom sikerének és a „társadalmi” jelző kritikátlan alkalmazásának magyarázata az is lehet, hogy a szerzők védtelenek e fogalom érzelmi hatásával szemben. Ez az érzelmi hatás abban rejlik, hogy a társadalmi tőke fogalma nem csupán metafora (ezt sokan a korábban említett szerzők közül észrevették), hanem egyben oxymoron is. Sőt, mint azt egy szerző (Gozzi 1999) megfogalmazza oxymetaphora. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi tőke fogalmának két eleme (a „társadalmi” és a „tőke”) nem csupán röviden összegzi jelenségek tömegét, amelyet külön-külön leírni nehézkes és értelmezhetetlen lenne, de ezt oly módon teszi, hogy a két elem a közgondolkodásban egymást kizáró tartalommal rendelkezik. Ebben a fogalomban együtt szerepel egy, a modern világ számításra alapozott, racionális, pénzügyi folyamatait magában foglaló tevékenysége és az emberi közösség hagyományos értékeket, a családot, az altruizmust és reciprocitást sugalló univerzális fogalma. Márpedig a metafora és az oxymoron külön-külön is nagy hatású művészi eszközök, s látható, hogy együttes alkalmazásuknak a társadalomtudomány krémje sem tud ellenállni.

12 Mayer (2003) az egyetlen, aki szóvá teszi a társadalmi jelző helytelenségét, vagyis hogy a társadalmi tőke fogalma az összes többi tőkefajtat impliciten „társadalmiatlanítja”, de nem tiltakozik ellene.

A KAPCSOLATI TŐKE¹³ ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN TŐKEFOGALMA

Induljunk ki abból a feltételezésből, hogy a tőke legszűkebb (a legfontosabb elemeket magában foglaló) definíciója tartalmát tekintve közgazdászörökben konszenzus van. Ennél többet remélni nem lenne hasznos, mert mint azt Hennings (1987) megfogalmazta: ha a közgazdászok egyet fognak érteni a tőke elméletét illetően, akkor minden másban is egyet tudnak majd érteni. Amit ló-öszvéreként (Sik 1996) ebből a történeti elemzéséből megértettem, az annyi, hogy a kezdetektől nagy viták folytak a tőke fogalmának jelentése körül. Mi több, ezek a viták több tekintetben hasonlítottak a társadalmi tőke mai vitáihoz: a fogalom túl tág, és egyre tágul, illetve a fogalom alkalmazatlan a megfelelő megbízhatóságú mérésre, és gondok vannak a tőke aggregálhatóságával. Mindig is külön gond volt a pénztőkével: termelőtőke-e, vagy sem, s ha az, akkor hogyan illeszkedik a termelési folyamatba? Mindenesetre már a fizikráták (Quesney, Turgot) használták e fogalom előképeit, és Adam Smith is a mai szűk tőkefogalomnak megfelelően beszél a tőkéről (még az emberi tőkét is megemlítve) mint azon javakról, amely a munka termelékenységének növelése útján többletjövedelemhez juttathatja tulajdonosát.

Storberg (2002) tőketörténeti munkájában a közgazdaságtant, a szervezés- és a politikatudományokat tekinti át a kezdetektől napjainkig. Nan Lin később még részletesebben bemutatásra kerülő „újtőke”-konceptióját (Lin 2001) elfogadva a tőke történetét két szakaszra tagolja. Megkülönbözteti a klasszikus (ahol csak ami kézzel fogható, az tekinthető tőkének) és az újtőke korszakát, amikor olyan, kézzel nem fogható jelenségek is tőkék, mint a tudásmenedzsment, az információkezelés vagy a személyes kapcsolatok. A szerző azt is feltételezi, hogy a tudásgazdaság hegemonná válása és a megállíthatatlan (és gyorsuló) információs technológiai változások időszakában az újtőkék fontossága egyre nagyobb lesz. A klasszikus tőke korszakának áttekintése Storberg munkájában a 19. század közepén született makroszintű (politikai gazdaságtani) tőke elemzésével kezdődik. A neoklasszikus közgazdaságtant átugorva a szerző ezután az 1960-as évekre evez át, amikor Schultz és Becker mikroszintű emberitőke-fogalmát mint az újtőke elméletek őseit mutatja be. A tőke fogalmának történeti elemzéséből két következtetést von le: a makroszintű megközelítés rovására nő a mikroszintű megközelítés tere, illetve mind nagyobb súlya van a munka tőkeelemeknek. A kapcsolati tőke definiálásához megelégszem a közgazdaságtan szűk tőke-definíciójával, mivel ez elégséges ahhoz, hogy a tanulmány címében feltett kérdéspárt megválaszoljam. Eszerint a kapcsolati tőke a tőke közgazdaságtani szűk definíciója értelmében azért tekinthető tőkének, mert eleget tesz két előírt feltételnek:

- a kapcsolati tőke alkalmas termékek és szolgáltatások létrehozására, miközben maga nem alakul át; illetve
- a kapcsolati tőke előállításához a majdani haszon reményében áldozatot kell hozni (ami azonban el is maradhat, vagyis a kapcsolati tőke kockázatos beruházás).

13 Mivel valamennyi itt olvasható elemzés esetében a szerzők a társadalmi tőke fogalmát használják, de – olykor más elemekkel (hírnév, reputáció, bizalom, ismertség) együtt, olykor külön – minden esetben a kapcsolatok tőkejellegét elemzik, úgy vélem, nem erőltetett a következő összehasonlító elemzésben a társadalmi és a kapcsolati tőkét szinonimaként használni.

A definíció első állításának alátámasztására néhány olyan megközelítést ismertettek, amelyek a kapcsolati tőke tőkejellege melletti érvelésként foghatók fel. Előbb a standard közgazdaságtan eszközeit és nyelvezetét alkalmazó modelleket mutatok be, majd áttérek olyan szociológiai modellekre, amelyek a kapcsolati tőke hasznosságát és korlátait a neoklasszikus közgazdaságtani elmélet keretei között elemzik.

A kapcsolati tőke legáltalánosabb módon Becker (1996) elméletében válik az egyéni haszonmaximalizálás tárgyává. Becker a fogyasztás társadalmi beágyazottságával kezdi elemzését. Abból indul ki, hogy az emberek családjuk, barátaik, s általában a körülöttük élő emberek megbecsülését, elismerését, tekintélyét, szeretetét akarják elnyerni, amit részben oly módon érnek el, hogy fogyasztási szokásaikat az ő elvárásaikhoz igazítják. Továbbá az így megszerzett tekintélyt és hatalmat fitogtatni is kell, s ez szintén a „nyilvános” fogyasztáson keresztül lehetséges. Végül a fogyasztás sok formája eleve nyilvános, illetve másokkal közös, következésképpen természeténél fogva társadalmilag beágyazott. Mindezek következtében elméletileg jogos az egyén hasznossági függvényét kiegészíteni az egyén kapcsolatainak egyénre gyakorolt hatásával, amely azonos az egyén kapcsolati tőkéje egy adott pillanatban mért mennyiségével. A gondolatmenet alapján a kapcsolati tőkét a következő formulával azonosítja:

$$S_{t+1}^i = X^i + (1 - d_s) S_t^i$$

ahol S egy személy i kapcsolati tőke-állománya, aminek a jövőbeni ($t+1$) mennyisége azonos az adott egyén hálózatába tartozó személyeknek az adott egyén kapcsolati tőkájére vonatkozó döntéseivel (X^i) és az adott egyén kapcsolati tőkájének addig el nem használt mennyiségével $[(1 - d_s) S_t^i]$, ahol d_s a kapcsolati tőke elhasználódásának ütemét fejezi ki.

A szerző a fentiekből olyan neoklasszikus alapon álló hipotéziseket vezet le, mint például:

- a kapcsolati tőke növekedése növelheti, de csökkentheti is az egyén hasznosságfüggvényének értékét (pl. egy fiatal inni kezd a rossz társaság hatására, illetve a betörés veszélye csökken a szomszédok összefogása révén);
- az egyénnek rövid távon alig van hatása kapcsolati tőkéje alakulására, hiszen rajta kívül álló egyének sokaságának döntéseitől függ az egyén kapcsolati tőkéje;
- ezzel szemben az egyén hosszú távú hatása saját kapcsolati tőkájére jelentős, ha feltételezzük, hogy a racionális egyén olyan hálózatoknak lesz része, amelyekről azt feltételezi, hogy azok számára hasznosak;
- amiből viszont az következik, hogy a hálózatok endogámiára hajlamosak, ami az egyén szempontjából növeli a kapcsolati tőke hasznosságát (pl. mert könnyebb a koordináció), de magában rejti az össztársadalmi negatív externális hatás lehetőségét is (pl. a szegregálódás növekvő esélye miatt).

Elster (1997) miközben nagyra értékeli Becker újítókészségét, a közgazdaság határait folyamatosan tágító innovatív (bár gyakran leegyszerűsítő) ötleteit, úgy véli, hogy Beckernek a hagyományos tőkefogalom kitágítására irányuló kísérleteinek sorában az általa kidolgozott társadalmi tőke fogalom már nem tesz eleget a klasszikus tőkefogalom egyik elemének sem.

Elster felfogása szerint akkor beszélhetünk tőkéről, ha

- szabad elhatározáson alapuló beruházói tevékenységről beszélhetünk,
- e döntés hatására a mai hasznosságot azért csökkentjük, mert az ennek hatására a jövőben bekövetkező hasznosságnövekedés nagyobb mértékében hiszünk,
- beruházásunk romlékony, s emiatt fenntartása költséges.

Elster szerint a társadalmi tőke esetében a fenti tőkeelemek egyike sem teljesül. Mivel a kapcsolatokkal az egyén nem rendelkezik önállóan, hiszen másokkal közösen birtokolja azokat, ezért sem az önálló beruházás, sem a majdani hasznosság érdekében való lemondás szuverén döntés feltétele nem teljesül. S mivel a használat során (az emberi tőkéhez hasonlóan) a társadalmi tőke akár élvezeti forrás is lehet, illetve mivel értékét a használat során akár növelheti is, ezért nem fenntartása sem feltétlenül költséges.

Elster érvelésének gyengéje, amiben oly sok más kiválósággal osztozik, hogy egyfelől társadalmi tőkéről beszél, de eközben ő is a kapcsolatok tőkeszerűségét elemzi. Ami ennél fontosabb: a pénz- és a fizikai tőke esetében is van sok példa a tulajdon osztatlanságára, s mivel az emberi tőke esetében ő sem vonja kétségbe a tőke jelleget, noha ott sem teljesül a fenti felsorolás utolsó két eleme, ezért kritikája a kapcsolati tőke szempontjából nem perdöntő.

Arrow (1999) szerint a tőke tartós és elidegeníthető jószág, amelynek célja, hogy a jelenben meghozott önkéntes áldozat a jövőben hasznot hozzon. A tartósság és a hasznoszerzés feltételeinek a társadalmi tőke fogalma megfelel, amennyiben közgazdaságilag értelmes azt feltételezni, hogy az egyén ismertséget, megbecsülést szerezzen vagy bizalmat építsen, s ezáltal majdan haszonra teheszen szert. Mivel azonban Arrow szerint a tőke definíciójának szerves eleme az elidegeníthetőség is, s ez szerinte nem értelmezhető a kapcsolati tőke esetében – hiszen „a hálózat nem tagjaik gazdasági érdekei miatt jön létre, a kapcsolat értéke önmagában van” (uo. 4) –, ezért (no meg azért, mert hazug és veszélyes önáltatás, hogy e tőke mértékét valaha is mérni tudjuk) a szerző elveti a társadalmi tőke használatának ötletét. Helyette a bizalom és a hálózatok külön-külön való elemzését ajánlja, amelyekről a közgazdaságtan is értelmes elméleti tételeket tud felállítani.

Solow (1999) szerint a társadalmi tőkét többen csak azért nevezték tőkének, mert a jól bejáratott fogalom használata sikerrel kecsegtetett, s ebben nem is csalatkoztak. Solow értelmezésében – a korábban bemutatott beckeri képletnek megfelelően – a tőke jelentése: hasznos szolgáltatások előállítására alkalmas tartós erőforrás, aminek állománya növekszik, ha az új beruházások értéke meghaladja az elavuló javak értékét. Még azt is elfogadja Solow, hogy az emberi tudásnak is vannak tőkeszerű jellemzői, ezt is megtermelik valahogy, ennek értéke is növekedhet, ha az új tudás mennyisége nagyobb, mint ami elkopik, és hasznot is hajthat tulajdonosának, hiszen többlettudással magasabb jövedelem szerezhető. De hogyan lehet értelmezni a társadalmi tőke értékvesztését? Mi tekinthető a társadalmi tőkébe való beruházásnak? És mindez hogyan mérhető? Solow javaslata: felejtjük el a társadalmi tőkének nevezett csacsiságot.

Sobel (2002) egyetért Arrow (1999) érvelével: a társadalmi tőke egy része nem tudatos áldozathozatallal jön létre, hanem „magától adódik”, mint az emberi tőke (mint pl. az anyanyelv, amelyet nem szuverén döntés eredményeként tanul meg az ember) vagy az etnikum, amibe beleszületve kapcsolat- és tudásrendszert, illetve világnézetet is „készen kap” az egyén. Hozzáteszi azonban, hogy ezek a példák nem tagadják a tuda-

tosan tervezett kapcsolatépítés lehetőségét, ami költséggel jár, kockázatvállalást feltételez, s ennyiben indokoltnak tekinti a társadalmi tőke fogalmának használatát. Elfogadja Arrow azon tételét is, hogy a társadalmi tőke nem elidegeníthető (nem ajándékozható, piacon nem eladható), de aztán rögtön ellent is mond neki arra hivatkozva, hogy a hírnév továbbörökíthető¹⁴ (például egy bolttal együtt el is adható¹⁵), s ez kapcsolati tőkét is magában foglal.

Glaeser és szerzőtársai a kapcsolati tőkébe való beruházás mechanizmusait és következményeit vizsgálják (Glaeser et al. 2000). Ellentétben a beckeri megközelítéssel, ők arra törekednek, hogy a neoklasszikus tételeket empirikusan is bizonyítsák. Ezt azért tartják fontosnak, mert Solow-val megegyezően vallják: ha nem mérhető a kapcsolati tőke mennyisége, akkor minden róla való gondolkodás öncélú és haszontalan játszadozás csupán.

Megkülönböztetik az egyén kapcsolati tőkébe való beruházásának piaci (a nagyobb kapcsolati tőkével rendelkező egyén magasabb bért kap vagy/és jobb munkát szerezhet magának a munkaerőpiacon) és nem piaci (a több kapcsolati tőke jobb egészség állapotot, önbizalmat vagy elégedettséget eredményezhet) hasznosságát.

Modelljük feltételezi, hogy a kapcsolati tőke

- létrehozása időigényes (ami a létrehozásához felhasznált időmennyiség határolt jövedelmével egyenlő);
- a kor előrehaladtával növekvő mértékben pusztul. Ebből következően a hálózatba tartozó személyek elhalálozása, valamint csökkenő fizikai és mentális készségei miatt a kapcsolati tőke korszpecifikus csökkenése elkerülhetetlen.
- lakóhelyspecifikus, vagyis a kapcsolati tőke nem könnyen mobilizálható, s elveszik, ha az egyén vagy hálózatának több tagja elköltözik;
- erősen függ mások kapcsolati tőkéjének mennyiségétől. Ezzel magyarázzák egyfelől, hogy a kapcsolati tőke erős kumulálódást mutat (az adott közösségre tartozó egyének kapcsolati tőkéje összeadódik), másfelől, hogy az eltérő kultúrákban eltérő kapcsolati tőke-egyensúly lehetséges. Ez megmagyarázhatja, hogy miért vannak kultúrák, ahol magas a kapcsolati tőke mennyisége és az egyének szívesen ruháznak be ebbe a tőkefajtába, illetve hogyan jöhet létre és maradhat fenn az ezzel ellentétes helyzet.

Hofferth és szerzőtársai megközelítésében nem az egyén, hanem a háztartás a kapcsolati tőke haszonmaximalizálását végző egység (Hofferth et al. 1999). Kiinduló modelljük a társadalmi tőkét az emberi tőke közeli rokonaként kezeli, melynek (pénztőkével közös) hatása meghatározó fontosságú a gyerek emberi tőkéjének alakulásában. Speciális adatbázisuk (longitudinális háztartáspanel) segítségével tesztelhető hipotéziseket fogalmaznak meg a társadalmi tőke beruházásként való működéséről. Modelljükben a rokonoknak, barátoknak pénzben és természetben adott segítség a be-

14 Itt a társadalmi tőkét párhuzamba állítja az emberi tőkével, amennyiben a tudás átadása (tanítás) során nem feltétlenül csökken az egyén emberi tőkéje. Hozzátenném, hogy még nőhet is, amennyiben egy jó tanár tanítás közben fejlesztheti saját tudását, és kaphat ötleteket a tanítványoktól is.

15 Ez a példa azért is jó, mert az ilyen transzferben a kapcsolati tőke eladása is értelmezhető: lásd a „bevezetett üzlet jó helyen eladó” hirdetési formulát. Az ilyen kapcsolati tőke a beruházás értékének megőrzése érdekében további befektetéseket feltételez a vevő részéről, és ez nem is kockázatmentes, hiszen ha nem sikerül megtartani a vevőket, elvesz a befektetés során megszerzett többi tőkeelem értéke is.

ruházott társadalmi tőke, amiből egy későbbi időpontban (elvárható segítség formájában) lehet profitálni. Feltételezésük szerint, amit empirikus elemzésük igazol is:

- akkor lehet a kapcsolatok esetében tőkéről beszélni, ha a korábbi beruházások és a későbbi profit között erős és pozitív összefüggés mutatható ki;
- ha ilyen összefüggés nem létezik, akkor a kapcsolatok nem tőkeszerűen (hanem például az altruizmus elvének megfelelően) működnek. A baráti (gyenge) kapcsolatokkal ellentétben éppen ezért a családon belüli (erős) kapcsolatok esetében nem feltételez pozitív asszociációt a segítségnyújtás és az elvárt viszonzás között.
- a migráció csökkenti a családi és növeli az új szomszédokkal való baráti kapcsolatok értékét, de ez csupán a természetbeni társadalmi tőke esetében érvényes, a pénzbelire nem.

Átérve a vállalkozók kapcsolati tőkébe történő beruházásainak közgazdasági magyarázataira, Bosma és mások (2002) érvelésének lényege az, hogy a kapcsolati tőke az emberi tőkéhez hasonlóan növeli a vállalkozás teljesítményét. Egyfelől, mert a jobban működő szervezet növeli a munkaerő termelékenységét, másfelől a jelzés (signaling) hatás miatt, vagyis a több emberi és kapcsolati tőke jó (adott esetben a valóságosnál jobb) képet fest a cégről, annak potenciális teljesítményéről a cégről keveset tudó kliensek, versenytársak, beruházók, tulajdonostársak és hitelezők számára.

Fafchamps és Minten (2002) szerint a tökéletlenül működő piac feltételei között a kapcsolati tőke hasznossága azt jelenti, hogy mások ismeretéből haszna származik a vállalkozónak. Ez kétféleképpen következhet be: a kapcsolatok mentén megnő a másokba, illetve a közösség egészébe vetett bizalom. E két elem nem zárja ki egymást – a magánhaszonra törekvő kapcsolati tőkés tevékenységének externális hatása révén nőhet a közösségben a megbízhatóak aránya. Milyen módon juthat előnyhöz a jó kapcsolatok hatására bekövetkező bizalomnövekedés révén a vállalkozó? A kapcsolatok segíthetik a vállalkozót abban, hogy olcsó és megbízható információhoz jusson (a piac állapotáról, a beszállító vagy a felveendő alkalmazott megbízhatóságáról, az új technológiák előnyeiről és hátrányairól);

- a másokkal kötött megállapodásai teljesüljenek (nem kell írott szerződésekkel – és ezért drága ügyvédekkel – bajlódnia, nem kell folytonosan ellenőrizni munkásait, beszállítóit),
- se hogy ne csak pozitív externáliáról essen szó: a kapcsolati tőke a kartellképzés, az oligopólium létrehozásának is lehet eszköze, amikor a nagykereskedők összeállnak az ár növelésére vagy a felvásárlási ár letörésére.

A kapcsolati tőke vállalkozók számára való hasznosságáról szóló harmadik példa a kereskedő és az általa megbízott ügynök közötti aszimmetrikus információon alapuló koalíció létrejöttének mechanizmusát elemzi. Greif (1989) szerint a probléma lényege, hogy vállalkozó és ügynök között hogyan lehet bizalmat építeni. Másként, hogyan lehet azt biztosítani, hogy az ügynök – aki helyzeténél fogva sokkal jobban tudja, hogy milyen áron lehet értékesíteni a kereskedő áruját az általa jól, a kereskedő által alig ismert piacon – ne egyszeri nagy haszonszerzésben, majd továbbállásban, hanem a hosszú időn keresztül sikeresen folytatott ügyletekből kapott részesedésben legyen érdekelt. Ez elérhető a közös csoportba való tartozáson keresztül, ami gyakran közös (olykor vallási, olykor etnikai) ethoszt is jelent, illetve a korábbi korrekt viselkedésen alapuló, a jövőre kiterjesztett bizalom révén. Mindkét megoldás értelemszerűen

kapcsolati-tőke-beruházást feltételez, amennyiben az előbbi például beházasodással vagy fiktív rokoni szálak szövésével, az utóbbi a kereskedők közötti információcserevel, s ha kell, szankciókkal biztosítható.

A kapcsolati tőke hasznossága melletti közgazdasági érvelés sajátos módja, amikor nem a közgazdaságtan számára szokványos szereplők (egyén, háztartás, vállalkozó) és/vagy nem a megszokott (piaci, redisztributív) tranzakciók az elemzés alanyai és/vagy tárgyai. Bowles és Gintis (Bowles–Gintis 2002) szerint a 20. század bebizonyította, hogy tévedés volt az, ahogy a 18. századi közgazdászok tökéletesíteni akarták a klasszikusok elképzeléseit a „jó kormányzásról” (a jó szabályok s nem a bizalom és a közösség (tehát a jó állampolgár) a jó kormányzás alapja). Sem a piac, sem az állam nem képes hibátlan működésre, de egymás hibáinak korrigálására sem. A társadalmi tőke „felfedezését” a „piac vagy állam”-vita meddő voltának felismerésével magyarázzák. A szerzők, miközben elvetik a társadalmi tőke fogalmát (mondván, hogy nem tekinthető tőkének, amit nem lehet egyénileg birtokolni), ünneplik az abban megtestesülő gondolatot, hogy a közösség (tehát az érdekalapú kapcsolatokkal összefűzött egyének összessége) a jó kormányzás záloga.

A társadalmi tőkének ilyen „harmadikutas” használata jelenik meg Robison és szerzőtársai írásában (Robison et al. 2002). Úgy vélik, hogy a társadalmi tőke segítségével olyan javak teremődnek, amelyeket sem a piac, sem az állam nem tud előállítani. Felfogásuk szerint a társadalmi tőkének köszönhetően a haszonszerzésen alapuló csere által dominált folyamatokhoz képest többlet keletkezik, aminek forrása a társadalmi kapcsolatok sajátos minősége, a szimpátia. Ennek hatására ugyanis olyan számításmentes termelőfolyamatok indulnak be, amelyek más módon nem mentek volna végbe. Példáik az anya-gyerek közötti kapcsolat, a volt iskolatársak csoportja, az azonos célból adományozók halmaza. Ez az érvelés nagyon hasonlít ahhoz, ahogy az altruizmus és az általános reciprocitás feltételei között (és csak itt) megszülető javak és szolgáltatások folyamatát elemezték korábban a társadalmi gazdaságtan nagyjai (Boulding 1989).

Míg az eddigi megközelítések a közgazdaságtan szabályain belül maradva érveltek a kapcsolati tőke alkalmazhatósága mellett vagy ellen, addig Biggart és Castanias (2001) összegyűjtik és elméletbe rendezik azokat a gondolatokat, amelyek szerint a közgazdasági modellek leegyszerűsítő és életidegen feltételezéseit meghaladva is be lehet mutatni a kapcsolati tőkét mint a termelés beindítását és termelékeny növekedését elősegítő mechanizmust. Megközelítésükben a kapcsolati tőke a tranzakciókban résztvevők által racionálisan tervezett és alkalmazott biztosíték, amire a tranzakcióban mint kollaterálisra (fedezetre) lehet számítani. Ez azt bizonyítja, hogy

- a kapcsolati tőke használata tudatos beruházás terméke is lehet;
- a kapcsolat – ami egy közgazdasági modellben csupán „zaj” – valójában hasznot hajtó erőforrás;
- a kapcsolati tőke alkalmas eszköz olyan, a közgazdaságtan által is modellezhető funkciók ellátására, mint a kockázat csökkentése, a meggyőzés, az ellenőrzés, a csalás;¹⁶

16 Erre három példát hoznak: a tulajdonos és a menedzser közötti információs aszimmetriából következő helyzetet elemző ügynökproblémát, a tranzakcionális költségek elméletét, illetve az eladó és a vásárló egyenlőtlen tudásán alapuló bizonytalanságból fakadó piaci helyzetet. Mindhárom modell a hetvenes

- a kapcsolat egyidejűleg lehet a gazdasági folyamat terméke, és lehet a tranzakciót megelőzően létező intézmény is.

Biggart és Castanias (2001) szerint a társadalmi viszonyok, s ennek részeként a kapcsolati tőke – mint a kultúra által kialakult „tool kit” – erősen befolyásolja, hogy a gazdaság szereplői hogyan és mire használják a kapcsolatokat. A kapcsolati tőke, dacára annak, hogy közgazdaságilag teljesen azonos funkciókat tulajdoníthatunk neki, egészen más érdekektől mozgatva és gyökeresen eltérő formában fejt ki hatását, amikor:

- az uralkodó elit használja arra, hogy uralmát megtarthassa (Bourdieu 1978);
- a vállalkozó alkalmazza profitesélyeinek javítása céljából [lásd a kereszttulajdonlást, az átfedő (interlocking) bizottsági tagságot, valamint a gazdasági és politikai vezetőket egybefonó klubokat és társaságokat, továbbá a vállalati vezetőket többé vagy kevésbé gazdasági tevékenységük során összefonó intézményeket (keiretsu, chaibol, sogho sosha, lásd Rauch 1996; Fukuyama, 1997) vagy a kartellezést támogató hálózatokat (Stark 1989, 1996)];
- a szegények, a munkások és a parasztok védekezésképpen támaszkodnak kapcsolataikra [lásd a kaláka és a kölcsönös hiteltársulások irodalmát (Sik 1988), a munkahelyi informális hálózatok szerepét (Héthy–Makó 1978)].

Végül egy olyan, nagy hatású szociológiai munkát mutatok be, amely közvetlenül – bár elnagyoltan – reflektál a közgazdaságtan tőke fogalmára. Lin (2001) a tőke szűk definícióját használja (a tőke beruházás-igényes és majdan profitot hoz). Megközelítésének újdonsága, hogy az emberi, a kulturális és a társadalmi tőke-elméleteket együttesen újkapitalista elméleteknek nevezi, amelyek közös jellemzője, hogy bennük a munkások, a dolgozók és általában a lakosság széles tömegei is kapitalisták lehetnek. A tőkefogalom ilyen kiszélesítése révén érvényét veszti a marxi [„ókapitalista” (?)] duális tőkés-munkás kapitalizmusmodell, hiszen az egész társadalom tőkésé válik. A Lin-féle tőkét a közgazdászok által elméletileg és empirikusan is jól kezelhető mechanizmusok éltetik, amelyek mindegyike ismert a szakirodalomban. Ezek szerint a társadalmi tőke azért tőke, mert:

- olcsóbbá teszi az információáramlást, és megbízhatóbbá válik általa az információ;¹⁷
- a tőkétlenül működő piacon stratégiai jól helyzetbe kerülnek általa a tőkésék, jobban „láthatóvá” válnak a vállalatok egymás és az állam szervei számára, s ezáltal csökkennek a keresés tranzakciós költségei;
- nő a kapcsolati tőkés befolyása, aminek révén bármilyen más tőkét megszerezhet, és azt bármely más erőforrássá átalakíthatja;

években született (Alchian–Demsetz 1972; Williamson 1975; Akerlof 1970), és közös jellemzőjük, hogy kimondva-kimondatlanul a probléma megoldását a kapcsolati tőkésbe való beruházásban látják.

17 Jó példa erre a kapcsolatok nélkülözhetetlensége a „felelős” beosztásban foglalkoztatottak és a speciális képzettséggel rendelkezők toborzása, illetve a nagy kockázatú vagy/és intim személyes szolgáltatások vásárlása során. Az értelmiségi és vezetői munkavégzések munkaerőpiacának toborzási jellemzőinek mechanizmusairól lásd Dornstein 1977). Az utóbbira a legjobb példa a személyes ajánlás, a kezesség meghatározó jelentősége a házicselédék és az au pair-ek munkaerőpiacán: a munkavállaló szinte a munkaadó családjának válik részévé. Az sem véletlen, hogy aki teheti, fogorvost vagy nőgyógyászt is személyes ismerősön keresztül próbál keresni.

- hírnév, megbecsültség, közismertség formájában a tőke birtokosa tekintélyre, befolyásra tesz szert a számára fontos körökben, ami mintegy közjósággként kezességet, virtuális kollaterálist jelent a számára;
- megerősíti birtoklójának önbizalmát, a számára fontos csoporthoz való tartozás tudatát, ami javítja a tőkéhez való hozzáférés esélyét.

Áttérve a fejezet elején adott szűk tőkedefiníció második elemére: a kapcsolati tőke beruházás-igényes voltát két példával szemléltetem: a kalákázás példája azt érzékelteti, hogy ez a széles körben alkalmazott kapcsolati tőke milyen jelentős (bár olykor rejtett) költségekkel jár, a korrupciós eset pedig a kapcsolati tőke alkalmazásának költséges és kockázatos voltát példázza.

A sikeres kaláka¹⁸ – miközben fokozza az otthoni munka hatékonyságát és csökkenti költségigényét – gondokkal és feszültségekkel is jár a háztartások számára:

- a kaláka szükséghelyzetekben a háztartás legfontosabb külső munkaerőforrása. Hosszú távon azonban a gyakran alkalmazott zavarelhárító kaláka miatt a háztartás önállósága gyengülhet, a háztartás kliensi helyzetbe kerülhet. A kaláka mentén ugyanis elszaporodnak az egyirányú „segítségek”, amelyek munkával való viszonzásának képtelensége mindkét fél számára egy idő után nyilvánvaló lesz;
- a védekezésképpen alkalmazott kaláka (Sik 1988) sikere a hálózat kiterjedéséhez vezet. Ez hasznos a háztartás számára, amennyiben a hálózat annál hatékonyabb működésre képes, minél kiterjedtebb (jobban kihasználható a komparatív szaktudásból fakadó előny, csökken a keresés időigénye, a szervezés költsége stb.), ám egyúttal nő a háztartás kapcsolat-fenntartási költsége (a kaláka szervezése és karbantartása bonyolult, ceremóniát, időérzékenységet, gondosságot igénylő feladat), és több a lehetőség feszültségek kialakulására (a kalákázás mindig magában hordozza a félreértés, a félrekalkulálás, a felejtés, az átértékelés lehetőségét), hiszen a háztartás több háztartással kerül – olykor áttételeken keresztül – kapcsolatba, ami értelemszerűen több potenciális feszültségforrást is jelent;
- attól függően, hogy az előbbi hatások eredőjeként a hálózat lesz hatékonyabb vagy a szétfeszítő hatás lesz erősebb, javulhat, de romolhat is a háztartás kohéziója, sőt a túlságosan nagyra nőtt „belső feszültségek” a háztartás szétesését is előidézhetik;
- a viszonzás kötelessége a túlmunka mennyiségét növeli, ami zavarja az otthoni munka megszokott rendjét, és jövedelem-kiesést is okozhat, hiszen a viszonzás miatt eleshet a háztartás az azzal időben egybeeső második gazdaságbeli lehetőségektől.

A korrupciós példából azt láthatjuk, hogy a kapcsolati tőke nem csupán a meglévő kapcsolatok tőkeszerű használatát jelenti, hanem eleve ilyen célú, tudatos beruházás eredménye is lehet. A kapcsolatok ápolása sok odafigyelést, költséget igényel, ám a siker még ekkor sem biztos.

18 Ha a kalákázás kudarccal végződik, akkor a veszteségek okozta költségek értelemszerűen magasak (elveszik a befektetett munka értékét, leépül a kapcsolat, elhúzódozó ellenségeskedés kezdődik stb.), ezért izgalmasabb feladat a sikeres kalákázás költséges voltának bizonyítása.

„...ezen a környéken ez volt az első munkám, és nem tudhattam, hogy itt hogy mennek a dolgok (román munkások sürgős alkalmazásának engedélyezése). Azt már a második elutasításnál láttam, hogy ingyen nem fogom megkapni az engedélyeket, a melósokra pedig szükségem volt. Amikor megtudtam, hogy kinek a kezében futnak össze a szálak, felhívtam az illetőt, hogy szeretnék beszélni vele az engedélyem ügyében. Három napom volt rá, hogy „felkészüljek” belőle. Mivel idegen voltam a környéken, nem igazán tudtam, hogy honnan informálódjak róla. Olyan kollégára lett volna szükségem, aki már meg tudott egyezni vele. Különböző csatornákon keresztül eljutottam egy illetőhöz. Ő megnyugtatóan, hogy ne aggódjak, nem lesz semmi probléma, megmondta azt is, hogy mennyit szánjak rá. Elkezdtem kalkulálni, hogy még mindig jobban jövök ki, mintha kapok egy-két munkavédelmi ellenőrzést, és ott megbuknak az embereim.

A megbeszélte időben felkerestem az illetékest, és elmondtam neki, hogy ezek nélkül az emberek nélkül nem tudom a határidőket teljesíteni, sokba kerül a teherautók állásdíja, és nekem sokat megérne a dolog, ha el tudnánk intézni egymást közt az engedélyeket. Többször hangsúlyoztam, hogy milyen sokat érne nekem, ha megkapnám az engedélyt. Igyekeztem nagyon kedves lenni, nehogy véletlenül is megsértsen valamilyen, vagy úgy érezze, hogy biztosra megyek. Biztató előjelnek tekintettem, hogy amikor bejöttek mások is a szobába, igyekezett gyorsan megszabadulni tőlük.

Emlékszem, hogy előszedte az anyagomat, és elmélyülten tanulmányozta. Mondott valamit arról, hogy az embereim iskolai papírjai nem igazán felelnek meg a feltételeknek, de végül is, ha nagyon akarjuk, megoldható lehet a dolog. Ekkor már biztos voltam abban, hogy sínen vagyok. Most már csak az lett volna jó, ha ő mondja meg az árat. Végül is többet vittem magammal, mint amennyit ajánlottak, de túl sokat sem akartam rászánni. Megkérdeztem, hogy mit tehetnék itt és most annak érdekében, hogy a dolgom elintéződjön. Emlékszem, hogy sokáig úgy tett, mintha elmélyülten gondolkodna, hogy ne kelljen válaszolnia. Nem akartam tovább húzni az időt, úgyhogy feltettem a dolgokat egy lapra, és megmondtam konkrétan, hogy nekem mennyit érnek az engedélyek. Továbbra sem szólt egy szót sem, elmélyülten nézegette az asztalon a papírokat. Én sem szóltam semmit, csak vártam a reakciót.

Kis idő múlva fogta a papírokat, és kiment. Kb. 10 perc múlva jött vissza, most már mosolyogva.

– Rendben van, meglesznek az engedélyek – mondta.

Távollétében én már kiszámoltam a megajánlott összeget, és köszönetem jeléül odaadtam neki, miközben mondtam, hogy akkor én mennék is, nem szeretném tovább zavarni.” (Sik 2002)

A korrupciós példában megtalálható a tőke létrehozásához szükséges beruházás valamennyi költsége: az információszerzés idő- és költségigényessége, a kockázat (ami magában foglalja a szükségesnél több kenőpénz kifizetését vagy az el nem fogadott kenőpénz elvesztését, sőt a lebukását is). A tranzakció célja a pénztőke engedélyre való konvertálása kapcsolati tőkén keresztül, hogy a vállalkozás minél jövedelmezőbb legyen. Mindezen beruházások és kockázatok az engedély megszerzése érdekében igénybe vett kapcsolati tőkéhez kötődnek, amely a sikeres tranzakció által maga is erősödött, sőt az adott kapcsolattal még bővült is. Feltételezhető továbbá, hogy a tranzakcióban szerepet vállalók emberi tőkéje is újabb tudással gyarapodott, s a hálózaton belüli tekintélyük is megnőtt.

MENNYIBEN KÜLÖNLEGES A KAPCSOLATI TŐKE?

A társadalmi tőke szakirodalmában gyakori, hogy a közgazdaságtan szűk tőkedefiniációját valamelyest kitágítják, kibővítik, aztán vizsgálják, hogy az így fabrikált új definíció miben (nem sokban) és mennyire (nem nagyon) tér el a többi tőke típustól.

Robison és szerzőtársai például sorra veszik a fizikai tőke lényegi jellemzőit, és azt bizonyítják, hogy ezek mindegyike a társadalmi tőkére is érvényes (azt nem indokolják, hogy miért a fizikai tőke a viszonyítás alapja, s hogy miért az adott jellemzőket tartják lényegieknek) (Robison et al. 2002). A szerzők a társadalmi tőkét a többi tőkefajtaival a következő metszetekben vetik össze: átalakítóképesség és tőkék közötti átalakulási képesség, állandóság, elveszthetőség, elidegeníthetőség, továbbá rugalmasság, helyettesíthetőség és összeilleszthetőség, romlékonyság, megbízhatóság.

Ezek közül az első három jellemzőt a szűk értelemben vett tőkeként való definiálás dimenzióinak tekintem. A többi jellemző megléte nem szükséges feltétele a tőkeként való definiálásnak, legfeljebb hasznosak a tőke sajátosságainak megismerése során.

Az *átalakítóképesség* (általában, illetve a tőkék között) azt fejezi ki, hogy a termelés során az adott tőkefajta mennyiben képes arra, hogy általa a javak más javakká alakuljanak át (pl. egy acélgép a vasból acélt, egy esztergagép egy öntvényből fűrőt készít), illetve hogy az adott tőke más tőkefajttá legyen konvertálható. Egyfelől például egy géppel más gépeket lehet gyártani, az iskolai tudást új iskolai tudás megszerzésére lehet használni, másfelől a föld tehenet tart el, a géppel házat építhetünk, a tudás eladható.

Az *állandóság* a tőke azon képessége, hogy működése során eredeti állapotát megtartsa. (A traktor, a tehén és a szakmunkás a termelés során is az marad, ami előtte és közben volt.) Ez a sajátossága különbözteti meg a tőkét a termelés fogyóeszközeitől, amelyek átalakulnak a termelés során (pl. a benzin, a melasz és a szén átalakul a felhasználás során.)

Az *elveszthetőség* minden tőkefajta lényege, mivel ez a jellemző teszi a tőkét kockázatos jószággá. A társadalmi tőke elveszik például, amikor a szomszédságból vagy szülői munkaközösségből sokan elköltöznek, vagy kilépnek.

Az *elidegeníthetőség* (a tőke eladható, örökölheto, ajándékozható, bérelhető) a tőke piacképességének feltétele.

A *rugalmasság* a tőke által előállítható javak és szolgáltatások sokféleségének mértéke. Lehet, hogy a tőke csak egyetlen termék előállítására alkalmas, tehát rugalmatlan (mint pl. egy célgép vagy a szanszkrit nyelvtudás), de lehet rugalmas, sokféleképpen felhasználható is (mint az elektromosság, az autó vagy az angol nyelvtudás).

A *helyettesíthetőség és az összeilleszthetőség* a tőke működtethetőségének feltételei (a traktort lehet ökörrel helyettesíteni a szántásnál, de egy ekére mindenképpen szükség van).

A *romlékonyság* azt fejezi ki, hogy az adott tőke a használat során mennyire megy tönkre. Belátható, ha a gép, a tehén vagy a szakmunkás nagyon elhasználódik a termelés során, akkor költeni kell a felújítására (vagy újat kell szerezni helyette).

A *megbízhatóság* annak mértéke, hogy mennyire kiszámítható a tőke működése (pl. hány üzemóra után ég ki egy villanykörte, és addig ugyanazt a fényerőt adja-e, illetve a profi focista meddig focizik nagyobb sérülés nélkül, és ezalatt milyen jól teljesít).

Putnam és Gross (2002) a társadalmi tőke tőkejellege mellett a következő – a tőkék különféle formái között összehasonlításokon alapuló – érveket hozza fel:

- a munkaerő-piaci keresésben a kapcsolati tőke értéke ugyanúgy része az egyén termelékenységének, mint az emberi tőke, mindkettőnek bérben és jövedelemben kifejezhető hozadéka lehet;
- a társadalmi tőke szerepe az életkereset növelésében szintén az emberi tőke kiterjesztésének tekinthető (pl. a társadalmi tőke növeli az élettartamot, csökkenti sokfajta megbetegedés esélyét, jobb orvosi ellátáshoz segít hozzá);
- a társadalmi tőkébe történő beruházás során létrejövő biztonságos lakóhely – mint közjóság – ugyanúgy pozitív externális hatással jár, mint például a rendőrség fejlesztése;
- a társadalmi tőkének ugyanúgy lehetnek negatív externális hatásai, mint a fizikai vagy emberi tőkének.¹⁹ Ha túl sok van a társadalmi tőkéből, akkor börtönné válhat. Negatív a hatása, ha növeli az egyenlőtlenséget (mint az a bourdieui rekonverziós modellből következik), vagy ha társadalmi rossz elősegítésére használják fel (pl. Ku-Klux-Klan).

Az eddig bemutatott érvelésekben közös, hogy a szerzők a közgazdaságtani tőkejellemzők összehasonlításától remélik a választ a kérdéspárosra: tőke-e a társadalmi tőke, s ha igen mennyiben az? A következő művek szerzői ugyanerre a kérdésre empirikus elemzések segítségével keresik a választ. Nagy kérdés persze, hogy elvileg helyes-e a különféle tőkék empirikus modellekben való hasonló viselkedése alapján definíciós és klasszifikációs vitában állást foglalni. Vajon egy modell „viselkedése” alapján eldönthető-e definíciós vagy taxonómiai dilemma? Nem beszélve a társadalmi tőke és a független változók mérésének gondjáról.

Glaeser és szerzőtársai, mint említettük, a Putnam-féle megközelítésből indulnak ki (Glaeser et al. 2000), részben mert tisztában vannak azzal, hogy manapság ez a társadalmi tőke-megközelítés uralja a szakirodalmat, részben mert a közgazdászokat leginkább a társadalmi tőke fejlődésre gyakorolt hatása izgatja, márpedig ennek a putnami közelítés az archetípusa. Elemzésük függő változója a civil társadalomban való aktivitás mértéke. A szerzők nem elégszenek meg az ilyen modelleknél szokásos csoportszintű elemzéssel, a társadalmi tőkét egyéni szinten mérik, s a regionális hatást kontextuálisan mérik. Azt feltételezik, hogy a társadalmi tőke akkor tekinthető tőkének, ha a többi tőke termelésére ható tényezők, amelyek hatása a standard közgazdasági modellekből jól ismert, a társadalmi tőkére is azonos módon hatnak.

Az elemzés fő megállapításai:

- a csoport (legyen az regionális, etnikai vagy vallási tartalmú) kontextuális hatása az egyéni társadalmi tőke mértékére kicsi (1-10% legfeljebb), ami arra utal, hogy a tőke egyéni szintű megközelítése jobb, mint annak aggregált formája, vagyis amit a gazdasági fejlődés elemzése során általában alkalmazni szoktak a társadalmi tőke kutatói;
- a társadalmi tőke összefüggése az életkorral fordított U alakú görbével írható le, vagyis a fiatalabbaknak és az idősebbeknek kevesebb a társadalmi tőkájük, mint

19 A fizikai és az emberi tőke esetében negatív externália például a nukleáris erőmű, ami radioaktív anyagokat sugározhat, illetve a biokémikus, aki a terroristáknak is dolgozhat.

a középkorúaknak. Ez az összefüggés azonos a fizikai, a pénz- és az emberi tőke korrall való összefüggésével;

- a mobilitás csökkenti a társadalmi tőke mértékét, ami megfelel annak a közgazdaságtani tételnek, hogy a tőke értéke csökken, ha a tulajdonlás bizonytalansága nő. Ennek a tételnek felel meg az is, hogy a háztulajdon növeli a társadalmi tőke beruházásának valószínűségét, mivel csökkenti a mobilitás esélyét. Ezzel szemben az egyén és kapcsolatai közötti nagyobb fizikai távolság csökkenti a társadalmi tőke mértékét;
- akik olyan foglalkozást űznek, amelyre nagy szociabilitás jellemző, azok több társadalmi tőkét halmoznak fel.

Összességében a szerzők úgy látják, hogy a társadalmi tőke létrejöttének egyéni szintű magyarázatára alkotott modelljük bizonyítja a társadalmi tőke tőkejellegét.

A Bosma és mások (2002) alkotta modell²⁰ azt mutatja, hogy a társadalmi tőkébe való beruházás nagyon hasonló módon járul hozzá a vállalkozás sikeres működéséhez, mint az emberi vagy a pénztőke. Modelljük mind az emberi, mind a kapcsolati tőkét három altípusra bontva mérte: megkülönböztettek általános, ágazat-specifikus és vállalkozás-specifikus tőkét, és azt találták, hogy a kapcsolati tőke szignifikánsan növeli a vállalkozás sikerének esélyét.

A kutatók igyekezete tehát arra irányul, hogy a társadalmi tőke tőkejellegét más tőkékkel való elméleti és empirikus hasonlóságok alapján határozzák meg. Mindenféle tulajdonságok mindenféle tőkékkel való összeméricskélésével érvelnek a társadalmi tőke tőkejellege mellett, vagy ellen. A következőkben az ő nyomdokaikon elindulva, de rendszeresebben vizsgálom, hogy miben tér el (ha egyáltalán eltér) a társadalmi tőke más tőkeformáktól. Eljárásom az eddig ismertektől a következőkben tér el:

- a kapcsolati tőkét tőkének tekintem, tehát az elemzésben nem keveredik a „tőke-e a kapcsolati tőke?” kérdés a „milyen sajátosságai vannak a kapcsolati tőkének?” kérdéssel;
- a közgazdászok által elfogadott tőke minden fajtáját bevonom a vizsgálatba²¹;
- nem esetlegesen szemezgetek az összehasonlítható dimenziók között, hanem azokra összpontosítok, amelyek tágítják a szűk definícióban szereplők körét, s relevánsak a kapcsolati tőke szociológiai elemzése szempontjából²².

Az összehasonlító elemzés eredményeit az *1. táblázatban* foglalom össze. A táblázatban kerülöm az olyan jelzőket, mint „nagyon” vagy „kicsit”, mert ennek az lenne a következménye, hogy minden tőkefajtára valamennyi sajátosság valamennyire jellemző lenne (lásd Robison és szerzőtársai kudarcát), továbbá nem élek irodalmi hivatkozásokkal (mint tette azt Lin 2001), mert úgy vélem, hogy autoritásokra hivatkozni

20 A kutatást ezer, 1994–1997 között indult vállalkozás paneladatain végezték. A vállalkozás sikerességének mérőszáma a túlélés ténye, a profit és a foglalkoztatás mértéke volt.

21 Ezért nem foglalkozom az olyan tőkefajtákkal (kulturális, szimbolikus, etnikai stb.), amelyeket a közgazdaságtan nem tekint vitathatatlanul tőkének

22 Nem vontam be az elemzésbe a helyettesíthetőség és összeilleszthetőség dimenzióit, mert egyértelmű, hogy minden tőke kombinálható más tőkével, továbbá a megbízhatóságot, mert nem hiszem, hogy ez a tőke jellemzéséhez fontos lenne (és a fizikai tőke millió formájának megbízhatóságáról sincs tudásunk).

túl egyszerű lenne, ráadásul gyakran találkozni ellentétes véleményekkel.²³ A legjobb megoldásnak azt tartottam, hogy ahol nem kézenfekvő a megoldás, ott józanésszel²⁴ belátható és egyszerű példákkal illusztrálom az egyes jellemzőknek az adott tőkefajta-ra kifejtett hatását.

A kapcsolati tőke esetében a táblázatban szereplő jellemzőkön felül végiggondolandó néhány további szempont is, ami e tőkeforma szociológiai jellemzőinek elemzése során hasznos lehet.

Így például a kapcsolati tőke az elidegeníthetőség szemszögéből nézve a közjavak egy speciális esetének tekinthető, mivel nem tisztán egyéni tulajdonban lévő erőforrásról van szó. A kapcsolat emberek közötti viszonyokba, egész hálózatokba van ágyazva. A kapcsolati tőkének nincs egyetlen és kizárólagos tulajdonosa, illetve valamilyen mértékben minden hálózattag birtokosa e közös tőkeállománynak. Mint korábban láttuk, van olyan közgazdász, aki éppen a kapcsolati tőke korlátozott vagy sajátos elidegeníthetősége miatt nem is tekinti a kapcsolatokat tőkének. A bemutatott táblázat alapján úgy vélem, hogy mivel a kapcsolati tőke esetében is értelmezhetők mindazon folyamatok, amelyek a többi tőkék esetében az elidegeníthetőséget biztosítják, ezért a kapcsolati tőke nem is olyan különleges.

23 Hogy csak a Világbank Social Capital-projektjének végeredményeire és annak kötetbe szerkesztett tanulmányaira hivatkozzak: ebben mindenki mást tekint társadalmi tőkének (Sobel 1999; Dasgupta 1999; Arrow 1999; Solow 1999; Stiglitz 1999), és nem okoz gondot a kötet szerkesztőinek, hogy Nobel-díjasok és más autoritások ugyanabból a gondolatmenetből ellentétes következtetésekre jutnak. Összességében 3:1 arányban elvetni hajlamosak a társadalmi tőke koncepcióját (Arrow, Solow és Dasgupta ellenzi, Stiglitz aggódik).

24 A józanész kultúrafüggetlenségétől eltekintve képzeljünk el egy „átlagos/normális” mai modern világot (pénzpiaccal, infrastruktúrával és „nyugati” társadalmi intézményekkel), ezen belül értékeljük a táblázatban szereplő példák igaz vagy hamis voltát.

1. táblázat A különböző tőkefajták jellemzői

	Pénztőke	Fizikai tőke	Emberi tőke	Kapcsolati tőke
Elidegeníthetőség	Eladható (valutaátváltás), elcserélhető, adományozható (1%-os adó), örökölhető, kollaterálisként használható (letét)	Eladható, elcserélhető (lakás), adományozható (pl. az önkormányzat földet ad egy beruházás részére), örökölhető	Megvehető (iskolai bizonyítvány, oklevél), elcserélhető (tankör, közös tanulás), adományozható (gyerekeknevelés, önkéntesek oktatása), örökölhető (bourdieu-i rekonverzióval ²⁵)	Megvehető (korrupció, klientúraépítés), elcserélhető (kaláka), adományozható (segítés), örökölhető (intergenerációs kaláka, szülő üzlete ²⁶)
Mérhetőség	Teljes mértékű, specializált szakmák mérik minden rezdülését (pl. alkusz, bróker, pénzváltó, kockázattertkelő)	Teljes mértékű értékelését speciális szakmák képviselői végzik (pl. vagyoneértékelés, amortizáció, ingatlanértékelés)	Csak becslhető, de léteznek már standard mérési módok (elvégzett osztályszám, iskola értékelés pl. a továbbtanulók aránya alapján, PISA)	Csak becslhető, kísérletek standard mérési technikák kialakítására (Fisher-féle névgenerátor)
Romlékonyság	Devalváció, infláció, fizikai pusztulás	Hosszú ideig tartós (fizikailag még akkor is, amikor a könyvelés már leírta)	Hosszú ideig tartós ²⁷ (szakmai ismeretek, nyelvtudás, etikett)	Hosszú ideig tartós (rokonság beleszületve, barátság örök), de vannak rövid távú formái is ²⁸
Rugalmaság	„mindent” (a szerelem kivételével) meg lehet szerezni általa	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (célgép), van, ami mindenre alkalmas (föld)	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (nyelvtudás), van, ami mindenre alkalmas (testbeszéd)	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (szavazatszerzés), van, ami mindenre alkalmas (tejtetstér) ²⁹

- 25 Mint például a gyerekek dolgozva tanítása a paraszti gazdaságban (Szabó 1968), illetve ugyanez az ügyvédek, iparosok körében, vagy a Harvardon, a Princetonon végzetek informális és formális alumni-ai (lásd a Doktor Szösi vagy a Kaliforniából jöttem „esettanulmányait”).
- 26 Az előző lábjegyzetben szereplő mechanizmusok mindegyikére igaz, hogy a kapcsolatkezelő készség, mint az emberi tőke része, de maga a klientúra is átadható, és a házépítő kaláka is lehet generációkon átívelő.
- 27 Noha feltételezhető, hogy manapság az emberi tőke minden formája gyorsabban évvül el, mint régebben. Tehát gyorsul a Jánossy-féle szakmaváltás üteme, relativizálódnak a kulturális szabályok, lazul az etikett stb.
- 28 A kapcsolati tőke romlékonysága nemcsak a tulajdonosok közötti kapcsolat hosszától, hanem működése sikerességétől is függ. Ha egy barátot sosem hívunk fel, akkor nehéz lesz a bajban hozzá fordulni, illetve a kereskedők és ügynökeik között a gyakorlat alapján dől el, kivel szemben tűnik el, illetve nő a bizalom (Greif 1989, 1993). A kalákázás során egy „kipróbált kapcsolat” feltételezi, hogy újra meg újra használják (Sik 1988).
- 29 Szerintem a kapcsolati tőke a többi tőkénél – a pénztőke kivételével – rugalmasabb. Nem csupán azért, mert egy adott kapcsolat is átalakulhat, de a korábban már említett romlékonyság és korlátozott nyilvánvalóság miatt minden kapcsolatban elvben benne van a sokféleképpen való alkalmazhatóság lehetősége (aminek az adott kultúra által az adott kapcsolat működési módja szab határt, illetve ad keretet).

A kapcsolati tőke sajátos közösségi jellege abban is megnyilvánul, hogy a tőke értéke a tőketársak közötti „minitörténelmekbe” beágyazottan értelmezhető csupán. Noha a többi tőkefajta értéke is függ a többi tőkés viselkedésétől, a tulajdonból fakadó jogok érvényesítésében ez ritkán akadály.³⁰ Ezzel szemben a kapcsolati tőke esetében a közös tulajdonlás általános volta miatt e tőkefajta értékének becslését, valamint az egyénnek ebből való részesedése mértékének megítélését, s ennek következtében a tulajdon konvertálhatóságát nagyon megnehezíti. Egy kívülállónak pedig szinte végképp lehetetlen megítélni a kapcsolati tőke nagyságát.³¹ Ellentétben azonban az olyan nézetekkel, hogy emiatt a kapcsolati tőke nem is tekinthető tőkének, én úgy vélem, hogy itt olyan jelenségről van szó, ami sajátos intézményeket hív életre (pl. a jó hír a házassági piacon, az ismertség figyelembevételével a tv-bemondó bérének megállapításában, a vevőkör nagyságának beszámítása a vállalatok értékbecslésében), hogy az elidegenítés lehetővé váljon. Ezek ugyan talán más tőkefajtákhoz képest nehezebbé, lassabbá, költségesebbé teszik az elidegenítés folyamatát, de nem lehetetlenítik el azt.

Vannak, akik szerint a tartósság szempontjából a kapcsolati tőke a többi tőkétől eltérően viselkedik, a kapcsolati tőke értéke a használat során nem csupán nem amortizálódik vagy kopik, hanem akár nőhet is (Ostrom 1999; Nielsen 2003). Míg egy épület, egy gép, a szaktudás, a hagyományos illetan avul, kopik, romlik, addig a régebbi, sokszor kipróbált kapcsolatok egyre erősebbé válnak valamennyi tulajdonos számára. Ha ez valóban csak a kapcsolati tőke esetében lenne így, akkor ismét arra a következtetésre juthatnánk, hogy a kapcsolati tőke nagyon különleges (illetve esetleg arra, hogy nem is tőke). Ám a kapcsolatok esetében is létezik a használat okozta avulás jelensége (lásd a sikertelen tranzakciókat, vagy ha valamelyik tulajdonostárs számára túl gyakori, esetleg nem is megfelelő módon használt a kapcsolat), illetve a többi tőkefajta esetében is létezik a használat során való felértékelődés (a nyelvtudás elmélyül, a szakmai ismeretek csiszolódnak, a munkaeszköz „kézre áll”, a szeretők összeszoknak stb.).

A táblázatban nem elemzem a kiegészíthetőség dimenzióját, de érdemesnek tartom leszögezni, hogy a kapcsolati tőke általában csak a többi tőkefajta mellett, azok kiegészítőjeként alkalmas a termelési folyamatok befolyásolására. Ahogy a Polányi-féle integrációs formák (Polányi 1976) esetében a reciprocitás nem tud önmagában egy társadalmat integrálni, de minden más integrációs forma mellett valamilyen mértékben és módon előfordul, ugyanúgy a kapcsolati tőke önmagában nem elég a tranzakciók kivitelezésére, de általánosan kiegészítője a többi tőkefajtának. Természetesen kultúrafüggő az a feltételezés, miszerint egy kapcsolat-érzékeny kultúra arról ismerhető fel, hogy ott mindenféle termelési folyamathoz hozzáadódik egy szekénderéknyi kapcsolati tőke, addig a kapcsolat-érzéketlen kultúrában is kell a kapcsolati tőke, de ezekben a kultúrákban csak egy csipetnyi adódik a többi tőkéhez.

Végül a kapcsolati tőke tőkejellegét vitatók olykor azzal érvelnek, hogy más tőkékkel ellentétben a kapcsolati tőkét nem a tőkeként való működtetés végett hozzák létre, hanem az mintegy „természetes” közege az emberi létnek (Arrow 1999). Erre nézvést

30 Bár az ilyen akadály olykor igen erős is lehet, amennyiben a pénztőke vagy a fizikai tőke több tulajdonos között oszlik szét, vagy amikor az emberi tőke értékének fenntartásában a tulajdonosok nem azonos mértékben érdekeltek (pl. egy szubkultúra egybetartásában, a régi hagyományok megőrzésében).

31 Ezért tudja a Revizorban Hlesztakov vagy a Vaczak Szálló magát lordnak kiadó családja megjárni az ismeretlenek előtt, hogy hatalmas mennyiségű kapcsolati tőke birtokosa.

kétféle válasz lehetséges: egyfelől a pénz-, a fizikai és az emberi tőke sem feltétlenül tőkeként születik, másfelől olykor a kapcsolati tőkét eleve tőkejószággént hozzák létre. Az első ellenérvet támasztják alá a következő példák:

- pénzt azért is kereshetünk, hogy feléljük, és legfeljebb akkor kezdünk el takarékoskodni, s ezen belül a pénzt tőkeként fialtatni, ha „túl sok van belőle”, vagy félelemből, hogy magunk vagy utódaink elszegényedhetnek;
- a fizikai tőkét megtestesítő lakásban élünk, a megvásárolt műalkotást anélkül élvezzük, hogy tőkének tekintenénk, tehát egyik sem elsődlegesen tőkeként kerül a birtokunkba. Továbbá a taxisnak sem csupán a jövedelemszerzéshez szükséges tartós beruházás az autó, hanem saját fogyasztási, kényelmi és presztízst adó jóság is. A szállítóeszközöket, gépeket természeti katasztrófa idején ingyen adják oda tulajdonosaik;
- az emberi tőkét is élvezhetjük öncélúan: egy művészettörténész magánélvezet céljából is eljárhat a múzeumba, illetve egy tanár is taníthatja ingyen az arra rászoruló tehetséges gyerekeket, az orvos gyógyíthatja ingyen a szegényeket.

Ugyanezt fogalmazza meg Lin, amikor a hálózat tőkeként való felhasználásáról ír: „A társadalomba beágyazott erőforrások akkor válnak társadalmi tőkévé, amikor valaki kapcsolatainak egy láncát aktivizálja, mobilizálja egy meghatározott cél elérése érdekében, például állásszerzés céljából” (Lin 2001: 193).

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS EGY GONDOLAT

A társadalmi tőke rossz metafora, de nem azért, amiért szidni szokás (tudniillik, hogy nem tőke), hanem a „társadalmi” jelző miatt. Ezért szükséges a társadalmi tőke fogalmát a kapcsolati tőke fogalmával felcserélni, vagyis megőrizni, ami értékes a fogalomban (valódi „újtőkéről” van szó), de szűkíteni annak terjedelmét, hogy ily módon elméletileg koherensebb és jobban mérhető fogalomhoz jussunk.

A kapcsolati tőke a közgazdászok szűk tőkedefiníciója értelmében tőkének tekinthető, a tőke többi típusával való összehasonlítás szerint a kapcsolati tőke nem különbözik jobban a tőke többi típusától, mint azok egymástól.

Végül egy gondolat: feltételezésem szerint a kapcsolati tőke a jövőben egyre jobban elterjed. Részben mert szaporodnak azok az intézmények, amelyek a kapcsolati tőkét tőkeként alkalmazzák, részben mert a kommodifikáció általános térhódítása és a kapcsolatérzékenység kultúrájának (Sik 2001) terjedése alkalmas közege az „újtőkék” felértékelődésének. Az elsőre példa a direct marketing térhódítása, az informális pénzforgalmi ügyletek³² növekvő (mértékben kényszerű) népszerűsége, a „social marketing”-nek nevezett „tudomány”³³ megjelenése (Gleane-Antoniadis et al. 2003), a nemzetközi terrorizmus és a szervezett bűnözés. Az utóbbira példa olyan korábban áruként elképzelhetetlen „cikkek” áruvá válása, mint az állampolgárság [lásd az olimpiai aranyérem-esélyesek „migrációját”), illetve a korrupció (Sik 2001) és a kapcsolatokra alapozó emberierőforrás-menedzsment kultúrájának terjedése (Storberg 2002)].

32 Piramisjáték, migránsok informálisan hazaküldött pénzei, kölcsönző társaságok, uzsora.

33 Amelynek lényege a potenciális vásárlók személyes kapcsolataikon keresztül elérése, informálása, vásárlásra való rábírása.

IRODALOM

- Akerlof, G. (1970): The Market for „Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics*, 84: 488–500.
- Alchian, A.–Demsetz, H. (1972): Production, Information Costs and Economic Organisation. *American Economic Review*, 57: 777–95.
- Angelusz R.–Tardos R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy.: *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 237–236.
- Arrow, K.J. (1999): Observations of Social Capital. In Dasgupta, P.–Serageldin, I. eds.: *Social Capital – A Multifaceted Perspective*. Washington: The World Bank, 3–5.
- Becker, G. (1996): *Accounting for Tastes*. Cambridge: Harvard University Press.
- Biggart, N.W.–Castanias, R.P. (2001): Collateralised Social relations: The Social in Economic Calculation. *American Journal of Economics and Sociology*, 60(2): 471–500.
- Bosma, N.–van Praag, M.–Thurik, R.–de Wit, G. (2002): The Value of Human and Social Capital Investment for the Business Performance of Start-ups. *Tinberger Institute Discussion Papers*, March: 027/3.
- Boulding, K.E. (1989): A társadalom Achilles-sarka: a háztartás. In Sik E. szerk.: *A háztartás a gazdaság „örök” intézménye*. Budapest: ELTE, Szociológiai Füzetek, 48: 75–78.
- Bourdieu, P. (1978): Rekonverziós stratégiák. In Bourdieu, P.: *A társadalmi jelenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 350–378.
- Bowles, S.–Gintis, H. (2002): Social Capital and Community Governance. *The Economic Journal*, 112: 419–346.
- Burt, R. (2000) The Network Structure of Social Capital. In Sutton, R.I.–Staw, B.M. eds.: *Research in Organisational Behaviour*. Greenwich: JAI Press, 22.
www.uchicago.edu/fax/ronald.burt/research/
- Carroll, M.C.–Stanfield, J.R. (2003): Social Capital, Karl Polanyi, and American Social and Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, 37(2): 397–404.
- Charles, K.K.–Kline, P. (2002): *Relational Costs and the Production of Social Capital: Evidence from Carpooling*. NBER, Washington. /NBER Working Paper Series
www.nber.org/papers/w9041
- Chloupkova, J.–Bjronskov, Ch. (2002): Could Social Capital Help Czech Agriculture? *Agricultural Economics*, 48(6): 245–249.
- Coleman, J. (1998): Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy.–Szántó Z. szerk.: *Tőkefajták*. Budapest: Aula, 11–44.
- Coulkins, D.D.–Peters, Ch. (2003): Grid-Group Analysis, Social Capital, and Entrepreneurship Among North-American Ethnic groups. *Cross-Cultural Research*, 36(1): 48–72.
- Czakó, Á.–Sik, E. (1995): The Role of Network as a Resource in Economic Transactions in a Post-Communism In Mendell, M.–Nielsen, K. eds.: *Europe: Central and East*. Montreal: Black Rose Books, 224–247.
- Csizmadia Z. (2004): Társadalmi kapcsolatok – struktúra – rétegződés: A szerkezet- és az egyenlőtlenség kérdése a társadalmi tőkeelméletekben. In Némedi D.–Szabari V. szerk.: *Kötő-jelek*. Budapest: ELTE TáTK, 119–144.
- Dasgupta, P. (1999): Economic Progress and the Idea of Social Capital. In Partha, D.–Serageldin, I. eds.: *Social Capital – A Multifaceted Perspective*. Washington: The World Bank, 325–424.
- Dolfsma, W. (2001): Metaphors of Knowledge in Economics. *Review of Social Economy*, 59(1): 71–91.

- Dornstein, M. (1977): Some Imperfections in the Market Changes of Professionals and Executive services. *The American Journal of Economics and Sociology*, 36(2): 113–128.
- Durlauf, S.N. (2002): On the Empirics of Social Capital. *The Economic Journal*, 112(November): 459–479.
- Elster J. (1997) More Than Enough *The University of Chicago Law Review*, 64(2): 749–764.
www.geocities.com/hmelberg/elster/ar97mte.htm
- Fafchamps, M.–Minten, B. (2002): Returns to Social Network Capital among Traders. *Oxford Economic Papers*, 54, 173–206.
- Farkas, G. (1996): *Human Capital or Cultural Capital?* New York: Aldine de Gruyter.
- Fukuyama F. (1997): *Bizalom*. Budapest: Európa.
- Glaeser, E.L.–Laibson, D.–Sacerdote, B. (2000): *The Economic Approach to Social Capital*. NBER, Washington. /NBER Working Paper Series, www.nber.org/papers/w7728
- Gleane-Antoniadis, A.–Whitwell, G.–Bell, S.J.–Menguc, B. eds. (2003): *Marketing Theory*. 3(3): 323–343.
- Gould, D.M. (1994): Immigrant Links to the Home Country: Empirical Implications for U.S. Bilateral Trade Flows. *The Review of Economics and Statistics*, 1: 302–316.
- Gozzi Jr., R. (1999) Social Capital – Metaphor or Oxymoron. In Gozzi Jr., R. eds.: *Metaphors in Action*. 434–435.
- Greif, A. (1989): Reoputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders. *Journal of Economic History*, 49(4): 857–882.
- Greif, A. (1993): Contract Enforceability and Economic Institutions in Early Trade: The Maghribi Traders' Coalition. *The American Economic Review*, June: 525–548.
- Hanifan, L.J. (2003[1920]): Social Capital – Its Development and Use. In Ostrom, E.–Ahn, T.K. eds.: *Foundation of Social Capital*. Cheltenham: 22–35.
- Hennings, K. H. (1987): Capital as a Factor of Production.
www.xs4all.nl/eurodos/docu/econ/palgrave-hennings.html
- Héthy L.–Makó Cs. (1978): *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest: Gondolat.
- Hofferth, S.J.–Boisjoly, J.–Duncan, G. (1999): The Development of Social Capital. *Rationality and Society*, 11(1): 79–110.
- Knack, S.–Keefer, Ph. (1997): Does Social Capital Have An Economic Payoff? A Cross-country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 11: 1251–1288.
- Kropotkin P. (1924): *A kölcsönös segítség mint természettörvény*. Budapest: Népszava.
- Lin, N. (2001): *Social Capital*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manski, Ch.F. (2000): Economic Analysis of Social Interactions. *Journal of Economic Perspectives*, 14(3): 115–136.
- Mayer, M. (2003): The Onward Sweep of Social Capital: Causes and Consequences for Understanding Cities, Communities, and Urban Movements. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(1): 110–132.
- Nielsen, K. (2003): Social capital and systemic competitiveness. In Dolfsma, W.–Dannreuther, Ch.–Elgar, E. eds.: *Globalization, Social Capital, and Inequality*. Cheltenham, 33–52.
- Ostrom, E. (1999): Social Capital: A Fad or a Fundamental Concept? In Dasgupta, P.–Serageldin, I. eds.: *Social Capital – A Multifaceted Perspective*. Washington: The World Bank, 172–214.
- Ostrom, E.–Ahn, T.K. (2003): Introduction In Ostrom, E.–Ahn, T.K. eds.: *Foundation of Social Capital*. Cheltenham, 1–21.
- Palloni A.–Massey, D.S.–Ceballos, M. (2001) Social Capital and International Migration: A Test Using Information on Family Networks. *American Journal of Sociology*, 106(5): 1262–1298.
- Polányi K. (1976): A gazdaság mint intézményesített folyamat. In Polányi, K. szerk.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat, 228–273.

- Putnam, R.D. (1993): *Making Democracy Work*. Princeton University Press, Princeton.
- Putnam, R.D. (2000): *Bowling Alone*. Simon and Schuster, New York.
- Putnam, R.D.–Gross, K.A. (2002): Introduction. In Putnam, R.D. ed.: *Democracies in Flux*. Oxford: Oxford University Press, 3–20.
- Rauch, J.E. (1996): Trade and Search: Social Capital, Sohgo Shosha, and Spillovers. NBER, Washington. /NBER Working Paper Series, no. 5618. www.nber.org/papers/w5618
- Robison, L.J.A.–Schmid, A.–Siles, M.E. (2002): Is Social Capital Really Capital? *Review of Social Economy*, 60(1): 1–21.
- Schuller, T.–Baron, S.–Field, J. (2000): Social Capital: A Review and Critique. In Baron, S.–Field, J.–Schuller, T.: *Social Capital: Critical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, 1–38.
- Schultz, Th.W. (1998): Beruházás az emberi tőkébe. In Lengyel Gy.–Szántó Z. szerk.: *Tőkefajták*. Budapest: Aula, 45–70.
- Sik E. (1988): *Az „örök” kaláka*. Budapest: Gondolat.
- Sik E. (1996): Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarakról. *Közgazdasági Szemle*, 43: 704–725.
- Sik E. (2001): Kapcsolatérzékeny útfüggőség, 2000, 7–8: 11–24.
- Sik E. (2002): Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő*, 4(1–2): 131–144.
- Smith, S.S.–Kulynych, J. (2002): It May Be Social, but Why Is It Capital? The Social Construction of Social Capital and the Politics of Language. *Politics and Society*, 30(1): 129–186.
- Sobel, J. (2002): Can We Trust Social Capital? *Journal of Economic Literature*, 60(March): 139–154.
- Solow, R.M. (1999): Notes on Social Capital and Economic Performance. In Dasgupta, P.–Serageldin, I. eds.: *Social Capital – A Multifaceted Perspective*. Washington: The World Bank, 6–11.
- Stark, D. (1989): Bending the Bars of the Iron Cage: Bureaucratisation and Informalisation in Capitalism and Socialism. *Sociological Forum*, 4(4): 637–664.
- Stark, D. (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101(4): 993–1027.
- Stiglitz, J.E. (1999): Formal and Informal Institutions. In Dasgupta, P.–Serageldin, I. eds.: *Social Capital – A Multifaceted Perspective*. Washington: The World Bank, 59–69.
- Storberg, J. (2002): The Evolution of Capital Theory: A Critique of a Theory of Social Capital and Implications for HRD. *Human Resource Development Review*, 1(4): 468–499.
- Szabó L. (1968): *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX században*. Szolnok: Damjanich Múzeum.
- Williamson, O. (1975): *Markets and Hierarchies*. New York: Free Press.

A VONZÁS SZABÁLYAI – Hogyan választanak társat az emberek?* –

LŐRINCZ László

BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; email: lorincz@infrapont.hu

BEVEZETÉS

Ebben a tanulmányban azokat az elméleteket, és az ezekre épülő empirikus kutatásokat kísérem meg összegezni és rendszerbe foglalni, melyek azt magyarázzák, hogyan választanak társat az emberek. A kérdés persze az, hogy milyen társat. Házastársat? Élettársat? Alkalmi vagy tartós „kapcsolatot”? Esetleg barátot, „lelki társat”? A tanulmány fő célja a párválasztással kapcsolatos elméletek bemutatása. Érdeklenség, hogy az elméletek egy része ugyanúgy vonatkozik a barátok választására is, így a tanulmányban gyakran esik szó majd erről is. A cikk párválasztással kapcsolatos elméletek egységes elméleti keretben való bemutatása után kitér a speciális esetekre – arra, hogy hogyan különbözik a párválasztás az alkalmi vagy tartós kapcsolatok és a házasság esetében, vagy a férfiak és nők esetében.

Az áttekintés eredetileg az internetes ismerkedésről szóló kutatásomhoz szolgált elméleti alapként. Amikor azt a kérdést tettem fel, hogy mennyiben más a párválasztás az interneten, mint hagyományos esetekben, először tudnom kellett, hogyan is választanak párt az emberek általában. Az irodalom áttekintése során azt láttam, hogy egy ilyen rendszerező összefoglalás önmagában is érdekes lehet, azon túl is, hogy kiindulást jelenthet a témával most ismerkedők számára. Egyrészt azért, mert az elméleti koncepciók bizonyos esetekben hézagosak, határaik nem világosak, így ez a rendszerezés megkönnyíti az áttekintést. Másrészt, a párválasztás kérdésével több tudományterület is foglalkozik, melyek meglepően kevésbé reflektálnak egymásra, így a tanulmány egyik célja az, hogy az olvasó egységes keretben láthassa a szociológiai elméletek és kutatások mellett a témával kapcsolatos szociálpszichológiai eredményeket is. Végül, annak ellenére, hogy kifejezetten sok publikáció foglalkozik a témával, több alapvető kérdés még nyitott, így ez a terület további érdekes kutatási lehetőségeket biztosíthat a szociológusok számára.

Mint azt Bukodi Erzsébet (2004) is említi, a párválasztás kérdésének, mely nagyon „emberi” téma, ilyen „materialista” elméleti tárgyalása meglehetősen embertelennek tűnhet. Valóban, ez a kérdés a közgondolkodásban sokkal inkább a romantikus szerelem, mint a hideg számítás körébe tartozik, így sokkal inkább a költészet, és nem a tu-

* Ez az összefoglaló a szerző „Párválasztás az interneten” című Ph.D. kutatása keretében jött létre. A kutatást az OTKA a 49432 sz. projekt („Társadalmi megoldások és társadalmi kudarcok”) keretében támogatja. A kutatást, és így a tanulmány létrejöttét támogatta továbbá az Informatikai és Hírközlési Minisztérium az E-magyarország Ösztöndíjprogram keretében. Az összefoglaló elkészítéséhez nyújtott segítségért szeretnék továbbá köszönetet mondani Uwe Matzatnak és Tardos Róbertnek.

domány oldaláról való megközelítés tűnhet helyesnek. A párválasztásnak azonban jelentős következményei vannak a társadalom szerkezetére vonatkozóan. A különböző társadalmi csoportok közötti házasság a társadalom nyitottságát vagy zártságát mutatja: a házassági mobilitás a társadalmi mobilitás egy formája. A barátságokra jellemző homofília pedig a kapcsolatháló-elemzés szempontjából érdekes.

A szociológia általában két tényezőre vezeti vissza a társ-választást mind a párkapcsolatok, mind a barátság esetén: a preferenciákra és a lehetőségekre (Kalmijn 1998; Bukodi 2002). Az irodalomból ezt a két fogalmat *meeting* és *mating-ként* (találkozás és párválasztás) is ismerhetjük (Verbrugge 1977). Míg a preferenciák azért fontosak, mert ezek írják le, kihez vonzódunk, addig lehetőségek határozzák meg azt a csoportot, akiből a preferenciáink alapján párt választhatunk. Két elméletet ismertettek a preferenciák leírására: a csereelméletet, illetve a vonzalom-elméletet. A lehetőségekkel kapcsolatos kutatások a csoport-tulajdonságok (méret, heterogenitás) hatását vizsgálják a házasságra (homogámiára) és a barátságra (homofiliára).

PREFERENCIÁK

A csereelmélet

A csereelmélet eredeti változata (Thibaut–Kelley 1959; Homans 1961) szerint az emberek a kapcsolatokban a másik embertől kapott jutalmakkal és a felmerülő költségekkel szembesülnek (Thibaut–Kelley 1959). Az elmélet szerint az emberek e jutalmak és költségek alapján alakítják ki, illetve szakítják meg kapcsolataikat: azokkal alakítanak ki kapcsolatot, akik a legnagyobb jutalmat biztosítják, és a legkisebb költséget okozzák. Egy kapcsolatban az emberek például értékelik a segítségnyújtást vagy a támogatást, így aki kész biztosítani ezeket, több jutalmat nyújt. Jennings (1950) például azt találta, hogy az altruista lányokat gyakrabban választották barátoknak, mint azokat, akik egoisták és önzők voltak. További példa lehet a nagylelkűség, a lelkesedés, a társasági természet, a pontosság, tisztesség, és a megbízhatóság (Thibaut–Kelley 1959: 37), melyek bárki számára jutalmat jelentenek. Vannak azonban olyan jellemzők is, melyek csak adott emberek számára értékesek. Ilyenek a hasonló érdeklődés, vagy az egymást kiegészítő szükségletek. A kapcsolat költségei közé tartozik a fizikai távolság, amely megnehezíti a kapcsolat fenntartását, vagy a visszautasítás lehetősége.

Az elmélet alapján az embereknek referencia szintje (*Comparison Level, CL*) a jutalmaknak az a minimális szintje a költségekhez képest, melyet egy kapcsolattól elvárnak. Ha nincs olyan kapcsolat, amely a jutalmak és költségek e különbségét biztosítani tudná, akkor az egyén akkor jár a legjobban, ha egyedül marad. Minél magasabb a jutalmak és költségek különbsége az egyén referencia szintjéhez képest, annál kielégítőbb a kapcsolat. A szerzők ezen kívül definiálják az alternatívák referencia szintjét is (*Comparison Level for the Alternatives, CL_{alt}*). Ez azokat a jutalmakat jelenti, melyeket egy alternatív kapcsolat tudna biztosítani. Ha tehát *CL_{alt}* magasabb, mint a jutalmak és költségek különbsége az aktuális kapcsolatban, akkor az egyén az aktuális kapcsolatból átlép az alternatívba. A szerzők szerint minél magasabb a jutalmak és költségek különbsége *CL_{alt}*-hoz képest, annál nagyobb az elköteleződés az aktuális kapcsolat iránt.

A csereelméletet számos esetben alkalmazták a párválasztás magyarázatára. Az alkalmazott változatok azonban néhány tekintetben eltérnek az előbb bemutatott eredeti elmélettől.

Az egyének a »legmagasabb értékű« társat keresik. Az elmélet szerint minden embernek van egy hozzávetőleges »piaci értéke«, attól függően, hogy milyen mértékben rendelkezik bizonyos előnyös tulajdonságokkal. Ilyen például a szépség, az intelligencia, a báj, a vagyon, és a társadalmi státusz. Az elmélet szerint mindenki a legmagasabb értékű társat keresi, így a közelítőleg egyenlő értéket birtokló egyének egymásra találnak. Ebben az értelemben az emberek »kicszerélik« saját értékeiket mások értékeiért. (Kenrick et al. 1993: 951)

Ezen elméletek szerint a házassági piacok hasonlítanak a hagyományos piacokra, ahol különböző javak cserélnek gazdát. A különbség az, hogy itt a nők a férfiak számára vonzó tulajdonságaikat cserélik el olyan személyiségjellemzőkre és státuszra, melyekre ők maguk vágyanak egy férfitől. (Taylor–Glenn 1976: 484)

A bemutatott „alkalmazott változatok” szerint tehát a párválasztással kapcsolatos preferenciák úgy írhatók le, hogy az emberek minél magasabb értékű társat szeretnének.

Ezt a hipotézist empirikusan a házastárs-választással kapcsolatban vizsgálták. Ennek során a szerzők azt feltételezik, hogy vannak bizonyos értékes tulajdonságok, melyek növelik a vonzerőt. Ezért az értékes tulajdonságokkal rendelkezők olyanokat választanak, akik szintén sok értékes tulajdonsággal rendelkeznek. Emiatt kialakul bizonyos mértékű homogámia, azaz korreláció a nő és a férfi tulajdonságai között. Annak azonban, hogy a jobb tulajdonságokkal rendelkezők nagyobb vonzerővel bírnak, két különböző tulajdonság vizsgálatakor is teljesülnie kell.

Számos tanulmány elemezte a kapcsolatot a férfiak és nők végzettsége és fizikai vonzereje között. A kiinduló kérdés az volt, hogy a szebb, vagy a magasabb végzettségű nőknek van jobb esélye magas végzettségű férjre szert tenni. Elder (1969) azt mutatta ki, hogy a nők számára a magas végzettségű férj szerzésében a végzettség hasznosabb (magasabb a korreláció), mint a szépség. A szerző azt is megfigyelte, hogy a társadalmi háttér (az apa végzettsége) interakciós hatása is szignifikáns, azaz a jobb háttérű nők számára a végzettség szerepe erőteljesebb, mint a rosszabb háttérűeknél.

Taylor és Glenn (1976) kutatása megerősítette Elder (1969) korábbi eredményeit. Kis, de statisztikailag szignifikáns összefüggést találtak a nők fizikai vonzereje, és férjük végzettsége között, a nők végzettségével kontrollálva. A fizikai vonzerő és a végzettség hatása közül az utóbbi bizonyult erősebbnek. Szintén kimutatták a társadalmi háttér interakciós hatását is.

Stephens és szerzőtársai (1990) azt vetették fel, hogy a korábbi tanulmányok kizárólag azért mutattak ki összefüggést a nők szépsége és a férfiak végzettsége között, mert nem kontrollálták a férfiak fizikai vonzerejének hatását. Ezzel kontrollálva kis, de statisztikailag szignifikáns hatását találták a nők szépségének a párjuk végzettségére *zero order correlation*-t használva. Regressziós modellben azonban azt kapták, hogy a nők szépségének hatása társuk végzettségére statisztikailag nem szignifikáns. A szerzők továbbá nem találtak különbséget a nemek között a fizikai vonzerő és a társ végzettségének kapcsolatában. Azt viszont kimutatták, hogy a fizikai vonzerő szignifikáns hatást gyakorol a társ fizikai vonzerejére.

Tanulmányok egy másik csoportja a *faji származás és a végzettség* kapcsolatát vizsgálta.

Kalmijn (1993) a felfelé házasodás (valaki magasabb végzettségűvel házasodni) és a lefelé házasodás esélyhányadosait számolta ki. Azt találta, hogy a fekete férfiakkal házasodó fehér nők nagyobb valószínűséggel házasodnak felfelé, mint a fekete férfiakkal házasodó fekete nők. Továbbá a fekete nők is kisebb valószínűséggel házasodnak felfelé, ha fehér férfihez mennek, mint a fehér nők, akik fehér férfiakkal házasodnak össze. Viszont a fehér nők, akik fekete férfiakhoz mennek, nem házasodnak nagyobb valószínűséggel felfelé, mint azok a fehér nők, akik fehér férfiakkal házasodnak. Ennek oka egyszerűen az etnikum és a végzettség eloszlásában keresendő: a fehér férfiak átlagosan magasabban iskolázottak, mint a feketék. Az általános tanulság, hogy létezik pozitív interakció a felfelé házasodás és a vegyes házasság között, ezt azonban néha elnyomja a populáció eloszlásának hatása.

Schoen és Wooldredge (1989) hasonló interakciós hatásokat mutatott ki regressziós modellekben. Azt találták, hogy például a 23–25 éves fekete férfiak nagyobb valószínűséggel vesznek el fehér nőket, ha a nők végzettsége az övék alatt van egy kategóriával. A többi korcsoport esetében azonban ez a különbség nem volt kimutatható. Valójában, ha megnézzük az adatokat, erősebb az összefüggés a kor és a végzettség között: a 32 év alatti nők szinte összes korcsoportjában az látható, hogy a nők nagyobb valószínűséggel házasodnak náluk több, mint 10 évvel idősebb férfival, ha az egy vagy két kategóriával magasabb végzettségű, mint ők.

Rosenfeld (2005) a státusz és a faji származás „cseréjével” kapcsolatos korábbi tanulmányok másodelemzését végezte el, és kimutatta, hogy a „csere” csak a nem megfelelő módszertan miatt volt kimutatható.

DiMaggio és Mohr (1985) a *kulturális tőke és a végzettség kapcsolatát* elemezte. A szerzők a kulturális tőkét, mint a magas kultúrában való részvételt, illetve ez iránti érdeklődést mérték. Az általuk használt változó egy faktorelemzés eredménye, és olyan tényezőket foglal magában, mint komolyzenei koncertek látogatása, színpadi szereplési tapasztalat, képzőművészeti események látogatása és a „művelt önkép” (DiMaggio–Mohr 1985: 1237). A szerzők szignifikáns kapcsolatot találtak az ilyen módon mért kulturális tőke és a társ végzettsége között kontrollálva a kérdezett végzettségével, általános képesség-teszt értékével, az apja végzettségével és annak foglalkozási presztízsével. A kismértékű de statisztikailag szignifikáns közvetlen kapcsolat mellett jelentős közvetett hatást találtak a kérdezett saját végzettségén keresztül. (saját kulturális tőke > saját végzettség > társ végzettsége)

A befektetési modell

A befektetési modell (Rusbult 1980, 1983) a csereelmélet speciális változata. Thibaut és Kelley eredeti modelljét Rusbult egy tekintetben egészíti ki. Azt feltételezi, hogy a jutalmak és költségek mellett még egy tényező befolyásolja a kapcsolattal való elégedettséget és az az iránti elköteleződést: a befektetés. A szerző kétféle befektetés hatását vizsgálta. Külsődlegesnek nevezte azokat a befektetéseket, melyek nem a kapcsolatra vonatkoznak, de az ember elvesztheti, ha kilép a kapcsolatból. Ilyen például az otthon, ha két ember együtt él, vagy a barátok, ha közös barátaik vannak. Belső befek-

etéseknek hívja a szerző azokat a befektetéseket, melyek konkrétan a kapcsolatra vonatkoznak, mint például a kapcsolatba fektetett idő, pénz, vagy érzelmi befektetés. Azt találta, hogy mindkét típusú befektetés növeli az elköteleződést a párkapcsolatokban (nem házasságot, hanem egyetemisták együtt járását elemezte). A befektetések szerepét barátságok esetében is vizsgálták (Bussbach 1996).

Az evolúciós elmélet

Az evolúciós elmélet a szociológusok körében általában nem túl népszerű – talán épp ezért célszerű itt röviden bemutatni. Az elmélet a párválasztásra vonatkozik, a barátságokra nem. Következtetései alapvetően megegyeznek a csereelmélettel, azaz, hogy az emberek bizonyos szempont szerint a legértékesebb társ kiválasztására törek-szenek. A különbség annyi, hogy az evolúciós logika szerint nem valamiféle társadal-milag meghatározott tulajdonságok alapján keresik a legjobb partnert, hanem „a párválasztás során olyan tulajdonságokat preferálnak, amelyek olyan génekkel kap-csolatosak, melyek közvetlenül hozzájárulnak a potenciális utódok túléléséhez, illetve amelyek olyan erőforrások birtoklását jelzik, melyek segítik az utódok felnevelését”. Az evolúciós elmélet szerint ugyanis az egyének arra törek-szenek, hogy saját génjeiket továbbörökítsék, azaz maximális számú túlélésre képes utódot hozzanak létre. Ez nem tudatos törekvés, hanem a túlélés miatt ezek a preferenciák alakultak ki. Ugyanúgy, mint ahogy az édes ízt is azért szeretik az emberek, mert ez a több tápanyagot tartalma-zó gyümölcsök íze, melyek fontosak a túléléshez, azok a párválasztási preferenciák él-nek túl a társadalomban, melyek biztosítani tudják saját fennmaradásukat. (Kenrick et al. 1993: 951). Hasonlóan a csereelmülethez, az evolúciós elmélet szerint is preferen-ciáinknak megfelelően a legjobb tulajdonságú emberek a legjobbakat választják, így a rosszabbak számára csak a rosszabbak maradnak. Így kialakul a homogámia.

Az elmélet szerint egy közvetlenül az utódok nemzésével kapcsolatos tulajdonság a fizikai vonzerő. Az egészséggel kapcsolatos tulajdonságok – átlagos testalkat, feszes izmok, sima bőr, egészséges fogak, stb. – minden társadalomban vonzóak. Az elmélet alapján azért alakult ki, hogy a férfiak a fiatal nőket tartják vonzónak, férfiak vonzereje viszont kevésbé kötődik a fiatalsághoz, mert a nőknél fiatal korban maximális az utó-dok születésének valószínűsége, míg a férfiak hosszabb perióduson keresztül képesek nagyjából azonos valószínűséggel egészséges utódot nemzeni (Buss 1989).

Az összes emberi társadalomban létezik valamiféle státusz-hierarchia. Ebben az esetben az utódok sikeres felnevelésével kapcsolatos erőforrásokat jól jelzi a társadal-mi státusz és dominancia. Abban az esetben, ha a gyermekneveléshez a férfi biztosítja az erőforrásokat, a magasabb státuszú párt választó nő és utódja közvetlen előnyhöz jut a többiekkel szemben. (Sadalla et al. 1987). Itt észrevehetjük, hogy az evolúciós elmé-let önmagában nem, csak a nemi szerepek különbözőségének feltételezésével magya-rázza meg, hogy miért fontosabb a státusz a nők, és a szépség a férfiak számára a párválasztáskor.

Egy további funkcionális magyarázatot hozzáadva Sloman és Sloman (1988) úgy érvel, hogy a fizikai vonzerő nem csak a közvetlen reprodukciós kapacitásról árulko-dik, hanem arról is információt biztosít, hogy kik rendelkeznek a reprodukcióhoz szükséges „jó génekkel”. Mivel az emberi társadalomban különböző státusz-hierarchi-

ák vannak, nehéz meghatározni, összességében kik is a „jó génekkel” rendelkezők. A fizikai vonzerő funkciója az, hogy betöltse ezt az információs hiányt (Sloman–Sloman 1988: 462).

Az evolúciós elmélet következménye, hogy minden társadalomban hasonló (az utódok fennmaradásához kapcsolódó) tulajdonságok alapján kellene párt választani az embereknek. Ennek bizonyításával próbálkozott meg Buss (1989) interkulturális vizsgálatában.

A hasonlóság és a vonzalomelmélet

A csere helyett, vagy amellet, a hasonlóság lehet az a mechanizmus, amely a párválasztást irányítja. Az a tény, hogy az egymáshoz hasonló emberek vonzódnak egymáshoz, melyre szociológiában a homofília elmélete épül, a szociálpszichológia egyik sarokköve. Ennek pszichológiai magyarázata az, hogy ha valaki alapvető értékeinket elutasítja, akkor személyiségünket utasítja el, ha pedig elfogadja, azzal megerősíti az embert abban, hogy igaza van. (Festinger 1950). A hasonlóság hatását a szociálpszichológusok eredetileg a barátsággal, nem a párkapcsolatokkal kapcsolatban mutatták ki.

Newcomb (1961) és kollégái kísérletükben egy egyetemi kollégiumot figyeltek meg egy éven keresztül, majd ezt a kísérletet megismételték a következő évfolyamban. Azt találták, hogy a kísérlet kezdetén mért attitűdök hasonlósága jól jelezte előre, hogy az év végén mely diákok vonzódtak egymáshoz. Az attitűdök hasonlósága viszont nem befolyásolta a kezdeti vonzalmakat, amikor a diákok még nem ismerték egymást annyira (Newcomb 1961: 81). Azt is kimutatták azonban, hogy azok a diákok, akik vonzódnak egymáshoz, már kezdetben úgy vélik, hogy a másik értékei alighanem hasonlóak az övékhez (Newcomb 1961: 53). Az attitűdök mellett Newcomb megvizsgálta a hasonlóság szerepét öt „objektív tulajdonság” (a kor, a szak, a vallás, a városi/vidéki származás, illetve a szobabeosztás) szerint is. Az eredmények az első megfigyelt évfolyamnál azt mutatták, hogy ezek befolyásolták a vonzalmat a kísérlet kezdetén, azonban ez a hatás megszűnt, ahogy az emberek megismerték egymást. A második vizsgált évfolyamban a megfigyelések egyáltalán nem igazolták a hipotézist.

Byrne (1971) kutatásában az embereknek egy attitűdöket mérő kérdőívet kellett kitölteniük. Ezek után egy már kitöltött kérdőívet adtak nekik, és megkérdezték, mennyire szimpatikus ennek kitöltője. Az adatok azt mutatták, hogy a vonzalom az attitűdök hasonlóságának lineáris függvénye.

Néhány párválasztási preferenciákkal foglalkozó tanulmány kimutatta a hasonlóság szerepét párkapcsolatokban is.

A párválasztást meghatározó tényezők vizsgálatának céljából Kenrick et al. (1993) 8 kombinált mérőszámot hozott létre Buss és Barnes (1986) alapján. Ezek a dominancia, a státusz, a fizikai vonzerő, a családközpontúság, a kellemesség (*agreeableness*), az extravertáltság, az intelligencia és az érzelmi stabilitás voltak. Megkérdezték, hogy ahhoz, hogy a kérdezett egyszer találkozzon, egyéjszakás kapcsolatot létesítsen, rendszeres szexuális kapcsolatot folytasson, együtt járjon, illetve összeházasodjon valakivel, annak legalább melyik percentilisben kellene lennie az említett tulajdonságok szerint. Ezt összehasonlították azzal, hogy az emberek saját magukat hogyan értékelték.

ték a fenti tulajdonságok szerint, és mind az együtt járás, mind a házasság esetén jelentős korrelációkat találtak az elvárások és az önértékelés között (a különböző tulajdonságok esetében 0,3–0,6 nagyságút).

Sprecher és szerzőtársai (1994) 12 tényező szerepét vizsgálták a házassági döntésekben. Megkérdezték például, hogy az emberek mennyire lennének hajlandók olyanokkal házasodni, akik náluk legalább 5 évvel idősebbek, 5 évvel fiatalabbak, náluk kevesebbet keresnek, többet keresnek, náluk iskolázottabbak, kevésbé iskolázottak, más vallásúak, vagy más etnikumhoz tartozók. Az eredmények azt mutatták, hogy az emberek szívesebben házasodtak volna olyanokkal, akinek az iskolázottsága vagy a jövedelme különbözik az övéktől, mint olyanokkal, akivel a korkülönbség több, mint 5 év lenne. Ennél is kevésbé házasodtak volna össze sajátjuktól eltérő vallásúval, a legkevésbé pedig más bőrszínű emberrel házasodtak volna.

Férfi-női különbségek

Számos tanulmány foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mely tulajdonságok alapján választunk párt, és mennyiben különböznek ebben a tekintetben a férfiak a nőktől (Buss–Barnes 1986; Sadalla et al. 1987; Buss 1989; Kenrick et al. 1993; Sprecher et al. 1994; Li et al. 2002). Mivel a szerzők szociálpszichológusok, főképp különböző személyiség-jellemzők hatását vizsgálták. Módszerük kérdőíves vizsgálat volt: nem azt elemezték tehát, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkezik az, akit az emberek párjuknak választottak, hanem megkérdezték az embereket a preferenciáikról.

Buss és Barnes (1986) azt találta, hogy az a legfontosabb, hogy az ember társa először is kedves és megértő legyen, majd, hogy érdekes személyiség, illetve, hogy izgalmas legyen. A férfiak számára szignifikánsan fontosabb a társuk fizikai vonzereje, a nők számára pedig a társuk egyetemi végzettsége és pénzkereseti potenciálja.

Sprecher et al. (1994) kimutatta, hogy a férfiak a nőkhöz képest inkább elfogadnak társukként maguknál fiatalabb, rosszabb kereseti potenciállal rendelkező és más fajhoz tartozó társat, a nőknek pedig kevésbé fontos társuk fizikai vonzereje, mint a férfiaknak.

Li et al. (2002) tanulmánya igazolta, hogy a férfiak számára az a fontos, hogy a társuk legalább valamennyire fizikailag vonzó és intelligens legyen, a nők számára pedig az, hogy legalább valamennyire intelligens legyen, és legyen valamennyi jövedelme.

A férfiak szépséggel, és a nők anyagi helyzettel kapcsolatos erősebb preferenciáit mutatta ki Deaux és Hanna (1984) cikke is társkereső hirdetések alapján. A tanulmány ezen kívül a homoszexuálisok és heteroszexuálisok preferenciáit is összehasonlította, és azt kapta, hogy a szexuális szerepek fontosabbak a homoszexuálisok számára.

A LEHETŐSÉGEK RENDSZERE

A közelségi hipotézis

Szintén a szociálpszichológusok mutatták ki, hogy ha valakivel gyakrabban találkozzunk, azt jobban kedveljük, azaz a közelség vonzalom kialakulásához vezet. Ezt

eredetileg szintén a barátsággal kapcsolatban igazolták, nem a házasságra vonatkozóan.

Festinger (1950) azt figyelte meg, hogy egy egyetemi kollégiumban a barátságok kialakulásának legjobb magyarázó tényezője az volt, hogy milyen távol helyezkedtek el a szobák az épületben. Segal (1974) tanulmánya igen magas (rang)korrelációt talált az egymást barátként megjelölő emberek ábécében elfoglalt helyét vizsgálva egy rendőrákadémián. Ennek oka az volt, hogy az embereket név szerint osztották be csoportokba a kiképzéseken és szobákba a laktanyában. Másrészt viszont Newcomb (1961) korábban bemutatott kísérlete nem támasztotta alá a közelség és a vonzalom kapcsolatát. Adatai azt mutatták, hogy a vizsgált egyetemi kollégiumban az azonos emeleten lakók nem kedvelik egymást szignifikánsan jobban. Ez az azonos szobában lakók esetében is csak a két vizsgált évfolyam egyikében volt megfigyelhető. Ennek oka talán az lehetett, hogy egy meglehetősen kis közösséget (N=17) vizsgált, akik egy épületben laktak, így könnyű volt mindenkit megismerni, függetlenül az épületen belüli elhelyezkedéstől.

A csoportjellemzők hatása a barát- és partnerválasztásra

A közelségi hipotézisnek van egy érdekes alkalmazása, melyet többször teszteltek szociológusok. Azt feltételezték, hogy ha több kapcsolatot alakítunk ki azokkal, akikkel gyakrabban találkozunk, akkor, ha gyakrabban találkozunk olyanokkal, akik tőlünk valamilyen tekintetben különböznek, gyakoribbak lesznek a tőlünk különbözőekkel kialakított (heterogén) kapcsolataink.

Ez volt Blau és Schwartz (1984) második hipotézise, melyet a házassággal kapcsolatban teszteltek. A szerzők 125 amerikai városban vizsgálták meg különböző csoportjellemzőket és a csoportok közötti házassági viszonyokat. Első hipotézisük a méret szerinti eloszlásra vonatkozott. Azt feltételezték, hogy ha egy csoportnak kevesebb tagja van egy városban, akkor annak tagjai nagyobb valószínűséggel fognak kapcsolatot kialakítani csoporton kívüliekkel, mivel egyszerűen nagyobb a csoporton kívüliek aránya. A vizsgált csoportok faji (színesbőrűek, bennszülöttek, idegenek), születési (az adott területen született, vagy máshol), munkahelyi (feldolgozóipar vagy más), illetve foglalkozási (három típus) kategóriákat foglaltak magukban. A szerzők tehát azt szerették volna kimutatni, hogy ha egy városban magasabb a fehérek aránya, akkor ők nagyobb valószínűséggel házasodnak-e fehérekkel, ha nagyobb a bevándorlók aránya, akkor ők kisebb valószínűséggel házasodnak amerikaiakkal, stb. Eredményül azt kapták, hogy a korrelációk az összes csoport esetén szignifikánsak, a várakozásoknak megfelelően (Blau–Schwartz 1984: 37). A szerzők második hipotézise – mint említettem – a csoportheterogenitás hatásával kapcsolatos. Azt feltételezték, hogy ha egy városban nagyobb a heterogenitás, akkor a heterogámia (csoporton kívüliekkel kötött házasság) aránya is magasabb lesz, mivel a heterogénebb közegben az emberek egyszerűen nagyobb valószínűséggel találkoznak tőlük különbözőekkel, és ezáltal több kapcsolat is alakul ki olyan emberek között, akik egymástól különböznek. Ezt a korrelációt megvizsgálták a faj, származás, anyanyelv, etnikum, születés, munkahely és a foglalkozás esetében, és mindegyik esetben statisztikailag szignifikáns pozitív korrelációt kaptak a heterogenitás és a csoportok közötti házasság között. Például az etnikai

háttér szerinti heterogenitás és az etnikai vegyes házasságok aránya között pozitív korrelációt találtak a 125 városban, hasonlóképp a foglalkozás esetében, és így tovább.

A csoportjellemzők párválasztásra gyakorolt hatása szempontjából kulcsfontosságú Kalmijn és Flap (2001) tanulmánya, mely arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen hatást gyakorol a párok közös csoporthoz való tartozása a homogámiára. Öt „szervezett keretet” vizsgálnak: azt, hogy a párok egy iskolába jártak-e (a párok 14,5%-a), családjaik ismerték-e egymást (a párok 14,4%-a), hogy egy szomszédságban nőttek-e fel (11,5%-uk), tagjai-e ugyanannak a civil szervezetnek (10,5%-uk), és hogy egy helyen dolgoznak-e (8,8%-uk). Ezek között a keretek között lehetséges az átfedés – összesen a párok 42,3%-a esetén volt e szervezett keretek legalább valamelyike közös. A szerzők tettek fel kérdéseket a nem szervezett keretekkel kapcsolatban is: megvizsgálták, hogy a párok ugyanarra a szórakozóhelyre vagy kocsmába jártak-e, illetve vannak-e közös barátaik. Azt feltételezték, hogy azok a párok, amelyek esetében valamely szervezett keret közös, homogámabbak lesznek a szerint a tulajdonság szerint, amely szerint a keret homogén. Az egyetlen probléma az volt, hogy semmilyen adat nem állt rendelkezésre a keretek homogenitására vonatkozóan. Így erről a szerzők csak „átgondolt feltételezéseket” alkothattak. Azt feltételezték, hogy akik az iskolából ismerik egymást, azok nagy valószínűséggel egykorúak, és azonos a végzettségük. Továbbá, hogy minél magasabb iskolába jártak együtt, annál valószínűbb, hogy azonos a végzettségük. További feltételezés, hogy a közös munkahely nagyobb valószínűséggel jelent azonos pozíciót a társadalmi rétegződésben, illetve, hogy a közös szomszédság, iskola, vagy családi kapcsolat növeli a vallási homogámia esélyét. Az adatok az összes fenti hipotézist igazolták. Azokat a feltételezéseket viszont, hogy a közös munkahely nagyobb iskolai végzettség szerinti homogámiához, a civil szervezetek pedig életkor szerinti homogámiához vezetnének, el kellett vetni az adatok alapján.

A csoportheterogenitás ismeretlen voltából szárazó problémát McPherson és Smith-Lovin (1987) úgy tudta kezelni, hogy civil szervezeteket vizsgált, mint csoportokat. Azt találták, hogy a civil szervezetek nemek szerint a leghomogénebbek, ezt követi sorrendben az életkor, majd a foglalkozás, majd a végzettség szerinti homogenitás. Ez a heterogenitási sorrend részben abból származik, hogy a teljes populáció heterogenitása is más a vizsgált szempontok szerint. Az adatok alátámasztották a hipotézist, hogy minél heterogénebb a csoport, annál több lesz a csoportban a heterogén (különbözőek közötti) barátság. Kimutatták továbbá, hogy nagyobb csoportokban a gyakoribb a homogén barátság, kisebbben pedig a heterogén. Az a hipotézisük, hogy ha a változók közti korreláció erősebb a csoportban, akkor több lesz a homogén barátság (ezt a szerzők szintén Peter Blau elmélete alapján feltételezték), viszont nem bizonyult igaznak az adatok alapján.

A három idézett tanulmány más-más módon definiálja a csoportokat: városokként, ismerkedési helyszínekként és civil szervezetekként. Ennek ellenére mindhárom azt találta, hogy ha az a közeg, amelyből az ember társat választ heterogénebb, akkor nagyobb valószínűséggel fog önmagától különböző társat választani, a barátságok heterogenitása tehát növekszik.

A PÁRVÁLASZTÁS FOLYAMATA AZ ELSŐ BENYOMÁSTÓL A HÁZASSÁGIG

Az eddigiekben hasonló elméletekkel próbáltuk leírni a párválasztást az alkalmi kapcsolat (*single date*), az együtt járás (*steady dating*), együttélés (*cohabiting*) és házasság esetén. Ebben a fejezetben azokat az elméleteket ismertetjük, melyek az ezekben rejlő különbségekkel foglalkoznak, elsősorban abból a szempontból, hogy a preferenciák különböznek-e ezekben az esetekben.

Együttélés és házasság: egymás folytatásai vagy alternatívák?

Ezt a kérdést vizsgálta Schoen és Weinick (1993) tanulmánya. Azt feltételezték, hogy ha az együttélés a házasság előzménye, akkor annak a házasságokhoz hasonlóan homogámnak kell lennie az összes tulajdonság szerint, kivéve azokat, melyek a nők anyagi és a férfiak nem anyagi preferenciáira vonatkoznak (Schoen–Weinick 1993: 409). Ha viszont ezek különböző formák, akkor a házastársaknak az együtt élőkhez képest jobban kell hasonlítani a primordiális tulajdonságokban, mint a vallás és etnikum. Az adatok azt mutatták, hogy bizony, különböző dolgokról van szó. Azt találták, hogy az együtt élők jobban hasonlítanak végzettségben, a házások pedig hasonlóbbak vallási szempontból és korukat tekintve, továbbá gyakoribb, hogy a férfi magasabb végzettségű. A szelekciós hatásokat elkerülendő a vizsgálatban csak azok szerepeltek, akik az elmúlt két évben ismerkedtek meg.

Hasonlóképp gondolkodott Blackwell és Lichter (2004). Azt feltételezték, hogy az együtt járás és a házasság esetén más dolgok a fontosak. A házasság a családalapításról szól, így a társadalmi státusz fontosabb a házasság esetén, mint az együtt járásnál. Ez alapján azt feltételezték, hogy a társadalmi státusz szerint a házaspárok homogenitásának nagyobbak kellene lenni, mint az együtt járó pároknál. Az adatok azonban nem bizonyították ezt az összefüggést.

A kirostálási hipotézis

A kirostálási hipotézis szerint *azok az együtt járások és együttélések, melyben a felek heterogének, véget érnek, míg a homogének továbbfejlődnek a házasság felé* (Blackwell–Lichter 2004: 719–720). A szerzők a „kirostálási hipotézist” vizsgálták a randevúzás, együttélés és házasság esetében, azt elemezve, hogy növekszik-e a homogámia ennek megfelelően. Az adatok a hipotézist nem igazolták.

Egy korábbi tanulmány adatai ezzel ellenkező összefüggést mutatnak. Henz és Sundström (2001) azt találta, hogy kereset szempontjából az együtt élő párok szignifikánsan kevésbé hasonlóak, mint a házások. Tekintve, hogy a szerzők a házasság és az együtt élő párokat az első gyermek születése után egy évvel hasonlították össze, véleményem szerint ez inkább a két forma különbségét bizonyítja, nem a kirostálódást. Valószínű ugyanis, hogy azok, akik házasságot szeretnének kötni, azok Svédországban is megteszik ezt általában még a gyermek születése előtt, ezekből az együttélésekből tehát ritkán lesz házasság.

Az inger – érték – szerep (*stimulus – value – role, SVR*) elmélet

Az inger – érték – szerep elméletet (Murstein, 1971, 1987) a kirotálási hipotézis egy továbbfejlesztésének tekinthetnénk, azonban, mint látható, keletkezése megelőzte azt. Az SVR elmélet szerint az emberek más-más tulajdonságok alapján „rostálják ki” egymást a párkapcsolat különböző fokozataiban. Legelőször olyan tulajdonságok játszanak szerepet a párválasztásban, amiket meg tudnak figyelni a kapcsolat kialakítása előtt. Ilyen például a fizikai vonzerő, az öltözködés, a másik hangja (Murstein 1987: 929). „Szerelem első látásra” – szoktuk mondani – ez is illusztrálja a vizuális benyomás fontosságát a kapcsolat kezdetén. Amikor választanak, az emberek figyelembe veszik azt is, hogy ezek szerint a tulajdonságok szerint ők mennyire tűnhetnek értékesnek a másik számára, mivel nem szeretnék, ha visszautasítanák őket. Ezek után, a második, „érték” szakaszban az emberek megfigyelik, hogy az alapvető értékeik összeillenek-e. Ez azért fontos, mert az egymásnak nem megfelelő értékeket úgy érzékeljük, hogy személyiségünket utasítják el. Ezek után a pároknak még a házasság előtt figyelembe kell venni az együttélésre vonatkozó elképzeléseiket. Ez a harmadik szakasz a „szerep” szakasz, mely olyan tényezők megfontolását jelenti, mint a szerepekről alkotott elképzelések megfelelése, a szexuális összeillés és a személyiségek illeszkedése (Murstein 1971: 118). Az elmélet empirikus bizonyítására Murstein (1971) kimutatta, hogy a házasság előtt álló párok nagyobb hasonlóságot mutatnak fizikai vonzerő szerint, illetve értékeikben, mintha a párokat véletlenszerűen állítottuk volna össze. Ezenkívül fontos a szakaszok időbeli sorrendjének kimutatása. A szerző ebből azt bizonyította, hogy az „inger” és az „érték” szakaszokra jellemző tulajdonságok már nem fontosak a „szerep” szakaszban, mégpedig úgy, hogy kimutatta, hogy sem a fizikai vonzerőben való hasonlóság, sem az értékek hasonlósága nem befolyásolja a párkapcsolattal való elégedettséget a harmadik szakaszban. Nem tesztelte viszont a szerző az első és a második szakasz sorrendjét. Az elmélet kapcsán felmerülő fontos módszertani probléma volt, hogy hogyan határozzuk meg, mikor ért véget az „érték” szakasz és hol kezdődik a „szerep” szakasz. Murstein a későbbi, 1987-es cikkben a határt úgy definiálja, hogy az esetenkénti randevúzás az „érték”, míg az együtt járás a „szerep” szakasznak felel meg. Természetesen az együttélés és az eljegyzés is ebben az utóbbi szakaszban van.

Az összecsiszolódási hipotézis

Murstein SVR elmélet heves vitát váltott ki a '80-as években (Surra 1990). A legfontosabb kritikát Stephen (1984, 1985) fogalmazta meg, aki úgy érvelt, hogy a kapcsolatuk későbbi szakaszában lévő emberek nem azért hasonlítanak jobban egymásra, mert a kapcsolat folyamán az emberek folyamatosan kiszűrrik azokat a partnereket, akikkel különböző szempontok szerint nem illenek össze, hanem arról van szó, hogy „a kapcsolatokban a kapcsolat fejlődése során az emberek folyamatosan alakítják ki közös véleményüket, elképzeléseiket arra vonatkozóan, hogy hogy vannak a dolgok.”. Stephen (1984, 1985) ezt a feltételezést longitudinális adatok alapján bizonyította, kimutatva, hogy a párok értékei egyre hasonlóbbá válnak a kapcsolat során. Meg kell jegyezni, hogy ezek az eredmények nem bizonyítják, hogy Murstein tévedett.

Elképzelhető, hogy a két hatás (a nem megfelelőek kiszűrése és a hasonlóvá válás) párhuzamosan létezik.

A preferenciák különbözősége

Abból a szempontból, hogy különböznek-e a partnerekre vonatkozó preferenciák házasság és együtt járás esetén, szintén érdekes Kenrick et al. (1993) tanulmánya. Mint korábban említettem, a szerzők korrelációs együtthatókat számítottak a kérdezett saját maga által értékelt saját tulajdonságai és a partnerre vonatkozó minimális elvárásai között házasság és járás esetén (illetve ezen kívül szexuális kapcsolat és egy randevú esetén is). A házasság és az együtt járás esetén a korrelációk nem különböznek nagymértékben. Ez azt mutatja, hogy az embereknek nem elvárásuk, hogy házastársuk hasonlóbb legyen hozzájuk, mint élettársuk (legalábbis a vizsgált nyolc tulajdonság szerint). Azt sem mutatják az adatok, hogy bizonyos dolgokban fontosabb a hasonlóság az élettársi, másokban pedig a házastársi kapcsolatban az emberek elvárása szerint. Ha nem a hasonlóságot, hanem a minimálisan elvárt szintet hasonlítjuk össze házasság és együttélés között, azt látjuk, hogy a családközpontúság valamivel fontosabb a házasság esetén. Ha az egyszeri randevúra vonatkozó elvárást hasonlítjuk össze a házasságra és az együttélésre vonatkozóan, azt látjuk, hogy a hasonlóság kevésbé fontosabb egyetlen randevú esetén, illetve az elvárt szint önmagában is alacsonyabb.

TANULSÁGOK

A tanulmányban bemutatott elméletek válogatás eredményei, és mint a filmeknél, itt is vannak „kimaradt jelenetek”. Az áttekintésben nem szerepelt például a házasság közgazdasági elmélete, melyet Becker (1973) alkotott meg. Nem volt szó a társadalmi lehetőségekkel kapcsolatban azokról az elméletekről sem, melyek a nemi arányok párválasztásra gyakorolt hatását elemzik. Az ezek iránt érdeklődők számára Bukodi (2004) áttekintését ajánlom. Ezen kívül nem esett szó a házassági piacok közgazdasági-játékelméleti modelljeiről, melyek közül alapvető tanulmány Roth és Sotomayor (1990).

Az áttekintés alapján látható, hogy annak ellenére, hogy számos tanulmány született a párválasztás magyarázatára, az elméletek egy részét nem sikerült egyértelműen igazolni, vagy cáfolni. A csereelmélet létjogosultsága máig nyitott kérdés. A hasonlóak egymáshoz vonzódását eredetileg az attitűdökkel kapcsolatban mutatták ki, más jellemzőkkel kapcsolatban azonban még szintén nincs közvetlen bizonyíték, különösen olyan kutatásból, mely a preferenciákat nem megkérdéssel, hanem a meghozott döntések alapján (kinyilvánított preferenciák) vizsgálta. Újdonságot jelentene a kirostálási vagy az SVR elméletek bizonyítása vagy cáfolata is longitudinális adatok alapján.

Az is látható, hogy mivel a párválasztás általában nem magyarázható egyszerűen a racionális döntések alapján, interdiszciplináris kutatásokra van szükség: a szociológiai elemzéseknek a szociálpszichológiai és pszichológiai eredményekre kell épülniük.

A társadalomban a homogámia régóta vizsgált jelenség, amely számos jellemzőt tekintve folytonosan fennáll az évek folyamán. Ezzel kapcsolatban az elmúlt évtizedek

nemzetközi (elsősorban amerikai) trendjeiről lásd például Kalmijn (1998) vagy Mare (1991), a múlt század első felének elemzése pedig megtalálható például Hollingshead (1950) tanulmányában. A magyar trendekről és folyamatokról lásd Bukodi (2004) könyvét.

Mivel az elméletek mindegyike magyarázza a homogámia kialakulását, a párválasztás megfigyelése alapján önmagában nem tudjuk eldönteni, melyik elmélet(ek) igaz(ak). Nem tudjuk eldönteni, hogy a preferenciák, vagy a lehetőségek okozzák a homogámiát (illetve, melyik mennyiben). Azt sem tudjuk, hogy ha a preferenciák felelősek ezért, akkor azért választanak az emberek hasonlókat, mert azokhoz vonzódnak, vagy, mert mindenki a legjobbat akarja megszerezni. További magyarázattal szolgálhat bizonyos tulajdonságok korrelációja. Ha a például a végzettség és a kultúra iránti érdeklődés egymással korrelál (lásd DiMaggio–Mohr 1985), akkor, ha a preferenciák miatt az emberek hasonló kulturális érdeklődésűeket választanak, akkor is kialakul a végzettség szerinti homogámia is. Így az is lehet, hogy egyes tulajdonságokra a hasonlóak vonzalma, másokra a csereelmélet igaz.

Ebből az következik, hogy amellet, hogy a preferenciákkal kapcsolatos kérdéseket tisztázni kellene, felmerül az igény egy olyan kutatásra, amely a preferenciák és a lehetőségek szerepét el tudja különíteni a homogámia kialakulásában. Itt azonban beleütközünk abba a problémába, mint Kalmijn és Flap (2001): nem tudjuk egyszerűen számszerűsíteni a lehetőségek szerepét, mert az ismerkedési helyszínek heterogenitását nem tudjuk mérni. Így a kérdés vizsgálatára valamilyen újszerű módszer szükséges a szociológusok részéről.

A szerző saját kutatása ezt az internetes ismerkedés vizsgálatával keresztül próbálja meg megoldani, ahol az egyes internetes ismerkedési helyszínek jelentik a lehetőségek rendszerét, melyek heterogenitása mérhető. Az internetes ismerkedés vizsgálatában azonban önmagában sok problémát vet fel. Ezen kívül is nyilván számos innovatív módszer képzelhető el a bemutatott kérdések tisztázására.

IRODALOM

- Becker, G.S. (1973): A Theory of Marriage: Part I. *Journal of Political Economy*, 81(2): 813–846.
- Blackwell, D.L.–Lichter, D.T. (2004): Homogamy Among Dating, Cohabiting and Married Couples. *The Sociological Quarterly*, 45(4): 719–737.
- Blau, P.M.–Schwartz, J.E. (1984): *Crosscutting Social Circles. Testing A Macrostructural Theory Of Intergroup Relations*. New Brunswick, N.J.:Transaction Publishers.
- Bukodi E. (2002): Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. *Szociológiai Szemle*, 2.
- Bukodi E. (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Budapest: Századvég Kiadó–Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Buss, D.M. (1989): Sex Differences in Human Mate Preferences: Evolutionary Hypotheses Tested in 37 Cultures. *Behavioral and Brain Sciences*, 12: 1–49.
- Buss, D.–Barnes, M. (1986): Preferences in Human Mate Selection. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50: 559–570.
- Busschbach, J.T. (1996): *T Uit het oog, uit het hart? Stabiliteit en verandering in persoonlijke relaties* (English Summary). Amsterdam: Thesis Publishers.

- Byrne, D. (1971): *The Attraction Paradigm*. New York: Academic Press.
- Deaux, K.–Hanna, R. (1984): Courtship in the Personals Column: The Influence of Gender and Sexual Orientation. *Sex Roles*, 11(5-6), 363–375.
- DiMaggio, P.–Mohr, J. (1985): Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection. *American Journal of Sociology*, (90): 1231–1261.
- Elder Jr., G.H. (1969): Appearance and Education in Marriage Mobility. *American Sociological Review*, 34: 519–533.
- Feingold, A. (1988): Matching for attractiveness in romantic partners and same-sex friends: A meta-analysis and theoretical critique. *Psychological Bulletin*, 104: 226–235.
- Festinger, L.–Schachter, S.–Back, K. (1950): *Social Pressures in Informal Groups*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Hollingshead, A.B. (1950): Cultural Factors in the Selection of Marriage Mates. *American Sociological Review*, 15: 619–627.
- Homans, G.C. (1961): *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Huston, T.L.–Cate, R.M. (1979): Social Exchange in Intimate Relationships. In: Cook, M.–Wilson, G. eds.: *Love and Attraction. An International Conference*. Pergamon Press.
- Jennings, H.H. (1950): *Leadership and Isolation*. New York: Longman Green.
- Kalmijn, M. (1993): Trends in Black/White Inter-marriage. *Social Forces*, 72: 119–146.
- Kalmijn, M. (1998): Inter-marriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends. *Annual Review of Sociology*, 24: 395–421.
- Kalmijn, M.–Flap, H. (2001): Assortive Meeting and Mating: Unintended Consequences of Organized Settings for Partner Choices. *Social Forces*, 79: 1289–1312.
- Kandel, D.B. (1978): Homophily, Selection and Socialization in Adolescent Friendships. *American Journal of Sociology*, 84(2): 427–436.
- Kenrick, D.T.–Groth, G.E. –Trost, M.R.–Sadalla, E.K. (1993): Integrating Evolutionary and Social Exchange Perspectives on Relationships: Effects of Gender, Self-Appraisal, and Involvement Level on Mate Selection Criteria. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64: 951–969.
- Lazarsfeld, P.–Merton, R.K. (1954): Friendship as a Social Process: A Substantive and Methodological Analysis. In Berger, M.–Abel, Th.–Page, Ch. eds.: *Freedom and Control in Modern Society*. New York: Van Nostrand, 18–66.
- Li, N. P.–Kenrick, D.T.–Bailey, M.J.–Linsenmeier, J.A.W. (2002): The Necessities and Luxuries of Mate Preferences: Testing the Tradeoffs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6): 947–955.
- Mare R.D. (1991): Five Decades of Educational Assortative Mating. *American Sociological Review*, 56: 15–32.
- McPherson, J.M.–Smith-Lovin, L. (1987): Homophily in Voluntary Associations: Status Distance and the Composition of Face-to-Face Groups. *American Sociological Review*, 52(3): 370–379.
- McPherson, M.–Smith-Lovin, L.–Cook, J. (2001): Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27: 415–44.
- Murstein, B.I. (1971): A Theory of Marital Choice and its Applicability to Marriage Adjustment. In Murstein, B.I. ed.: *Theories of Attraction and Love*. New York, Springer.
- Murstein, B.I. (1987): Clarification and Extension of the SVR theory in Dyadic Pairing. *Journal of Marriage and the Family*, 49(4): 929–933.
- Newcomb, Th.M. (1961): *The Acquaintance Process*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Rosenfeld, M.J. (2005): A Critique of Exchange Theory in Mate Selection. *American Journal of Sociology*, 110(5): 1284–1325.

- Roth, A.E.–Sotomayor, M.A.O. (1990): *Two-sided Matching. A Study in Game-Theoretic Modelling and Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rusbult, C.E. (1980): Commitment and Satisfaction in Romantic Associations: A Test of the Investment Model. *Journal of Experimental Social Psychology*, 16: 172–186.
- Rusbult, C.E. (1983): A Longitudinal Test of the Investment Model: The Development (and Deterioration) of Satisfaction and Commitment in Heterosexual Involvements. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45: 101–117.
- Sadalla, E.K.–Kenrick, D. T.–Vershure, B. (1987): Dominance and Heterosexual Attraction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(4): 730–738.
- Schoen, R.–Weinick, R.M. (1993): Partner Choice in Marriages and Cohabitations. *Journal of Marriage and the Family*, 55: 408–414.
- Schoen, R.–Wooldredge, J. (1989): Marriage Choices in North Carolina and Virginia, 1969.71 and 1979.81. *Journal of Marriage and the Family*, 51: 465–481.
- Segal, M. (1974): Alphabet and Attraction: An Unobtrusive Measure of the Effect of Proximity in a Field Setting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30(5), 654–657.
- Slovan, S.–Slovan, L. (1988): Mate Selection in the Service of Human Evolution. *Journal of Social and Biological Structures*, 11: 457–468.
- Sprecher, S.–Sullivan, Q.–Hatfield, E. (1994): Mate Selection Preferences: Gender Differences Examined in a National Sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66: 1074–1080.
- Stephen, T.D. (1984) A Symbolic Exchange Framework for the Development of Intimate Relationships. *Human Relations*, 37: 393–408.
- Stephen, T.D. (1985): Fixed-Sequence and Circular-Causal Models of Relationship Development: Divergent Views on the Role of Communication in Intimacy. *Journal of Marriage and the Family*, 47: 955–963.
- Stevens G.–Owens, D.–Schaefer, E.C. (1990): Education and Attractiveness in Marriage Choices. *Social Psychological Quarterly*, 53: 62–70.
- Surra, C. (1990): Research and Theory on Mate Selection and Premarital Relationships in the 1980s. *Journal of Marriage and the Family*, 52: 844–865.
- Taylor P.A.–Glenn N.D. (1976): The Utility of Education and Attractiveness for Females' Status Attainment through Marriage. *American Sociological Review*, 41: 484–498.
- Thibaut, J.W.–Kelly, H.H. (1959): *The Social Psychology of Groups*. New York: John Wiley and Sons Incorporated.
- Verbrugge, L.M. (1977): The Structure of Adult Friendship Choices. *Social Forces*, 56(2): 576–597.

TÚLLÉPHETÜNK-E A BÉRMUNKA TÁRSADALMÁN?*

TÖRÖK Emőke

Széchenyi István Egyetem Egészségügyi és Szociális Intézet
H-9024 Győr, Verseny u. 39.; email: email: torok_emoke@hotmail.com

*“Mit tegyen valaki, ha nem akar dolgozni, és mégis szeretné
valahogyan megindokolni állandó jelenlétét a világban?”
(Rejtő Jenő)*

Rejtő Jenő fentebb idézett hősének problémája minden bizonnyal nem tartozott a széles rétegeket érintő, sürgetően megoldásra váró társadalmi problémák közé a regény megírásának időpontjában, és nem tartozik oda ma sem (Rejtőt nem is ezért szeretjük...). Éppenséggel nem a dolgozni nem akarók, hanem a dolgozni nem tudók, a munka világából kiszorulók helyzete jelenti a posztindusztriális társadalmak egyik legfontosabb belső problémáját. Mégis, a két kérdés szorosan összefügg. Összefüggésük egy, a mai fejlett társadalmakra jellemző sajátos kettősségből adódik. Ezek a társadalmak, amelyeket, mint később még részletesen kifejtem, joggal nevezhetünk a bérmunka társadalmainak, egyszerre mutatják egyrészt a túlélettség jeleit, olyan jelenségeket, amelyek szétfeszíteni látszanak a bérmunkás társadalom kereteit, az ezeken való túllépés igényének irányába mutatnak¹, másrészt olyan szociális patológiákat, amelyek éppen a fenti keretek tökéletlen működéséből adódnak. Az alábbiakban mellett szeretnék érvelni, hogy ha a bérmunka társadalmán való teljes „túllépés” a belátható jövőben az illúziók világába tartozik is, az ebbe az irányba tett (teendő) lépések, a bérmunkás társadalom kereteinek átalakítása egyszersmind közelebb vihetnek minket az említett patológiák, vagyis a munkanélküliség, szegénység, kirekesztés leküzdéséhez illetve csökkentéséhez is. Ha ezek az átalakulások megteremténék a lehetőséget annak, hogy a „világban való jelenlétünk megindoklására”, a társadalomban való részvételre ne a szervezett munka világába való bekapcsolódás legyen az egyetlen mód – és ilyen értelemben a „dolgozni nem akarás”² is legitim, társadalmilag elfogadott élet-

* A tanulmány a Győrben 2004. november 10-én *Szegényedés, társadalmi kirekesztés és az erre adandó foglalkoztatáspolitikai válaszok* címmel a Széchenyi István Egyetemen rendezett konferencián elhangzott előadás átdolgozott és kibővített változata. A szöveghez fűzött értékes megjegyzéseimért és javaslatokért Somlai Péternek tartozom köszönettel.

- 1 Éppen azok a megközelítések is, amelyeket tanulmányom utolsó részében tárgyalni fogok, egyfajta bizonyítékai ennek a túlélettségnek, legalábbis amennyiben azt mutatják, hogy ha túllépni még nem is tudunk, mindenképpen „túllátunk” a bérmunka társadalmán. Szükségesnek tartom leszögezni, hogy ebben a tanulmányban elméleti síkon igyekszem bemutatni, helyenként továbbgondolni a „munkatársadalom végével” foglalkozó felvetéseket, teóriákat. Ebből következően a szórványosan felbukkanó empirikus utalások csak az elméleti fejtegetés *illusztrációiul* szolgálnak.
- 2 Ez természetesen a fizetett munka értelmében vett „dolgozásra” vonatkozik, azaz a többi életszférától elkülönült, szerepként intézményesült pénzkereső munkára, ami a modern társadalomban a munkának ugyan nem kizárólagos, de legjellemzőbb formája: a munkát ebben a tanulmányban végig ebben az értelemben használom.

stratégiává válna – az hozzájárulhatna ahhoz, hogy megoldást találjunk azok problémájára is, akik akarnának, de a jelenlegi keretek között nem tudnak dolgozni. Ebben a tanulmányban néhány, ebbe az irányba mutató gondolatkísérletet, elméleti felvetést szeretnék bemutatni, helyenként továbbgondolni, szembesíteni egymással és a realitással, illetve megmutatni, miben különböznek ezek a jelenleg alkalmazott megoldásoktól.

A „munkatársadalom végével” foglalkozó fejtegetések leggyakoribb kiindulópontja a fejlett társadalmakban tartósan fennálló munkanélküliség és a munkanélküliséghez kapcsolódó társadalmi hátrányok tapasztalata. A munkanélküliség és kirekesztés, munkanélküliség és szegénység között fennálló szoros kapcsolat nyilvánvalóan nem szorul különösebb bizonyításra: a munka világából való kiszorulást szinte minden szerző a kirekesztődés legfontosabb összetevői között említi (Castel 1993; Ferge 2000). Többek között a legújabb magyarországi kutatások³ is igazolják, hogy az összes lehetséges tényező közül a munkanélküliség, különösen pedig a tartós munkanélküliség állapota függ össze legerőteljesebben az elszegényedéssel és a kirekesztődéssel. Ezen összefüggés felismerése mutatkozik meg az Európai Unió idevonatkozó állásfoglalásaiban, irányelveiben illetve a Nemzeti Akciótervekben is: egyértelműen a leghangsúlyosabb elem a munka, a foglalkoztatás kiterjesztése mindenkire, akire egyáltalán csak lehetséges. Ez természetesen egyfelől alapvető gazdasági érdek, a tét azonban ennél sokkal nagyobb: *Az Európai Unió tagállamainak közös értékrendje szerint a tudást és sokféle emberi képességet hordozó emberi tőke minél teljesebb értékesülése az egyik legfontosabb cél, hiszen nemcsak a gazdasági hasznosulás a tét, hanem az emberi élet minősége. Ez a felfogás alapozza meg az immár európai méretűvé vált törekvést: a felnőtt népesség minél nagyobb hányadát hozzásegíteni ahhoz, hogy dolgozhasson, munkához, munkahelyhez jusson* (Laky 2001: 11).⁴ Az Európai Közösségi Háztartási Panel adatai szerint 1997-ben az EU-ban a foglalkoztatott lakosság mindössze 6 %-a élt a szegénységkockázati küszöb alatt, míg a munkanélküliek 38, az inaktívok 25%-a tartozott ugyanebbe a kategóriába (Krémer 2003: 93). Ugyanebben az évben Spéder Zsoltnak a Magyar Háztartás Panel adatain végzett vizsgálata szerint Magyarországon a munkanélküliek 35, az inaktívok egyes csoportjaiba tartozóknak pedig (az öregségi nyugdíjasok kivételével) 14-34% közötti része élt a az átlagjövedelem 50%-ában megállapított szegénységi küszöb alatt, miközben ez az arány a foglalkoztatottak egyetlen csoportjában sem érte el a 13%-os átlagot (Spéder 2002).

Mindebben az a közismert tény tükröződik, hogy fejlett társadalmaink egyik legfontosabb törésvonala a munkával rendelkezők és a munka világán kívül rekedők között húzódik.⁵ Természetesen adódik tehát a következtetés, hogy a legfontosabb pont, ahol a kirekesztődés folyamatába be tudunk avatkozni, az a szervezett munka világá-

3 A lentebb hivatkozott MHP adatokon (Spéder 2002) túlmenően az utóbbi évek gyakorlatilag minden szegénységgel foglalkozó vizsgálata is egyértelműen alátámasztja ezt az összefüggést. Vö. ezek közül pl. Gábos A.-Szívós P. (2004): Szegénység Magyarországon az EU-csatlakozás küszöbén. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2004. Budapest: TÁRKI–Századvég.

4 A nagy kérdés persze éppen ez: mekkora hányadot és milyen formában lehetséges hozzásegíteni a munkához jutáshoz, kire és hogyan lehetséges kiterjeszteni a foglalkoztatást. Milyen új foglalkoztatási formákat tud a társadalom teremteni, milyen tevékenységeket, milyen keretek között képes munkaként elismerni, és mindez mennyire feszíti szét a hagyományos “bérmunkás társadalom” kereteit. Ennek egy lehetséges végiggondolását jelentik az ebben a tanulmányban bemutatandó elméleti felvetések.

ban való benntartása, illetve oda visszaintegrálása a kiszakadottaknak illetve a bizonytalan, fenyegetett helyzetben lévőknek. A helyzetet azonban némiképp bonyolítja az a tény, hogy már néhány évtizede nyilvánvalóvá vált: a posztindusztriális társadalmak immár véglegesnek tűnően nem tudnak munkát biztosítani minden polgárunknak. A helyzet hol jobb, hol rosszabb, mostanában éppen kicsit talán jobb, hiszen pl. 2000 óta az EU (rég) tagállamaiban egyes számítások szerint 6 millió új munkahely teremtődött, valamelyest nőtt a foglalkoztatottság és csökkent a munkanélküliség (bár a 2001-es legalacsonyabb értékhez képest 2002-ben és 2003-ban megint egy kicsit növekedett, és némi hullámszám után újra 8% fölött van). Mindazonáltal ugyanezekben az országokban (EU15) még ma is – 2005. decemberi adat – 14,7 millió munkaképes korú embernek nincs munkája, és ez az utóbbi két év során gyakorlatilag semmit sem változott.⁶ Ráadásul tudjuk, hogy ezek a számok, vagyis az ILO definíció szerinti munkanélküliségi ráta, messze nem tartalmazzák mindenkit, aki kiszorult a munkaerőpiacról, azaz a probléma valójában sokkal több embert érint.

Összességében, úgy vélem, abban konszenzus alakult ki, hogy a teljes foglalkoztatottság visszaállítása – legalábbis abban a formában, ahogyan azt a fejlett országok többsége az ötvenes-hetvenes évek között ismerte – végleg átkerült az illúziók világába. Többek között az ipar tovább csökkenő munkaerőigénye, illetve a globalizáció előrehaladásával az ipari tömegtermelés „olcsóbb” országokba való áttelepítése miatt az sem zárható ki, hogy regionálisan illetve rétegspecifikusan, de akár általánosan is újra nőhet a munkanélküliség.

Hannah Arendt 1958-ban írta le azt az azóta sokat idézett mondatot, hogy: *Ami előttünk áll, az egy munkatársadalom, amely kifogy a munkából, azaz az egyetlen tevékenységből, amihez még ért. Mi lehetne ennél szörnyűbb?* Arendt persze nem a munka miatt aggódott: hiszen ő a munka mint tevékenység típus uralkodóvá válásában éppen a modern társadalom egyik legfenyegetőbb vonását, az eltömegesedést, uniformizálódást, fogyasztásközpontúság kialakulásának alapját látta. Egy percig sem bánta volna, ha kifogyunk a munkából, amennyiben ez a szabad, értelmes, önmagukért végzett tevékenységek, vagyis (hogy az ő terminológiáját használjam) az interperszonális cselekvés terének tágitásához járult volna hozzá. Értelmezése szerint a folyamatok azonban nem efelé haladnak: *... ez a társadalom már hallomásból is alig ismeri azokat a magasabbrendű és értelmesebb tevékenységeket, amelyek kedvéért érdemes lenne megszabadulnia a munkától* – folytatódik az idézet (Arendt 1994: 11). Nyilván nem véletlen, hogy Arendt gondolatait éppen a nyolcvanas évektől kezdve, a „bérmunka társadalma” aranykorának egyre egyértelműbbé váló elmúlásával kezdték gyakrabban idézni (bár igazán elismert és olvasott szerzővé csak a kilencvenes években, 15-20 évvel halála után vált, fogadott hazájában, az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában egyaránt).

Ha tehát komolyan vesszük azt, hogy társadalmainkban a kirekesztődés és a fizetett munka világából való kiszorulás között szoros összefüggés van, vagyis a munkanélküli-

5 A helyzetet talán még pontosabban írja le az a több szerző által képviselt nézet, mely szerint ez a törésvonal az utóbbi időben áttevéődött egyfelől a viszonylag biztos, jól fizető állásokkal rendelkezők, másfelől a bizonytalan, perifériás, alkalmi stb. munkákat végzők és a munkanélküliek közé (vö. pl. Dahrendorf 1994: 235). Éppen a fenti adatokból is látszik, hogy országonként változó arányban, de továbbra is jelen van a „dolgozó szegénység” is.

6 Adatok forrása: EUROSTAT 2006.

ség kirekesztődéshez vezet, akkor, ha következetesen vagyunk, tulajdonképpen csak két út áll előttünk a kirekesztés minél nagyobb mértékű felszámolására. Vagy megpróbálunk mindennek ellenére erőfeszítéseket tenni a teljes foglalkoztatottság visszaállítására, vagy pedig megpróbáljuk végig gondolni annak a lehetőségét, hogy a társadalomban való teljes jogú tagság részben vagy egészében elszakadjon a *fizetett munkától*. Vagyis hogy a fizetett munkával egyenrangúként más tevékenységek is társadalmilag elfogadottnak számíthassanak a megélhetés biztosításában, a társadalmi státusz meghatározásában és az identitás kialakításában. Az ez utóbbi irányba folytatott gondolat kísérleteket szeretném az alábbiakban egy kicsit körüljárni. Ehhez természetesen először azt kell tisztáznunk, mit is értünk pontosan a „bérmunka társadalmán”.

A BÉRMUNKA TÁRSADALMA

Nem különösebben vitatott, hogy modern társadalmaink rászolgáltak a „bérmunka társadalma” elnevezésre. Néhány más elnevezés is forgalomban van: szoktak egyszerűbben „munkatársadalomról” beszélni, vagy német nyelvterületen széles körben elterjedt az *Erwerbsgesellschaft*, amit talán pénzkereseti társadalomnak fordíthatnánk. Mindegyik kifejezés tulajdonképpen azt hivatott egy szóban összesűríteni, hogy ezek a társadalmak a *[[fizetett] munka etikája és a foglalkozási szerepek köré épültek* (Dahrendorf 1994: 228). A többi differenciált tevékenységszféra és intézmény a munkához képest határozódik meg és értelmeződik, a társadalom szerkezetét, konfliktusait elsődlegesen a munkamegosztás belső viszonyaiból magyarázzák, és a bérmunka intézményei, a hozzá kapcsolódó jogok és ellátások jelentik a társadalom kohéziójának alapját. Az egyén szintjén pedig a fizetett munka – amellet, hogy megélhetésének alapja – a legfontosabb szocializáló, életút-strukturáló tényező (Kohli 1990), a társadalmi identitás alapja, társadalmi helyzetének legfontosabb meghatározója, nem utolsósorban az önmegvalósítás és személyes kibontakozás egyik fő terepe, azaz összességében a társadalmi részvétel elsődleges formája.

A nagy kérdés persze az, hogy igaz-e még mindaz, vagy annak többsége, amit itt felsoroltam – tulajdonképpen ettől függ a válasz, ha létezik egyáltalán, a címben feltett kérdésre. Ralf Dahrendorf már 1988-ban írt könyvében fölvetette a kérdést: *Tényleg még mindig a munka társadalmában élünk?* és rögtön teljes egyértelműséggel válaszolt is rá: *Igen. És a tény bizonyossága a munkanélküliek helyzete. (...) ha valaki munkanélküli, (...) az lerombolja az ember önbecsülését, felborítja az életvitelét, és függővé teszi a munkanélküli segélytől* (Dahrendorf 1994: 230–231). Ez nagyon tömören és meggyőzően hangzik, annál is inkább, hiszen azelőtt is meg azóta is köteteket írtak a munkanélküliség közismert káros pszichés és szociális hatásairól az időstruktúra szétesésétől a visszahúzóerőig és az esetleges depresszióig. Nagyon hasonlóan érvel Robert Castel is, amikor azt írja: *Hogy a munka nemcsak gazdasági, hanem pszichés, kulturális és szimbolikus értelemben is domináns vonatkoztatási keret marad, azt ékesszólóan bizonyítja mindazok reakciója, akiknek nem jut belőle* (Castel 1998: 408). Ebben azonban, mint a későbbiekben be fogom mutatni, korántsem teljes a konszenzus a témával foglalkozó szerzők között: az utóbbi évtizedekben lezajlott jelentős változások legalábbis többféle értelmezést tesznek lehetővé.

A fentebb leírt módon jellemezhető bérmunkás társadalom, mint tudjuk, történelmi léptékekkel mérve nagyon rövid ideig áll(t) fenn. Csak körülbelül a '30-as évekre alakult ki az a helyzet, hogy már nem csak a fizikai munkások, hanem a szellemi foglalkozásúak többsége is alkalmazotti státuszban dolgozott, azaz bérmunkás volt⁷, és már a nyolcvanas évek legelején a munka társadalmának válságáról kezdtek cikkezni a társadalomkutatók⁸. A bérmunkás társadalom igazi "virágkora" pedig még rövidebb volt: alig negyedszázadnyi idő az európai országok második világháború utáni magához térése és az első olajválság között. Mégis, ez alatt a rövid idő alatt bebizonyosodott, hogy a bérmunka társadalmát a történelemben eddig példátlan módon és mértékben volt képes a lehető legszélesebb rétegek számára egyszerre biztosítani a szociális biztonságot, az egyéni szabadság és méltóság érzetét és a társadalmi részvétel lehetőségét. Hadd idézzem ismét Castelt: *A bérmunka társadalmát az a történelmi formáció, amelynek nagyjából sikerült kivédenie a tömeges sebezhetőség kockázatát, és biztosítani azt, hogy a túlnyomó többség csatlakozhassék a közös társadalmi értékekhez. Másként szólva, a bérmunka társadalmát jelenti azt a szociológiai talapzatot, amelyen a nyugati típusú demokrácia nyugszik – a maga összes erényével és hiányosságával* (Castel 1998: 410). Vagyis a bérmunka sokkal több, mint a szükségletkielégítés biztosításának tipikus módja a kapitalista társadalmakban: a bérmunka a modern társadalmakban a társadalmi integráció alapja, és így a modern polgári demokráciák alapja. Nem véletlen, hogy egy a közelmúltban a témában megjelent német nyelvű tanulmánykötetnek szerkesztője, Ulrich Beck (2000) a következő címet adta: *A munka és a demokrácia jövője*. A címválasztás mögött nyilvánvalóan az a feltevés húzódik meg, hogy a bérmunka válsága – ha van ilyen – sokkal többről szól, mint a munka világának átalakulásáról. Ha igaz, hogy a munka egyéni és társadalmi szinten is elveszíti központi szerepét – és emellett sokan érveltek-érvelnek az az utóbbi két-három évtizedben Claus Offétól André Gorzig – akkor meg kell tudnunk mondani, hogy mik lesznek, mik lehetnek a társadalmi részvétel alapvető formái a „munka utáni társadalomban”, illetve hogyan lehet biztosítani azt, hogy a fizetett munka mellett (helyett) más tevékenységek is képezhessék a megélhetés-státusz-identitás „három egységének” (Simonyi 1996: 297) alapját.

Tekintsük át tehát legalább jelzésszerűen, mik azok a folyamatok az utóbbi évtizedekben a munka világában és azon kívül, amelyek a fent említett szerzőket és másokat is a munka társadalmának végét jövendőző – helyenként kissé utópisztikusan hangzó – gondolatok megfogalmazására készítették.

VÁLTOZÁSOK A MUNKA VILÁGÁBAN ÉS AZ ÉRTÉKRENDEN

Az első és legfontosabb ilyen jelenség természetesen maga a munkanélküliség, amelyről a nyolcvanas évekre kiderült, hogy nem konjunktúrafüggő, és a kezdeti emelkedő szakasz után viszonylag magas, vagy legalábbis az érintett társadalmak pol-

7 Ma Magyarországon ez az arány közel 90%, és a fejlett országokban többnyire hasonlóan magas, 80% fölötti.

8 Elsősorban Németországban, ahol már az 1982-es német szociológuskongresszus témája is ez volt: A munkatársadalom válsága? – mindazonáltal kérdőjellel a végén, amely azóta sem került le onnan. A kongresszus előadásai kötetbe szerkesztve is megjelentek: Matthes, J. szerk.: *Krise der Arbeitsgesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg, 1982.*

gárai által magasként érzékelt szinten állandósult. Ez a kilencvenes években átlagosan 10% körüli, néha afölötti szintet jelentett az EU országaiban, 2005 végén pedig a kibővített EU 25 tagállamára vetítve átlagosan 8,5%⁹ volt, és ennél, mint arra már utaltam, köztudottan jóval többen vannak azok, akik ilyen vagy olyan módon inaktívvá váltak, akaratuk ellenére maradnak távol a szervezett munka világától.

A másik fő tényező a munka világának az az átalakulása, amit röviden az atipikus munkaformák terjedésének nevezhetnénk. Ezek lassan már csak a bér munka társadalmának klasszikus sztenderdjeihez¹⁰ képest tűnnek atipikusnak, egyébként a legjobb úton vannak afelé, hogy többségbe kerüljenek, azaz tipikussá váljanak. Létrehozásuk jelentős részben - bár nem kizárólag - gazdasági kényszer a munkáltatók, elfogadásuk pedig a munkavállalók számára: *A munkanélküliség tartósulásának és a világméretű gazdasági versenyben a foglalkoztatási költségek leszorításának kettős nyomása alatt gyorsuló ütemben kezdtek meghonosodni a foglalkoztatást növelő, de a hagyományos munkaviszonyoktól többé vagy kevésbé eltérő formák. Fokozatos térhódításuk talán minden másnál beszédesebben jelzi a munka világában zajló – visszafordíthatatlan – változásokat. E foglalkoztatási formák országonként ugyan eltérő súlyúak, összességükben azonban gyors ütemben terjednek. (...) Az ilyen munkahelyek nagy többségét már nem önkéntesen, hanem a teljes munkaidős, hagyományos állások hiányában fogadják el az érintettek; s az éves beszámolók szerint az európai munkaerőpiac jellemzően már csak ilyen munkahelyeket kínál* (Laky 1998: 127).

Az atipikus munkaformák között „klasszikusnak” számító és széles körben alkalmazott részmunkaidős munkavégzés mellett terjedőben van a távmunka, a bedolgozás, az alvállalkozás, az önfoglalkoztatás, kölcsönmunka, munkakörmegosztás, határozott ideős szerződés és társaik. Ma már az Európai Unió régi tagállamaiban a munkavállalók közel fele a három külön is nyilvántartott atipikus foglalkoztatási forma (részmunkaidő, határozott idejű szerződés, önfoglalkoztatás) valamelyikében dolgozik, és a jelenlegi keretek között, úgy tűnik, az EU ezt tekinti a foglalkoztatásnövelés leginkább járható útjának: *Az EU – a tagországok eltérő törekvéseinek kompromisszumaként – egyszerre hangsúlyozza a foglalkoztatás rugalmasabbá tételét és a szociális biztonság megőrzését, miközben pragmatikusan ösztönzi az új foglalkoztatási formák terjedését, mint lényegében az egyedüli esélyt arra, hogy a fejlett Európa polgárai munkához juszanak* (Laky 2006: 8).

A tanulmányok befejezésétől a nyugdíjba vonulásig folyamatosan, jellemzően ugyanazon a területen végzett munka ma már nyilvánvalóan minden, csak nem magától értetődő. A karrier egyre gyakrabban szakítódik meg, átképzés, továbbtanulás, szakmaváltás válhat szükségessé, nem is beszélve a munkanélküliség által okozott megszakításokról. A rugalmasság – időben, térben, szakmában – a munkavállalókkal szembeni legalapvetőbb követelménnyé nőtte ki magát. Röviden azt mondhatnánk,

9 Forrás: EUROSTAT 2006.

10 ezeket Laky Teréz a következőképpen foglalta össze: A »tipikus«, jellemző munkaviszony általában meghatározatlan időre szól (és felmondás, elbocsátás esetén a dolgozót felmondási időre járó bér és végkielégítés illeti meg). A »törvényes munkaidőt« törvény vagy országos megállapodáson alapuló kollektív szerződések rögzítik, s a dolgozó jövedelmét mind a munkaidő megrövidítése (állásidő), mind meghosszabbítása esetén garanciák védik. A dolgozót – munkaviszonyával összefüggésben – különféle jogok illetik meg, a fizetett szabadságtól, a betegszabadságtól a fizetett ünnepnapokig stb. (Laky 1998: 126–127).

hogyan az individualizálódás¹¹, a diszkontinuitás és a bizonytalanság váltak a kilencvenes évekre a munkaviszony fő jellemzőivé. Ez természetesen szorosan összefügg azzal a folyamattal, amit a jóléti állam leépüléseként szoktak emlegetni: ennek során a bérmunkaviszony köré épült kollektív szabályozások, kollektív védelmek fokozatos leépítésével az állam mintegy kivonul a munkaviszony szabályozásából. Vagyis a „deindividualizálódás” (Castel 1998: 424) szakasza után, amely a klasszikus bérmunkás társadalomra a munkaviszony tekintetében jellemző volt, az intézményesültség bizonyos mértékű leépülése lesz jellemző (Kohli 1994; Castel 1998¹²), egyfajta új individualizálódási folyamat, melynek során a pénzkereső életpálya egyre inkább egyénileg megtervezendő és kivitelezendő tervvé, feladattá válik. Ez egyfelől több lehetőséget, nagyobb egyéni mozgásteret jelent, másfelől azonban a korábbinál jóval több bizonytalanságot, kevesebb védelmet – a munkavállalók egy része számára nyilvánvalóan inkább az előbbi, míg más része számára inkább az utóbbi aspektus válik meghatározóvá.

A harmadik jelenség, amelyre a munkatársadalom végét vagy legalábbis jelentős átfarmálódását prognosztizáló írások támaszkodnak, nem kötődik szorosan a munka világához. Ez az az értékváltozási folyamat, amelyet a hetvenes évek óta végzett különböző értékvizsgálatok, többek között R. Inglehart (1989) és mások kutatásai is diagnosztizáltak. Ennek során egyrészt háttérbe szorul az „asztkézisre való készség” – vagyis a kívülről megállapított rend és teljesítményelvárásoknak való alárendelődésre való hajlam –, és felerősödnek az önmegvalósítás, kibontakozás iránti szükséglet érvényesítésére irányuló igények, másrészt, ezzel összhangban, az anyagi jólét és a fizikai biztonság hangsúlyozása helyett az „élet minőségére”, vagyis a participációra, szépségre, szabadságra vonatkozó értékek kerülnek előtérbe.

A BÉRMUNKA TÁRSADALMÁNAK VÉGE?

Vagyis: a munka elveszíteni látszik általános érvényét, hiszen a társadalom egy része kiszorul a foglalkoztatásból, a belül maradók munkaviszonya is „töredezettebbé” válik, megszakítások, váltások tarkítják, a teljes életidőn belül évtizedeken keresztül csökkent a munkával töltött idő, mindeközben pedig háttérbe szorulni látszanak azok

11 Az individualizálódás szót ebben az esetben nem abban az értelemben használom, hogy a munka világában ne tapasztalnánk összehangolt, kollektív magatartásokat, a hálózatok létét, működését például a munkahelyi érdekérvényesítésben és másutt, hanem abban – a továbbiakban ki is fejtett – értelemben, hogy a karrier a korábbiakhoz képest sokkal inkább az egyénre vonatkozó és kevésbé kollektív döntések, valamint inkább egyéni alkuk és kevésbé kollektív szabályozások függvénye.

12 Mindkét hivatkozott szerző nagyon hasonlóan érvel amellett, hogy ez a folyamat nem csak a munka világára jellemző: a „deinstitucionalizálódás” folyamata az utóbbi évtizedekben egyre érzékelhetőbben hatja át a teljes életutat. Ugyancsak mindketten hangsúlyozzák, hogy „intézményesülés” és „individualizálódás” a bérmunka társadalmának eddigi alakulása során nem egymással ellentétes folyamatokként jelentek meg. Éppen az erőteljesen intézményesült, a bérmunkás társadalom által biztosított kollektív garanciákkal és védelmekkel körülbástyázott (és természetesen a pénzkereső életszakasz köré felépülő), kiszámítható életút jelentette azt az alapot, amelyen a korábbi függőségektől eloldódott individuum kibontakozhatott. Ilyen értelemben a *bérmunka rendszerének deregulációja fenyegetést is jelent az önálló cselekvőképesség értelmében vett individualitás előfeltételei számára* (Kohli 1994: 220), és a bérmunkás társadalom előtti *negatív individualizmus új alakváltozatának* elterjedéséhez járulhat hozzá (Castel 1998: 425).

az értékek, amelyeket korábban elsődlegesen a munkához társítottunk – mindezek alapján eléggé kínálja magát a munka egyéni és társadalmi szinten való marginalizálódásának tézise. Ennek egyik első szisztematikus kifejtése Claus Offe 1984-es tanulmánya: *Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie?*. Az általa felsorolt érvek két alapvető állításba foglalhatók össze. Egyrészt a társadalom szintjén a munka megszűnik elsődleges társadalomszervező erő lenni, tehát már nem a munka az a meghatározó társadalmi szféra, amelyből (belső viszonyaiból, konfliktusaiból, a rá jellemző racionalitás-elvekből) a társadalom szerkezete, konfliktusai, rétegei stb. alapvetően magyarázhatók, sőt, a munka világát hagyományosan leíró fogalmakkal (produktivitás, technikai szervezési racionalitás, alávetettség, ellenőrzés, norma) már a munka egyre növekvő része sem írható le (vagyis a szolgáltatási szektor¹³). Másrészt az egyén szintjén a munka megszűnik az identitás középpontja lenni, vagyis a munka az egyes ember életében egyre kisebb fontosságú, egyre kevésbé hat meghatározóan életének munkán kívüli szféráira, csökken a szerepe az identitás kialakításában, és az egyén értékrendjében visszahúzódóban vannak a tradicionálisan a munkához kapcsolódó értékek. A munka helyett a súlypont elsősorban a szabadidős tevékenységekre, fogyasztásra, képzésre stb. és az „önmegvalósítás” ezeken a területeken megnyíló lehetőségeire tevődik át.

Ami az állítások első csoportját illeti, az lényegében csak azt a helyzetet diagnosztizálja, hogy a tömeges nagyipari munka megszűnt a fejlett társadalmak meghatározó munkatípusa lenni, a szervezett foglalkoztatás mind nagyobb hányadát teszi ki a har-

- 13 Offe ebben az összefüggésben a szolgáltatási szektort – legalábbis a tárgyalta kritériumok szempontjából – egységes ágazatként kezeli. Zárójelbe téve azt, hogy szakmai tartalmában, szervezetében, piacaiban, foglalkoztatottait illetően stb. is óriási különbségek vannak ebben a szektorban, úgy véli, hogy a harmadik szektor erőteljes növekedése önmagában és egységesen hozzájárul a munka jelentőségének csökkenéséhez. Érvelését ezen a ponton nem érzem meggyőzőnek. A szolgáltatások - írja - *magát a munkát dolgozzák fel és tartják karban, a termelést termelik gondolatilag és szervezésileg* (Offe 1984: 24), tehát a szolgáltatás reflexív tevékenység, amely a termelőmunkáétól alapvetően különböző, sajátos racionalitáskritériumok szerint működik. Ezért *nem beszélhetünk többé egy minden munkát szervező és vezérlő racionalitástípus alapvető egységéről* (Offe 1984: 25). Offe azt is állítja, hogy a szolgáltatási szektor *olyan értékek és beállítottságok keletkezési helyévé válik, amelyek kihívást jelentenek a munkatársadalom és annak racionalitáskritériumai (teljesítmény, produktivitás, növekedés) számára, és azokat materiális, kvalitatív és »humanista« értékmércék javára kérdőjelezzik meg* (Offe 1984: 26), ami szerinte elsősorban abból adódik, hogy a szolgáltatások tevékenysége nagy részben összefügg a rend, biztonság, normalitás terén tapasztalható olyan hiányosságokkal, amelyeket éppen a munkatársadalom maga módján racionális működése idézett elő. Eszerint tehát a termelőmunka és a szolgáltatások esetében két teljesen eltérő logikájú tevékenységről van szó, amelyek közül az utóbbi elsődlegesen az előző korrekciója. A harmadik szektor túlnyomóvá válása természetesen nagyon megváltoztatta a munkát: a szolgáltatási tevékenységek jó része nem írható le a termelőmunka, technikai racionalitás stb. kritériumaival, egy részükre még az is igaz lehet, hogy az ipari munkáéval teljesen ellentétes logika szerint működnek, mintegy „korrektíven” viszonyulva ahhoz. Kétségtelenül igaz az is, hogy ebben a szektorban egyre több az olyan állás, ahol több tere van a kezdeményezésnek, kommunikációnak, önállóságnak, kevesebb a közvetlen kényszer (ami azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a munkatevékenységek ezen része közelítene ahhoz, hogy szabad, autonóm, önmagáért végzett tevékenységként, azaz nem munkaként legyenek definiálhatók!). Ez semmiképpen sem igaz azonban a rendkívül szerteágazó szolgáltatási szektor egészére, amelyben ezen túlmenően is hatalmas különbségek vannak, amelyek részletes tárgyalására itt nincs lehetőség. Jelen érvelés szempontjából azt tartom fontosnak kiemelni, hogy azoknak a tevékenységeknek, amelyeket itt leegyszerűsítően szolgáltatásoknak, harmadik szektornak nevezünk, egy tekintélyes része tulajdonképpen magukon az ipari vállalatokon belüli vagy ahhoz szorosan kötődő tevékenység (pl. marketing). Ezek eltérő jellegük ellenére éppen a hagyományos munkatevékenység minél racionálisabb működését segítik ahelyett, hogy korrektíven viszonyulnának hozzá. Azoknak a tevékenységeknek az aránya, amelyek valóban a munka racionális működéséből adódó hiányosságok korrekciójával foglalkoznak, és ebben az értelemben „másfajta értékeket szegeznek szembe” a munka hagyományos racionalitáskritériumaival, semmiképpen sem tekinthető meghatározónak.

madik szektor. Ennek következtében, valamint az individualizálódás, dereguláció, flexibilizálás folyamatai következtében a munkaadók és a munkavállalók közötti konfliktus, illetve ennek intézményesített kezelési módjai legalábbis háttérbe szorultak. Így az állításoknak erre a részére – most a rövideg kedvéért persze elfogadhatatlannul leegyszerűsítve a dolgokat – azt mondhatjuk, hogy a munka „nem vész el, csak átalakul”. Sokkal érdekesebbek a mi szempontunkból a második csoportba tartozó állítások, vagyis a munkatevékenység személyes relevanciájának a kérdése. Ha a munka az egyén szintjén marginalizálódik, akkor annak mindenképpen meg kell mutatkoznia az attitűdökben, és ha egyértelműnek tűnik ez a folyamat, akkor az nyilvánvalóan befolyásolni fogja azt, amit a munkatársadalom jövőjéről gondolunk. Offe lényegében azt állítja, hogy az általa leírt folyamatok következtében, illetve a protestáns gyökerű kötelességétika, a weberi *Berufsidee* meggyengülésével a munka központi szerepe is megszűnőben van: az emberek egyre inkább instrumentálisan viszonyulnak pénzkereső munkájukhoz, azaz a munkához való viszonyukra alapvetően az jellemző, hogy azt csak pénzkereseti forrásnak tekintik megélhetésük, és más, fontosabbá váló életterületeken zajló tevékenységeik finanszírozásához. Nagyon erőteljesen képviseli ezt az álláspontot André Gorz is, aki elsősorban fiatalok körében végzett francia vizsgálatokra hivatkozva jelenti ki, hogy: a munkához való viszony lazábbá válik, mert az élet más területeken zajlik (Gorz 2000: 88). Éppen az életpálya széttöredezésének, a foglalkozás gyakoribb változtatásának, a karrierben beálló önkéntes vagy kényszerű szüneteknek a tapasztalatával is összefüggésbe hozza, hogy elsősorban a fiatalok személyiségüket messzemenően igyekeznek „távoltartani”, „megóvni” a munkatevékenységtől.¹⁴ Gorz szerint a munka világának fentebb rövideg jelzett változásai ahhoz vezettek, hogy eltűnőben van az a „munkatársadalom”, amelybe a munkán keresztül tartoztak bele az emberek. Sőt, szerinte már le is zajlott egy „kulturális váltás” (és ez egyértelműen megjelenik pl. a fentebb bemutatott attitűdökben), aminek eredményeképpen az integráció, a szocializáció és az identitás megalapozása már nem (elsősorban) a munkához kapcsolódik, és ami már lehetővé tenné az ún. „multiaktivitás társadalmába” való átmenetet, ha ehhez meglenne a megfelelő politikai akarat is (Gorz 2000: 91–92). Hogy miképpen is nézne ki a „multiaktivitás társadalma”, arra nem sokára visszatérek, egyelőre vizsgáljuk meg a fent említett attitűdöket.

Tehát a munka és az „élet” szétválasztása, a személyiség távoltartása a munkától, a dominánsan instrumentális viszonyulás lenne ezek szerint a jellemző. Más társadalomkutatók azonban egy ezzel éppen ellentétes tendenciát is látni vélnek. Martin Baethge német szociológus *Munka és identitás* című tanulmányában úgy véli, hogy a munkavállalók jelentős csoportjai körében terjedőben van az a törekvés, hogy *belsőleg részt vegyenek a munkájukban, belevihessék személyiségüket, és a munkán keresztül saját kompetenciáik megerősítését tapasztalják meg, (...) és lehetőségük legyen tevékenységüket a személyes kibontakozás és önmegvalósítás dimenziójában értelmezni* (Baethge 1994: 246). Vagyis a pénzkereső munkát saját, felelős cselekvésként élik meg, olyan tevékenységként, amely elősegíti képességeik és kompetenciáik fejlődé-

14 Gorz másutt azonban azt is megállapítja, hogy a posztfordista munkaszervezet – szemben a fordizmusra jellemző folyamatokkal – éppenséggel a munka és a személyiség újraegyesítésére törekszik, a munkavállalónak a munkájával és munkaadójával való lehető legteljesebb azonosulását várja el (Gorz 2000: 55–56). Ebből adódóan elképzelhető, hogy az általa vázolt attitűdök részben a munkavállalók „védekező reakciójaként” is felfoghatók.

sét, amely öntudat és büszkeség forrása számukra, amit tartalmában fontosnak tartanak, szívesen csinálnak, sőt alkalmasint szórakoztatónak találnak, és aminek mindezekből adódóan növekvő jelentősége van a személyes identitásban. Hasonló téziseket mások is megfogalmaztak: G. Günter Voß szintén a kilencvenes évek közepén keletkezett tanulmányának már a címében is a Gorz által vázoltakkal éppen ellentétesen teszi fel a kérdést: *Vége a munka és az élet szétválasztásának?*” Elemzésében nagyjából Baethgével azonos végkövetkeztetésre jut: „a munka se nem tartalmilag túlnyomórészt semleges, se nem lényegéből adódóan dominánsan a keresetre vonatkoztatott, hanem egyszersmind, még hozzá növekvő mértékben a személy számára az önkibontakozás és a társadalmi részvétel lényegi szférája, és ezzel az (...) életvezetés egyre fontosabb központi tere (Voß 1994: 289). Baethge elismeri azonban, hogy ez a fajta viszonyulás a munkához bizonyos, elsősorban fizikai és rutinjellegű tevékenységeknél nehezen elképzelhető, a munka – ahogyan ő nevezi – normatív szubjektivizálódása elsősorban a jól képzett munkaerőhöz, a kvalifikált pozíciókhoz kötődik (Baethge 1994: 249). Ennek ellenére úgy véli, ennek általános jelentősége van. Mivel a foglalkoztatás struktúraváltása éppen az ilyen pozíciók körének bővülése felé mutat (a szolgáltató szektor terjeszkedése, a tudás, kvalifikáció előtérbe kerülése, sok területen a szigorú munkamegosztás csökkenése), ez a viszonyulás tekinthető, a szerző kifejezésével, struktúraformáló tényezőnek (Baethge 1994: 252). A munkához való, ilyen típusú *tartalminak* nevezhető viszonyulás tehát azt jelentené hogy az előbb leírt értékvtáltási folyamat, vagyis a posztmaterális értékek előtérbe kerülése a fizetett munka szempontjából nem annyira marginalizálódást, mint inkább az ezekkel az egyre fontosabbá váló értékekkel való felruházást, azaz fontosabbá válást jelent.¹⁵

Tehát a pénzkereső munka egyfelől megélhetési kényszer, amit már holnap ott hagynánk, ha lehetőségünk lenne rá, és addig is igyekszünk minél jobban elválasztani életünk többi részétől, másfelől életünk értelme, önazonosságunk és önbecsülésünk alapja. Egy a kilencvenes évek legelején lebonyolított, tíz európai országra kiterjedő értékvizsgálatból arra következtethetünk, hogy a tisztán instrumentális hozzáállás összességében kisebbségi vélemény: Azzal a kijelentéssel, hogy »A megélhetésért dolgozni szükségszerűség. Nem dolgoznék, ha nem kellene.« a megkérdezettek átlagosan 21%-a értett egyet, ez az egyes országokat tekintve 8 és 30% között szóródott (Ashford–Timms 1992: 71). Egy ezzel legalábbis nagyjából hasonló attitűdöt kifejező kijelentést a TÁRKI magyar vizsgálatokban is tesztelt: »A munka csak pénzkereseti lehetőség, semmi több.« Ezzel az állítással 1989-ben 37,5, 1997-ben pedig 27% értett egyet. Másfelől a két említett időpontban a megkérdezettek 59 ill. 60,5%-a egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy »A munka az ember legfontosabb tevékenysége.«, valamint 61 ill. 63% azzal, hogy »Akkor is dolgoznék, ha nem kellene a pénz.« (Medgyesi–Róbert 1998: 441) Bár a vizsgálatok kvantitatív jellegéből adódóan természetesen nem tudhatjuk, hogy a megkérdezettek pontosan mit is értettek például azon, hogy „a munka az ember legfontosabb tevékenysége”, azért a fentiek alapján megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a fizetett munka az egyértelmű többség számára mindenképpen több, mint a megélhetés biztosítása.¹⁶ Az attitűdök változása szempontjából fontos len-

15 Ehhez hasonlóan érvel Kohli (1990) is, amikor azt írja, hogy a „kötelesség” típusú értékektől való eltávolodás, és az „önmegvalósítás” típusú értékek előtérbe kerülése elsősorban nem a munkától való teljes elfordulásban ölt testet, hanem a vele szemben támasztott igények megváltozásában (Kohli 1990: 203).

ne tudni, hogy a munka jelentése, a hozzá való viszonyulás hogyan változik például az életkor vagy a végzett munka jellege szerinti bontásban. Erre vonatkozóan adatok híján csak a saját feltételezéseimet tudom megfogalmazni. Talán nem megalapozatlan az a feltevés, hogy a munkához való új típusú, „posztmateriális” hozzáállás elsősorban azok számára lehetséges, akiket Dahrendorf már említett könyvében a „munka újgazdagjainak” titulált (Dahrendorf 1994: 230), vagyis akik koruk, képzettségük vagy más okok folytán privilegizált helyzetben vannak a munkához, még hozzá a jól fizető, magas presztízsű munkához való hozzáférés terén. Velük szemben a másik pólust azok alkotják, akik kénytelenek instrumentálisan viszonyulni a munkához, mivel létfenntartásuk érdekében kénytelenek számukra tartalmában jobb esetben közömbös, rosszabb esetben kifejezetten taszító, lelkiileg-fizikailag megterhelő munkát is elvégezni. A két szélsőség között persze a viszonyulásoknak sokféle kombinációja és átmenete lehetséges. Elképzelhetőnek tartom, hogy ezek a viszonyulások egyértelműbben elkülönülnek a fiatalok, mint az idősebbek között, akik esetében feltételezhető, hogy több nyomát találjuk még a munkához való köteleességétikai viszonyulásnak is. Nemrégiben egy általam tartott szeminárium keretében főiskolai hallgatók készítettek interjúkat ebben a témában,¹⁷ amelyek szolgáltak néhány érdekes tanulsággal. Elsősorban azzal, hogy bár nem túl meglepő módon szinte mindenki hangsúlyozta a kereset kiemelkedő fontosságát, azért az interjúk nagy többségében megtaláltuk a tartalmi viszonyulás elemeit is, ha másképp nem, hát érzékelt hiány formájában: »biztosan nem így beszélnek, ha más lenne a munkám«, mondta az egyik interjúalany, aki egyébként hangsúlyozta, hogy csak a megélhetés miatt dolgozik. Egyértelmű kisebbségben voltak azok, akik számára a munka kizárólagos jelentése a pénzkereset, a megélhetés biztosítása volt. Ez egybecseng azzal, amit Baethge a munka normatív szubjektívizálódásának „struktúraformáló” erejéről mondott: úgy tűnik, hogy a munkájukhoz instrumentálisan viszonyulók egy része is a „munka mint személyesen fontos tevékenység” koncepciójához viszonyítja magát, és hiányként éli meg, ha a munkája erre nem ad lehetőséget. Bár természetesen ezekből az elsősorban oktatási céllal készített és elemzett interjúkból nem lenne okos dolog túlságosan messzemenő következtetéseket levonni, annyit azonban meg lehet állapítani, hogy az interjúalanyok munkához való viszonyulása, a munka jelentésének az interjúkban megmutatkozó különbségei legalábbis jól *illusztrálják* azt a különbséget, amit az előbb vázoltam: az értelmiségi interjúalanyok mindegyikénél, de a szellemi foglalkozásúak többségénél is egyértelműen megmutatkozott a munkájukhoz való tartalmi viszonyulás, a fizetett munkájuk keretében végzett tevékenységek személyes fontossága, míg ez ritkábban fordult elő a fizikai foglalkozásúaknál, különösen a szakképzettséget nem igénylő, betanított és hasonló munkát végzőknél (bár kivételek azért természetesen akadtak). Érdekes volt megfigyelni, hogy a munkanélküliség tapasztalata hogyan be-

16 Az adatokat elemző kutatók másutt megállapítják, hogy a magyar munkavállalók – és általában a rendszerváltó országok munkavállalói – instrumentálisabban viszonyulnak a munkájukhoz, mint nyugatibbra élő társaik. Ez elsősorban nem a fenti kijelentésekkel való egyetértésből, hanem a munka materiális és szubjektív jutalmainak fontossági sorrendjéből állapítható meg.

17 A győri Széchenyi István Egyetem szociális munka szakos hallgatói egy szeminárium keretében a 2003/04-es tanévben készítettek, előre egyeztetett, azonos kérdéssor alapján 32 interjú foglalkoztatott személyekkel, melyek célja a munkához való viszonyulás különböző típusainak elkülönítése és jellemzése volt.

folyásolta a munkához való viszonyt: Azok az interjúalanyok, akik már voltak munkanélküliek, jellemzően határozottan elutasítottak mindenféle elmélkedést arról, hogy a munkájuk milyen szempontból fontos a számukra, és elégedettségüket hangsúlyozták, hiszen – ahogy mondták – *»már megtapasztaltam a munkanélküliséget«,* vagy *»örül-nöm kell ennek, hiszen másoknak nincs munkájuk«.*

Ez is arra utal tehát, hogy a munkához való viszonyulás mintázataiban is tükröződhet az a törésvonal, amiről már a bevezetőben is szóltam: a biztos, jól fizetett, a társadalom által fontosnak tartott tevékenységeket jelentő állások birtokosai egyfelől, illetve a bizonytalan, periférikus állásokban dolgozók és a munkanélküliek másfelől.

A FOGLALKOZTATÁS BŐVÍTÉSÉNEK NÉHÁNY LEHETSÉGES MÓDJA

Tehát amellett, hogy azt mondjuk, az lenne a legjobb, ha mindenkinek lenne munkája, nem árt, ha gondolunk arra is, hogy a legeslegjobb tulajdonképpen az lenne, ha mindenkinek saját maga számára fontos, és a társadalom által értékesnek tekintett munkája lenne. Márpedig a munkahelyteremtés lehetséges útjai nem mindig errefelé mutatnak. Egyrészt, mivel a gazdaságnak egészen egyértelműen nincsen szüksége mindenki munkaerejére,¹⁸ a mezőgazdaság a fejlett országokban elenyésző létszámot foglalkoztat, az ipar csökkenő alkalmazotti létszám mellett növekvő termelékenységet produkál (a nagyon munkaigényes tevékenységeket pedig előszeretettel telepítik ki Kínába, Thaiföldre vagy más, Európánál összehasonlíthatatlanul olcsóbb munkaerőt kínáló országokba), és a harmadik szektor sem képes a felszabaduló munkaerőt teljes mértékben felszívni (Laky 1999: 163–164). Ezért, állítja például Dahrendorf, aki a jelenlegi keretek között bővíteni akarja a foglalkoztatást, annak „periférikus állásokat” kell teremtenie (Dahrendorf 1994: 234). Erre jó példa az Egyesült Államok gyakorlata, ahol tömegével hoztak létre olyan állásokat, amelyek az említett hármas, vagyis a megélhetés, státusz és identitás egyike szempontjából sem jelentenek kielégítő megoldást.

Másrészt zajlik a keresése annak, hogy a jelenlegiek mellett milyen eddig nem munkának tekintett tevékenységeket *kellene elismert munkának tekinteni még a jelenlegiek mellett* illetve *hogyan tegyen az állam azért, hogy a munkaerőpiacon, illetve általánosabban a piacon többféle értékteremtő aktivitást ismerjenek el munkaként.* – ahogy Krémer Balázs írja a Nemzeti Akcióterveket és a kirekesztés/szegénység elleni küzdelemmel foglalkozó uniós dokumentumokat elemző írásában (Krémer 2003: 64); azaz hogyan teremthetők munkahelyek *a gazdaság fő áramán kívül* (Laky 1999: 165). Sokszor halljuk például, hogy a személyes szolgáltatások terén még nagy foglalkoztatási tartalékok vannak. Ezeket próbálják meg kiaknázni a „szociális gazdaság” fogalomkörébe tartozó, valamint a háztartások foglalkoztatóképességére építő, például Franciaországban és a skandináv országokban viszonylag szélesebb körben alkalmazott kezdeményezések.¹⁹ Ez André Gorz interp-

18 Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi munkaerő-kínálatot a jelenlegi foglalkoztatási formákban nem tudja felszívni a szervezett gazdaság – vagyis abban, amit ma köznapi értelemben „pénzkereső munkának” tekintünk, a jelenlegi keretek között egyértelműen nincs szükség mindenki részvételére.

retációjában úgy hangzik, hogy a társadalom fizetett munkává próbál alakítani „olyan tevékenységeket is, amelyeket az emberek magánemberként is el tudnának látni, magánemberként kellene hogy ellássanak, s szeretnék is magánemberi minőségükben vállalni őket – csak éppen soha nem jut idejük rá, mert valamilyen »normális állásban« kell dolgozniuk.” Vagyis az „otthonos kompetencia körébe tartozó”, „meghittén ismerős feladatokat” „munkahelyekké és szakosodási területekké alakítják át”. Ez extrém formájában a szerző szerint ahhoz vezethet, hogy például *senki nem fogja többé úgy érezni, hogy a vak embert át kell segíteni az utcán, mert 'vannak emberek, akiket ezért fizetnek'* (Gorz 1999: 111). Gorz egyébként már egy korábban megjelent írásában is a „szolgamunka” újjáéledését vélte felfedezni abban a folyamatban, hogy azok, akik saját munkaidejüket elég drágán tudják eladni, személyes szükségleteik kielégítésére megvásárolhatják másokét, akik kénytelenek olcsóbban eladni azt. A szabadidőipar területén ugyancsak a korábban privátszférába tartozó tevékenységek pénzkereső munkává alakítására irányuló folyamatokat lát (Gorz 1989). Erre mondaná Hannah Arendt, hogy ez az – általa cseppet sem pozitív előjellel használt – munkatársadalom tökéletes kiteljesedése: az ő felfogásában a munkatársadalom legfőképpen attól az, ami, hogy a legváltozatosabb tartalmú tevékenységeket az egyén és a társadalom egyaránt elsődlegesen a létfenntartás biztosítása (azaz a munkavállaló és családja megélhetésének biztosítása) céljából végzett tevékenységként, azaz munkaként értelmezi (Arendt 1994: 47).²⁰ Úgy tűnik tehát, hogy ha a fenti módokon közelebb is juthatunk pusztán számszerű értelemben a teljes foglalkoztatottsághoz, mindenképpen legalábbis számolnunk kell azzal a veszéllyel, hogy ez a foglalkoztatás-bővítés nem feltétlenül járul hozzá ahhoz, hogy több ember számára biztosítsa – a megfelelő jövedelem, megbecsültség és az önkibontakoztatás lehetőségén keresztül – a teljeskörű társadalmi tagság érzését. Vagyis előfordulhat, hogy a „társadalmi befogadás” helyett inkább a kettészakadás tendenciáit erősítené.

Mindezek fényében talán nem teljesen érdektelen végiggondolni olyan kezdeményezéseket, amelyek annak kidolgozására törekszenek, hogyan teremthetnénk meg annak a kereteit, hogy mindenki végezhesen a pénzkereső munkája mellett, ahelyett vagy azzal váltakozva különböző hasznos, értelmes de nem feltétlenül fizetett munka jellegű tevékenységeket úgy, hogy közben a megélhetése is biztosítva legyen.

19 A munkaerőpiac határainak a szociális gondoskodás és a háztartások felé való kitágítására tett kísérletek – amelyek részletes bemutatására ezen a helyen nem vállalkozhatok – sok ígéretes eredmény dacára óhatatlanul óvatosak és szűk körűek (Laky 1999: 166). Ennek oka a szociális szféra esetében az, hogy ennek költségei jórészt a közösségeket, az állami, helyi költségvetést terhelik (Laky 1999: 166). A háztartásokat pedig az tarthatja vissza attól, hogy a szervezett gazdaság jelentős foglalkoztatóivá lépjenek elő, hogy *a háztartások kereslete roppant érzékeny a kínálat költségeire: ha a jelenlegi rugalmas megoldások helyébe kívülről diktált szabályok lépnek, ha a költségek átlépi az elfogadottnak és méltányosnak tekintett határokat, akkor a kereslet visszahúzódhat, akár el is tűnhet* (Laky 1999: 167–168).

20 A Gorz által itt és másutt is leírt folyamatok Arendt tézisének kívül felidézhetik az „életvilág gyarmatosításá”-nak habermasi koncepcióját is.

A TELJES JOGÚ TÁRSADALMI TAGSÁG ELSZAKÍTÁSA A FIZETETT MUNKAVÉGZÉSTŐL

A munkavégzéshez nem kötött alapjövedelem bevezetése a teljes jogú társadalmi tagságnak a fizetett munkavégzéstől való elszakításáról folytatott viták egyik sarkalatos pontja. Ez ellen nagyon meggyőzően érvel Gorz fentebb már hivatkozott cikkében – éppen ezért okozott meglepetést, hogy néhány évvel később megjelent könyvében már a bér munka társadalmá meghaladásának legfontosabb alapfeltételeként kezeli azt (Gorz 2000). Az alanyi jogon járó alapjövedelem egyik változata, a megélhetéshez egymagában nem elegendő minimumjövedelem kapcsán jogosnak érzem azt a kritikát, hogy az legfőképpen azt a célt szolgálja, hogy a „munkaképes szegények” olyan rosszul megfizetett munkákat is elvállaljanak, amelyek adott esetben idényjellegűek, rendszertelenek és semmi esetre sem biztosítják önmagukban a létfenntartáshoz szükséges minimumot – vagyis tulajdonképpen a munkaadókat szubvencionálja, olcsó munkaerőhöz juttatva őket (Gorz 1999: 109). Bonyolultabb eset, ha egy olyan minimumjövedelmet feltételezünk, amely mindenkinek jár, és önmagában is elegendő a megélhetéshez. Azok a szerzők, akik emellett érvelnek, általában két problémával küzdenek. Az egyik, hogy a jövedelemhez való jog ténylegesen helyettesítheti-e a munkához való jogot, vagyis biztosítja-e, hogy a nem dolgozó, de alapjövedelmet élvező csoportok valóban a társadalom részeinek érezzék magukat, azaz ne legyenek kirekesztettek, a másik pedig az, hogy milyen biztosíték van arra, hogy a társadalom számára szükséges tevékenységek – azaz munkák – ilyen körülmények között is el lesznek végezve. Mindkét problémát egyszerre kiküszöbölendő, általában megpróbálják ezt az alapjövedelmet mégis valamilyen formában, valamilyen mennyiségű munkához kötni. Gorz korábbi írásában úgy véli, hogy a munkanélküliek kirekesztettsége elsősorban abból adódik, *hogy a munkanélküliség lehetetlenné teszi számukra, hogy részt vegyenek a társadalmat 'teremtő-termelő' folyamatban, s így azt is, hogy e részvétellel jogokra és befolyásra tegyenek szert a társadalomban és a társadalom fölött* (Gorz 1999: 111). Ezen pedig egy feltétel nélkül nyújtott minimumjövedelem sem segít – talán kevésbé lesznek szegények, de nem lesznek kevésbé kirekesztettek: *... a jövedelem minden feltételtől való eloldása azt jelenti, hogy a társadalom nem tart igényt azok közreműködésére, akik inkább a távolmaradást választják; a megkötések hiánya azt hozza tudomásukra, hogy a társadalomnak nincs szüksége rájuk* (Gorz 1999: 111). Ezért a szerző azt javasolja, hogy a jövedelem garantálása kapcsolódjék össze a polgárok azon jogával és kötelességével, hogy bizonyos mennyiségű „hivatásos” munkát életük során belátásuk szerinti ütemezésben elvégezzenek. Némiképp hasonló – legalábbis ami a minimumjövedelem és a munkavégzés összekapcsolását illeti – megoldásokat találunk Claus Offe (1995) egy cikkében illetve Jeremy Rifkin (1995) jelentős sikert aratott könyvében. Mindketten valamiképpen az önkéntes, közhasznú, esetleg külön erre a célra alakult egyesületek keretében végzett tevékenységhez kötnék a minimumjövedelemben való részesedést, amelyek olyan – elsősorban szociális és közösségi jellegű – szükségletek kielégítését célzó tevékenységeket végeznének, amelyek a piacgazdasági szférában nem lennének rentábilisan végezhetőek. Ha túltesszük magunkat azon, hogy az önkéntesség és a kötelezőség ilyen sajátos módon kapcsolódik össze, akkor egyfelől azt mondhatjuk, hogy ez bizonyos szempontból csak fokozati különbséget jelent egyes már működő támogatási formákhoz képest, másfelől természetesen

el kell ismernünk, hogy ha ilyen keretek között a munkanélküliek „értelmes” tevékenységet végeznek, és a megélhetésük is biztosítva van, az nyilván sokkal jobb, mint ha segélyből és feketén végzett napszámból élnek, sőt egy részüknél még az is elképzelhető, hogy olyan képességekre és kompetenciákra tesznek szert, amelyeket később a valódi munkaerőpiacon is kamatoztathatnak. Viszont semmilyen garancia nem látszik arra, hogy az ilyen tevékenységek társadalmi elismertsége hasonlóvá válhatna a fizetett munkáéhoz. Valószínűbbnek tűnik, hogy ez egyfajta „másodrendű” státuszokat hozna létre, csak részleges válasz kínálva így a kirekesztés problémájára.

Az eddigiekhez képest egy sokkal kidolgozottabb koncepciót jelent az Ulrich Beck által megfogalmazott „polgári munka”, a *Bürgerarbeit* modellje, amit a szerző az utóbbi években több írásában is kifejtett. Az alábbi nagyon rövid ismertetés elsősorban a már említett 2000-ben megjelent kötetben található tanulmányra támaszkodik, melynek már a címe is érzékelteti, hogy milyen ambiciózus vállalkozásról van szó: *A demokrácia lelke: a fizetett polgári munka* (Beck 2000). A lényeg tulajdonképpen hasonló, mint a korábban említett szerzőknél, csak azoknál határozottan továbbmegy: alternatívát kínálni a fizetett munka mellett azért, hogy a megélhetéshez szükséges jövedelmet elszakítjuk a fizetett munkától, és társadalmilag hasznosként ismerünk el nem elsősorban díjazás céljából, a rentabilitás kritériumainak figyelembe vétele nélkül végzett tevékenységeket. (Ami, mint látni fogjuk, nem jelenti azt, hogy az érintettek ne kaphatnának érte pénzt.) Szemben Offe és Rifkin elképzelésével, akik végeredményben mégiscsak elsősorban a munkaerőpiacon fölöslegként megjelenők számára próbálták egy elkülönült szektorban tevékenységet kínálni, Beck hangsúlyozza, hogy a polgári munka egy mindenki számára bármikor hozzáférhető, önként választott alternatíva, akár a pénzkereső munka megszakításának szakaszaiban, akár a – rész- vagy teljes munkaidőben, vagy bármilyen egyedi időbeosztásban végzett – pénzkereső munka mellett. „Szervezett spontaneitás”, „szervezett, alkotó engedetlenség” – ezekkel a költői kifejezésekkel Beck (2000: 418, 427) azt kívánja érzékeltetni, hogy a polgári munka körébe tartozó tevékenységek tartalmukban semmilyen módon nincsenek behatárolva: beletartozhat bármi, amit a polgárok a közjó, a kisebb vagy nagyobb közösség java, életminőségének javítása érdekében jónak látnak megtenni. Ezek persze jellemzően olyan problémákat ölelnének fel, amik a piac érdeklődéséből kiesnek, mert nem profitábilisak, és amelyekkel az állami-önkormányzati szféra rugalmatlansága, bürokratikus felépítettsége, lehatárolt feladatkörei stb. miatt nem képes foglalkozni – vagyis jellemzően azok a területek, amelyekkel az önkéntesség, a civilszervezetek foglalkoznak. Miben különbözik akkor ezektől a polgári munka? Úgy tűnik, elsősorban abban, hogy ez a tevékenység a társadalom által a pénzkereső munkával azonos szinten hasznosnak és értékteremtőnek elismert, és a benne résztvevőknek szükség esetén megélhetést is biztosító tevékenység lenne. Ehhez persze két dolog kell: kiépített struktúrák, amelynek keretei között a polgárok kezdeményezései megjelenhetnek, és pénz, amely mindezt finanszírozza. Becknek mindkettőre van válasza. Az általa kidolgozott, teljes mértékben decentralizált szervezet, amely elsősorban helyi szinten az érintettekkel választott bizottságokra, illetve szintén helyi/lakóközösségi szinten működő vállalkozó-koordinátorokra (Beck 2000: 428–432) támaszkodik, sok lehetőséget ad a kritikára, aminek kifejtése nem fér bele ennek a dolgozatnak a kereteibe. Mindenesetre ez ébreszti messze a legtöbb kételyt a konstrukció életképességével kapcsolatban. A finanszírozást főleg részint az eddig a munkanélküliség kezelésére és segélyezésre fordított összegek (Beck 2000: 443), részint *social sponsoring* jellegű mechanizmusok biztosítanák. Beck hangsúlyozza, hogy ezek a pénzek

jelentős részben megtérülnének, hiszen itt értékteremtő tevékenységekről, nem pedig segélyezésről van szó. A hagyományos önkéntes tevékenységgel szemben ez a megélhetés biztosítására is alkalmas, amennyiben a tevékenység lehetséges jutalmazási formái között a – magyarul nagyon esetlenül hangzó – polgári jövedelem is szerepel (különböző nem materiális jellegű jutalmak, mint például kvalifikációk, másutt is hasznosítható készségek megszerzése, nyugdíjjogosultsági idő beszámítása, un. *favour credits*, stb. mellett). Mi különbözteti meg akkor ezt a pénzkereső munkától? Mitől lesz ez a tevékenység pénzkereső munka helyett, – ahogyan Beck (2000: 417) hangsúlyozza – szinte arendti értelemben vett szabad politikai cselekvés? A szöveg alapján leginkább kínálgató értelmezés szerint azáltal, hogy szemben a klasszikus pénzkereső munkával, a polgári munka nem eszköz a polgári jövedelem megszerzésére, nem feltétele annak, hanem éppen fordítva, a polgári jövedelem a feltétele a polgári munkának, vagyis a jövedelem az eszköz ahhoz, hogy végezhesük a polgári munkát, amely így öncélként, a pénzkereső munkától alapvetően eltérő, nem instrumentális tevékenységként jelenhet meg.²¹ Miért végeznének az emberek polgári munkát? A szerző szerint azért, mert értelmes, hasznos tevékenységre vágnak, nem akarják az egész életüket kizárólag munkával és fogyasztással tölteni, meg akarják oldani szűkebb-tágabb környezetük problémáit. Az emberben azonban felébred a kétely, hogy nem válhat-e ez a tevékenység kényszerpályává azok számára, akik a szervezett munka világából kiszorulva, megélhetésüket csak így biztosíthatják. Beszélhetnénk egyáltalán az ő esetükben a Beck által olyan sokat hangsúlyozott önkéntességről? A polgári munka sok feltételezett előnye persze az ő számukra is érvényesülne – csak éppen a lényege veszne el. Beck erre minden bizonnyal azt válaszolná, hogy ennek a tevékenységnek a magas társadalmi presztízse, illetve az, hogy nem csak munkanélküliek vesznek részt benne (akik egyébként ekkor már nem is lennének munkanélküliek, tehát megszabadulnának ettől a stigmától) biztosítaná azt, hogy ne alakuljon ki ez a helyzet. Ez azonban jelenleg még elég utópisztikusan hangzik. Még talán ennél is utópisztikusabb – és részleteiben kevésbé kidolgozott – a multiaktivitás társadalmának modellje, amelyet a már sokat hivatkozott André Gorz (2000) vázol fel. Ez radikális túllépést szorgalmaz a bérmunka társadalmán, bár nem a bérmunkán magán, amely természetesen jelen lenne, mint egy lehetséges tevékenységforma, mint flexibilis, diszkontinuos, változó és nem centrális szerepű munkaviszony (2000: 108), de a társadalmi kapcsolatokat, a kooperációs összefüggéseket és az „élet értelmét” elsősorban a díjazás és rentabilitás figyelembevétele nélkül végzett tevékenységek biztosítanák (2000: 103). Ennek a merész vízióknak a megvalósulásához a szerző szerint az vezethet el, ha a társadalmi elosztás elszakad a hagyományos munkaviszonytól (vagyis a megélhetéshez elegendő garantált jövedelem biztosítatik mindenkinek²²); ha az eddiginél jóval szélesebb körben zajlik kísérletezés alternatív formákkal az együttműködés, termelés, sajtószervezésű közösségi és kommunális szolgáltatások terén; illetve ha a nem munkaerőpiaci munkaviszonyban folytatott tevékenységek, kölcsönösségi alapon végzett munkák is társadalmilag hasznosként ismertettek el (2000: 110, 112). Ha

21 Hasonlóan értelmezi Becket Gorz (2000: 124) is.

22 Gorz – szemben pl. saját korábbi álláspontjával is – a megélhetéshez elegendő, garantált jövedelem minden feltételtől való eloldásában látja a garanciát arra, hogy kikerülje azt a csapdát, amely valamilyen formában az összes itt bemutatott koncepcióban megjelenik, vagyis hogy a minimumjövedelemnek az ilyen tevékenységekhez kötésével ne válhasson ez kényszerpályává a hagyományos munka világából kiszorulóknak számára (Gorz 2000: 115–116, 126).

nem is osztjuk Gorz optimizmusát a tekintetben, hogy az általa leírt társadalmi formációhoz való közeledés belátható idő belül érzékelhető változásokat hozhat társadalmainkban, attól nem kell feltétlenül elzárkóznunk, hogy néhány általa is hivatkozott alternatív formát – a jó gyakorlatok átvétele szellemében – közelebből is megvizsgáljunk. (Ilyen lehet például a - egyébként az Offe–Heinze (1990) szerzőpáros által másutt részletesen bemutatott – *Kooperationsringe*, vagyis a pénz kikapcsolásával, kölcsönösségi alapon való munkavégzés szervezett hálózatai. Erre irányuló kísérletek, „időbankok” és hasonlók Magyarországon is voltak-vannak, de eddig csak nagyon mérsékelt sikereket tudtak felmutatni.)

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk: a bérmunka társadalmában bekövetkezett változások azt valószínűsítik, hogy nem megalapozatlan a fizetett munkán alapuló társadalom válságáról beszélni. A legelső reakciók ebben a munka marginalizálódását, jelentőségének csökkenését vélték felfedezni egyéni és társadalmi szinten egyaránt. A munka jelentésének, a munkához való viszonynak a vizsgálata azonban – az értékváltozási folyamattal összhangban – egy ezzel ellentétesnek tűnő folyamatot is kimutat. A munka sok tekintetben továbbra is fennálló centrális szerepét a munkanélküliséggel kapcsolatos tapasztalatok is inkább erősíteni, mint gyengíteni látszanak – mindenekelőtt emellett szól a munkanélküliség és a szegénység/kirekesztés között mutatkozó nagyon szoros kapcsolat is. Bővíteni kell tehát a foglalkoztatást – ennek azonban, amint láttuk, van néhány buktatója is, hiszen a kirekesztetteknek vagy kirekesztés által fenyegetetteknek nem egyszerűen állásra, még csak nem is egyszerűen pénzre, hanem egyszersmind valódi társadalmi státuszt biztosító, értelmes tevékenységre van szükségük. Ennek a problémának az „alternatív” megoldására próbáltam meg bemutatni néhány gondolat kísérletet.

Mi a közös az itt bemutatott modellekben? Egyrészt annak a hangsúlyozása, hogy a fizetett munka újraelosztása csak akkor valósulhat meg, ha fokozatosan elveszíti kizárólagosságát mint társadalmilag értékesnek elismert tevékenység. Másrészt az, hogy bárhogy is nevezzék őket, ezek a tevékenységformák lényegében minden szerző szerint valahonnan az önkéntes tevékenységek forrásvidékéről érkehetnek. Ez két szempontból is érdekes. Egyrészt, mert például egy néhány évvel ezelőtt lebonyolított német kutatásból (Klages 2000) is kiderül, hogy az önkéntes tevékenységet végzők motivációi – az altruista indíttatás mellett – elsősorban ugyanazoknak a posztmaterialis, önmegvalósítás-központú értékeknek a fontosságát mutatják, amikkel már a fizetett munka kapcsán is találkoztunk. Ez akár érv lehet a fizetett munka és más tevékenységek közötti határvonal halványulása mellett, és erősítheti az ebbe az irányba való kutakodás létjogosultságát. A másik szempont tulajdonképpen összefügg ezzel. Úgy tűnik, a témával foglalkozó szerzők – explicit módon vagy látenszen – a fizetett munka mellett / helyett vagy azzal összefonódva társadalmi tagságot biztosító tevékenységekben valami olyan tevékenységformát, olyan „cselekvést” keresnek, amely az arisztotelészi „praxis” fogalomból kiindulva, sokszor és sokféleképpen megjelenik az elméletben a munkával mint instrumentális tevékenységgel szembeállítva, annak ellentétéként.²³

További azonosság annak kutatása – és ez az, amire egyik modell sem kínál igazán megnyugtató megoldást – hogy hogyan érhető el az, hogy ezek a tevékenységek társa-

23 Itt elsősorban Arendt munka/készítés versus cselekvés, vagy Habermas munka versus interakció, illetve később célracionális versus kommunikatív cselekvés ellentétpárja juthat eszünkbe.

dalmilag ténylegesen felértékelődjenek, vonzóvá váljanak nemcsak azok számára, akik nem tudnak, hanem azok számára is, akik, Rejtő hőséhez hasonlóan, nem akarnak (végrelegesen, időlegesen, vagy idejük egy részében) fizetett munkát végezni. Csak ez biztosíthatná ugyanis, hogy ezek a tevékenységek ne váljanak gettóvá a munkaerőpiacról kiszorulóknak számára, a kirekesztettség újabb formájává. Valami olyan, a piaci szektor mellett működő „társadalmi hasznosságú szektorra”, amelyet Castel egy helyen nagyon találóan az indián rezervátumokhoz hasonlít, amelyek védettek ugyan, de hogy ezen kívül milyen további jó tulajdonságaik vannak, az már korántsem egyértelmű (Castel 1998: 409). Ha ezt nem sikerül megoldani, akkor fennáll a veszély, hogy a multiaktivitás vagy a *Bürgerarbeit* nyújtotta lehetőségekből éppen azok profitálnának legkevésbé, akiket a kirekesztés most is fenyeget – hiszen az ő életükben vannak egyelőre a legkevésbé jelen azok a „más tevékenységek”, amelyek az integrációt biztosíthatnák. Valószínűleg igaza van Castelnek, amikor azt fejtegeti, hogy ha a bérmunka társadalmának restaurációja nem is lehetséges, erőnket a „csodálatos utópiák” gyártása helyett inkább arra kellene fordítanunk, hogy a társadalmilag hasznos munkából keletkező szűkös erőforrások újraelosztásával és a szolidaritás új formáinak bevezetésével minél többet megőrizzünk a bérmunka társadalmában által teremtett értékekből. Erre irányuló törekvések azonban a fentebb bemutatott koncepciók is tartalmaznak. Feltehetőleg a társadalmilag hasznos, és tényleges társadalmi státuszt teremtő munka újraelosztása sem valósítható meg a más életterületeket és tevékenységformákat is érintő változások nélkül. Így a fentiekhez hasonló, néha esetleg még nem teljesen kiforrott innovációk és helyüket kereső alternatívák talán a Castel által javasolt célhoz is közelebb vihetnek minket.

Én például a *Bürgerarbeit*-konceptió néhány látványos gyenge pontja ellenére sem állnék be a Becket minden megszorítás nélkül fantasztának bélyegzők sorába. Méghozzá elsősorban talán azért, mert számomra a kiindulópont Hannah Arendt. Az ő „szellemében” borzasztóan fontosnak tartom, hogy megkeressük mindazokat a lehetőségeket, legyenek azok egyelőre bármilyen kicsik vagy valószínűtlenek, amelyek az önmagáért végzett, szabad cselekvés terének tágulásához járulnak hozzá. Ahhoz, hogy az ilyen típusú tevékenységek, meghatározó, arculatformáló jelentőségűek legyenek a (poszt?)modern társadalmakban, az kell, hogy azok mindenki számára nyitva álljanak – ne csak azok számára, akinek privilegizált munkaerőpiaci helyzete lehetővé teszi, hogy a bérmunka kialakult szervezetén belül, munkaként végezzen maga által ilyennek tartott és a társadalom által nagyra értékelt tevékenységeket (ami persze önellentmondás, ha ragaszkodunk az arendti fogalmakhoz, de most ne tegyük), vagy jövedelme és szabadideje lehetővé teszi hogy pl. a civil társadalom keretei között tegye ezt. Ezért végiggondolásra érdemesnek tartok minden olyan lehetőséget, amely támpontokat adhat ahhoz, hogyan lehetne a fizetett munka mellett alternatívákat kínálni arra, hogy a nem elsősorban jövedelemszerzésre orientált tevékenységek is alapját képezhessék a teljes körű társadalmi tagság biztosításának. Azt hiszem, hogy minden ebbe az irányba tett lépés egyszersmind egy lépés a kirekesztés és a szegénység leküzdése felé is.

IRODALOM

- Arendt, H. (1994): *Vita Activa oder Vom tätigen Leben*. München: Piper.
- Ashford, S.–Timms, N. (1992): *What Europe Thinks. A Study of Western European Values*. Aldershot: Dartmouth Publishing.
- Baethge, M. (1994): Arbeit und Identität. In Beck, U.–Beck-Gernsheim, E. Hrsg.: *Riskante Freiheiten*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 245–261.
- Beck, U. (2000): Die Seele der Demokratie: die bezahlte Bürgerarbeit. In Beck, U. Hrsg.: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 416–449.
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a számkivettségig – a kiilleszkedés pokoljárása. *Esély*, 3: 3–24.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány–Wesley.Zs. Alapítvány–Kávé Kiadó.
- Dahrendorf, R. (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest: Gondolat.
- Ferge Zs. (2000): A társadalom pereme és az EU. In Ferge Zs.: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: HRSzE, 113–133.
- Gorz, A. (1989): *Critique of Economic Reason*. New York/London: Verso.
- Gorz, A. (1999): Minimumjövedelem és állampolgáriság. *Szociológiai Figyelő*, November: 108–114.
- Gorz, A. (2000): *Arbeit zwischen Misere und Utopie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Inglehart, R. (1989): *Kultureller Umbruch*. Frankfurt/New York: Campus.
- Kapitány B. (2002): A rizikó társadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle*, 1: 123–133.
- Klages, H. (2000): Engagement und Engagementspotential in Deutschland. In Beck, U. Hrsg.: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 151–171.
- Kohli, M. (1990): Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In Gellériné Lázár M. szerk.: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 175–212.
- Kohli, M. (1994): Institutionalisation und Individualisierung des Erwerbsbiographie. In Beck, U.–Beck-Gernsheim, E. Hrsg.: *Riskante Freiheiten*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 219–244.
- Krémer B. (2003): *Uniós politikák és Nemzeti Akciótervek a szegénység és a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelemre*. Budapest: MeH STRATEK Stratégiai Füzetek 15.
- Laky T. (1998): Változó fogalmak a munka változó világában. *Közgazdasági Szemle*, Február: 123–136.
- Laky T. (1999): A foglalkoztatás növelése Nyugat-Európában. *Magyar Tudomány*, 2: 159–168.
- Laky T. (2001): A munka világa. Kézirat.
<http://people.mokk.bme.hu/~kornai/laky/biblio.html>
- Laky T. (2006): Az atipikus foglalkozásokról. Kézirat.
<http://people.mokk.bme.hu/~kornai/laky/biblio.html>
- Medgyesi M.–Róbert P. (1998): Munka-attitűdök: időbeli és nemzetközi összehasonlítás. Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Ríport 1998*. Budapest: Tárki–Századvég, 437–457.
- Offe, C. (1984): Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie? In Offe, C. Hrsg.: *Arbeitsgesellschaft. Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt/New York: Campus.
- Offe, C. (1995): Freiwillig auf die Anteilnahme am Arbeitsmarkt verzichten. *Frankfurter Rundschau*, 19. Juli.
- Rifkin, J. (1995): *Das Ende der Arbeit und ihre Zukunft*. Frankfurt a.M.: Fischer.
- Simonyi Á. (1996): A munka, változó értékek, régi és új formák. In Tausz K.–Várnai Gy. szerk.: *Rejtőzködő jelen*. Budapest: HRSzE, 295–348.
- Spéder Zs. (2002): *A szegénység változó arcai*. Budapest: ARTT–Századvég.
- Voß, G.G. (1994): Das Ende der Teilung von Arbeit und Leben? In Beckenback, N.–van Treeck, W. Hrsg.: *Umbrüche gesellschaftlicher Arbeit*. Göttingen: Otto Schwarz & Co.

KÖNYVEK

A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS ASPEKTUSAIRÓL

BLASKÓ Zsuzsa

KSH, Népeségtudományi Kutatóintézet
H-1119 Budapest, Andor u. 47–49.; email: zsblasko@gmail.com

Bukodi Erzsébet–Altorjai Szilvia–Tallér András: *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Társadalomstatisztikai Füzetek 45., Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2005.

Izgalmas és ambiciózus kutatói vállalkozás eredményét tartja kezében az olvasó. A KSH Társadalomstatisztikai Főosztályának munkatársai – a Népeségtudományi Kutatóintézet együttműködésével – a magyar társadalom szerkezetét sokoldalúan leíró, átfogó modell (sőt: modellek) előállítására és elemzésére tettek kísérletet. Ezzel folytatták azt a sort, melynek korábbi, mára klasszikussá ért elemei Ferge Zsuzsa, Kolosi Tamás, Utasi Ágnes nevéhez fűződnek.

Két eltérő elméleti hagyományra is építve, Bukodiék kétféle rétegszerkezeti sémát ismertetnek: egy munkaerőpiaci pozíción és foglalkozáson alapulót, valamint egy olyat, amely a fogyasztás és életstílus szerint bontja csoportokra a társadalom tagjait. A kétféle modellt egymás után közlik, különböző adatbázisokon építik fel és hangsúlyozzák, hogy azok egymást kiegészítik, az egyik nem tekinthető „érvényesebbnek” a másikkal.

Amellett az állítás mellett, hogy a hagyományosnak tekinthető, sok szerző szerint már meghaladott, foglalkozási-munkaerőpiaci alapú rétegsémák máig nem veszítettek jelentőségükből, friss, nemzetközi empirikus eredményeket felhasználva érvelnek a szerzők. Szamba veszik egy ilyen réteg-tipológia megalkotásának elméleti és módszertani problémáit – köztük olyan viszonylag friss társadalmi változásokkal való számvetés szükségességét, mint a munkaerőpiac periferiáján jelen lévő nagy száma. Miután felsorolják a hazai statisztikai gyakorlat régebbi és újabb keletű kísérleteit a népesség foglalkozásszerkezeten alapuló számbavételére, bemutatják saját társadalmi-foglalkozási rétegsémájukat (KSH-TFR), melynek kialakítását egy korábbi kiadványukból ismerhetjük meg [Bukodi, E.–Záhonyi M. (2004): *A társadalom rétegződése*. Népszámlálás 25. Budapest: KSH]. A jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a kialakított klasszifikáció mennyire képes megragadni a társadalmi egyenlőtlenségek különféle formáit.

A modell elkészítésekor a szerzők Ferge Zsuzsa újkapitalista társadalom-képe mellett az EUROSTAT szakértőinek javaslatára (és az abban felhasznált EGP sémára)

építettek elsősorban. A végeredmény egy négy nagy kategóriát (foglalkoztatók, önálló/önfoglalkoztatók, alkalmazottak, kiszakadók) elkülönítő, majd azokat 7, 11, 14 végül pedig 35 alcsoportra bontó osztályozás lett. A továbbiakban ennek a felosztásnak a 14 kategóriás változatát alkalmazva különböző szempontok szerint vizsgálják a magyar társadalom struktúráját, illetve annak időbeli alakulását. A rétegszerkezet 1983 és 2002 között lezajlott változását áttekintve arra a következtetésre jutnak, hogy Magyarországon a foglalkozásszerkezet polarizációja zajlik: a magas képzettséget igénylő munkák súlyának növekedését egyes képzetlen csoportok (pl. szolgáltatói szféra szakképzetlenjei) számarányának növekedése kíséri. Tanulságos az egyes rétegcsoportok iskolai végzettség szerinti összetételének vizsgálata is. Jól látszik belőle az iskolai expanzió hatása, ahogy a diploma egyre gyakrabban „csak” alsóbb szintű (alsó-vezető, hivatalnokok, magasan képzett technikus) pozíciókra kvalifikál.

A társadalmi rétegsémák elméleti jelentőségét és gyakorlati használhatóságát is nem utolsó sorban az mutatja meg, hogy azok mennyire képesek előre jelezni bizonyos társadalmi jellemzőket, attitűdöket, cselekvéseket. A lehetséges „következményváltozók” közül a szerzők itt az anyagi életkörülmények, valamint a szabadidő felhasználás aspektusait vizsgálják. Korábbi tapasztalatok szerint a foglalkozási pozíció és az anyagi körülmények összefüggése a rendszerváltás után Magyarországon nagymértékben megerősödött. Az anyagi életkörülmények fogalma itt meglehetősen tágan értendő: a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, ingatlanulajdon, az anyagi fogyasztás jellemzői és az anyagi biztonság egyaránt ide soroltatik. Többváltozós elemzéssel (lineáris regresszióval, melynek függő változója a vagyontárgyakkal való ellátottság és az anyagi fogyasztás mérőszámaiból képzett összevont mutató) a szerzők arra az eredményre jutnak, hogy a TFR akkor is igen jó magyarázója az anyagi helyzetnek, ha egy sor egyéb jellemzőre (demográfiai ismérvek, lakóhely, jövedelem stb.) kontrollálunk. A kialakított társadalmi rétegek anyagi helyzetüket tekintve egyfajta hierarchiába rendezhetők és a csoportok belső homogenitása viszonylag jónak mondható. Nem meglepő persze, hogy a besorolás az éppen foglalkoztatottak közötti egyenlőtlenségeket képes a leginkább megragadni, míg a különböző okoknál fogva nem dolgozók helyzetét a legutolsó foglalkozási-munkapiaci pozíciójuk csak kisebb mértékben befolyásolja. Az anyagi státusz jellemzői közül utolsóként a munkanélkülivé válás kockázatának illetve az életkörülmények alakulásának a TFR-el való összefüggéseit mutatják ki – megint csak eredményesen. Nem világos viszont, miért nem vizsgálták a szerzők az anyagi státusz mutatói közül a foglalkozási helyzettel legközvetlenebb kapcsolatban álló jövedelemnek a foglalkozási réteghelyzet általi meghatározottságát.

A következő fejezet a társadalmi-foglalkozási réteghelyzetnek az idő-felhasználási szokásokra, a kulturális életmódra gyakorolt hatását járja körül. Az időstruktúrában a szabadidő részarányát vizsgálva az elemzés arra a következtetésre jut, hogy azt a réteghelyzet csak igen kis értékben befolyásolja. Más a helyzet a szabadidő eltöltésének mikéntjével, bár az egyes tevékenységformák nem feltétlenül hierarchikus különbségként képeződnek le a réteg-szerkezetben. Így például a magasan képzett értelmiségiek és vezetők azok, akik a legkevesebb időt töltenek televíziózással – hozzájuk képest mind a nagy- és középvállalkozók, mind pedig a betanított munkát végzők mintegy másfélszer ennyit.

Különbőféle szabadidő-eltöltési módok számbavétele után a szerzők létrehoznak egy folytonos „szabadidő-státusz” mutatót, hogy – mint korábban az anyagi státusz eseté-

ben – annak a réteghelyzettel való összefüggését vizsgálhassák. Következtetésük azonban eltér az anyagi státusz esetében kapottól: azt találják ugyanis, hogy az általuk kialakított szabadidő-státusz index alapján nem rajzolódik ki egyértelmű hierarchia a rétegek között és az egyes rétegeken belül is meglehetősen nagy különbségek tapasztalhatók. Ezt az eredményt értékelve azonban felmerül a gyanú, hogy kialakulásáért az index előállításának módja is felelős lehet. Meglehetősen heterogén tevékenységformákat gyűjtöttek ugyanis egy csokorba a szerzők, melyek egymással való összefüggése korántsem nyilvánvaló. Sem elméletileg megalapozottnak, sem pedig empirikusan (statisztikailag) kellően bizonyítottnak nem tűnik ugyanis az a feltevés, hogy az olvasási szokások, az otthonon kívül fogyasztott magas kultúra, a társas aktivitások, a baráti kapcsolatok, a testmozgás és a televízió-nézés egy indexbe (egy faktorba) kellene, hogy szerveződjenek.

A foglalkozásalapú rétegződésmodell után másodikként egy olyan társadalom-modellt ismerhetünk meg, amelynek alapja a fogyasztás és az életstílus. Pontosabban: kettő ilyen modelltől is olvashatunk. Az elsőben (amely az Életmód-Időmérleg adatfelvételen alapul) az egyes cikkekkel való ellátottság illetve az egyes tevékenységformákban való részvétel ténye határozza meg a besorolást – ezt a szerzők *rétegződés-szempontú* modellnek nevezik. Az *életstílus-depriváció* index ezzel szemben (alapja az NKI „Életünk fordulópontjai” kutatása) a hiányra, a megfosztottságra helyezi a hangsúlyt. Itt különös súllyal esik latba az, ha valaki azért nem rendelkezik valamivel (azért nem végez egy tevékenységet), mert nem telik rá.

Mindkét séma kialakításánál három dimenzió szerint osztották fel a társadalmat. Ezek a következők: anyagi életvitel, szabadidő/kulturális aktivitás és a lakáshasználat jellemzői. Mindkét esetben összevont változót készítettek a három dimenzió mérésére, majd a három index alapján cluster-analízis segítségével rendezték csoportokba a lakosságot. Mindkét séma meglehetősen egyértelmű hierarchiát rajzol ki összesen tíz, illetve kilenc réteggel. Ezek legtetején egy többé-kevésbé konzisztens felső csoport áll, míg a hierarchia legalján a „leszakadók”, akik mind anyagi-, mind lakáshelyzetüket, mind pedig szabadidő eltöltési szokásaikat illetően depriváltak tekinthetők. A kifejezetten hátrányos helyzetűnek mondhatók arányát mindkét felosztás körülbelül 30 százalékosra teszi. Különbség viszont, hogy a rétegződésalapú megközelítés a hierarchia tetején, míg a depriváció-szempontú az alsóbb régiókban differenciál erőteljesebben.

Az eredmények részleges eltéréseinek ellenére sem teljesen meggyőző a kétféle tipológia kialakításának szükségessége. A különféle javakhoz való hozzáférés lehetősége (*rétegződés-szempontú felfogás*) és annak anyagi okú hiánya (*életstílus-depriváció megközelítés*) vajon nem ugyanannak az éremnek a két oldalát képezik-e? Az NKI adatbázisán alapuló, „deprivációs” megközelítés a megfosztottság okán túl nyilvánvaló módon magában hordozza azt az elemi információt is, hogy valaki rendelkezik-e vagy sem az adott jószággal (lehetőséggel). Bár a felhasználható indikátorok köre ezen az adatbázison valamivel szűkebb, nem érzékelhető semmilyen akadálya annak, hogy az ennek alapján előállított index mind a rétegződés-alapú, mind pedig a deprivációs index tulajdonságaival rendelkezzen. Felvetődnek ráadásul bizonyos kérdések a depriváció-alapú felosztás alkalmazott kialakítási módjával kapcsolatban is. Ott ugyanis a „nem rendelkezik az adott jószággal, mert nincsenek meg annak anyagi feltételei”=0 pont; „nem rendelkezik vele egyéb – nem anyagi – okból”=1 pont; „nem rendelkezik vele, mert nem érzi szükségességét”=2 pont, „rendelkezik vele”=3 pont

osztályozással éltek a szerzők. Véleményem szerint erősen kérdéses a négy válaszkategória hierarchikus volta. Különösen az nem érthető, hogy miért kell itt különbséget tenni az „egyéb, nem anyagi ok” és a „nem érzi szükségességét” válasz között, és miért „ér” az egyik több pontot, mint a másik. (Miért „depriváltabb” az, aki például környezetvédelmi megfontolásoknál fogva nem tart gépkocsit, mint az, akinek azért nincs autója, mert nincsen arra szüksége?)

Mindenesetre a kialakított csoportok közül több jól jellemezhető tagjainak életkorával, életciklusával, családi állapotával, az iskolai végzettségével vagy éppen a társadalmi-fogyasztási réteghelyzetével. Így például a *fogyasztásorientált felső középrétegben* jóval az átlag fölötti a 35 évesnél nem idősebb, párkapcsolat nélkül élők részaránya és a csoport mintegy 40 százaléka diplomás. Egy másik példát tekintve a *jó lakású szegények* és a *jó lakású kisépzettenciák* gyakran kerülnek ki a 60 év feletti korosztályból, és az előbbi csoportban erősen felülreprezentáltak a legfeljebb 8 általánost végzettek.

A szerzők ezek után az idő-felhasználási mintázatoknak, majd pedig egyes értékbeállítódásoknak az életstílus-csoportokkal való összefüggését mutatják be. A kétváltozós összefüggéseket a legtöbbször itt is regressziós becslések egészítik ki. Az idő-felhasználást illető eredmények egy része nem újdonság: a csoportképzésben felhasznált változók egy része ugyanis maga is a szabadidő-felhasználás módozataira vonatkozott, így persze viszonylag homogén csoportok (is) képződtek például a szabadidővel való rendelkezést illetően. De jó magyarázó erővel rendelkezik az életstílus-tipológia például az egyedül, vagy az otthon töltött idő részarányára vonatkozóan is.

Különböző értékbeállítódásoknak az egyes életstílus-csoportokban való előfordulását vizsgálva szintén karakteres eltérések tapasztalhatók. A kutatásban azonosított értékrendek közül a családközpontú beállítódás például a *konzisztensen szegények* csoportjában a legerősebb, míg a *fogyasztásorientált felső középrétegben* a legkevésbé jellemző – míg az önmegvalósító értékrend tekintetében (csaknem) fordított a helyzet. Határozott distinkciók rajzolódnak ki aztán a nemi szerepekkel és a gyerekeknevelést irányító elvekkel kapcsolatban is. Utóbbit tekintve paradoxnak tűnő – ám valójában nagyon is érthető eredmény – hogy a kemény munka megszerettetése a gyerekekkel éppen azon csoportokban bizonyult a legfontosabbnak, melyek tagjai a munkaerőpiac legbizonytalanabb pozícióit foglalják el (*leszakadók* és *konzisztensen szegények*). Viszonylag jól elkülönülnek egyes csoportok egymástól végezetül aszerint is, hogy tagjaikra mennyire jellemző az anómikus gondolkodásmód és hogy milyen tagjaik mentális állapota.

A különböző regressziós becslések eredményeiből érdemes kiemelni azt a megfigyelést, hogy szüleik iskolai végzettsége számos tekintetben a felnőtt társadalom életében is meghatározónak bizonyul. Azonos szinten tartva ugyanis mind az életstílus-csoport tagságot, mind egy sor demográfiai (életkor, nem, gyerekszám, háztartás jellege) és gazdasági (gazdasági aktivitás, jövedelem) ismérvet, valamint az iskolai végzettség szintjét is, a vizsgálat statisztikailag számottevőnek találja a származás hatását a napi időbeosztás jellemzőire, az anómikus beállítottság mértékére csakúgy, mint a mentális állapotra. Mindez erősen elgondolkodtató tekintve, hogy az állítás a felnőtt lakosság egészére – tehát nem csupán a legifjabbakra vonatkozik – és

hogy a szülők és gyermekük iskolai végzettsége között fennálló, jól ismert erős összefüggések *mellett* fennálló, önálló hatásokról van szó.

A tanulmány sokszíniúen bizonyítja a szerzők kiinduló feltevését: a társadalom szerkezete többféle szempont szerint is leírható, különböző megközelítésekre építkező rétegsémák különböző vonatkozásokban ragadják meg jobban a társadalmi egyenlőtlenségeket. Sajnálatos viszont, hogy az olvasó nem tudhatja meg: más felosztásokhoz képest eltérő módon, vagy esetleg jobban jeleníti-e meg a társadalomban jelen lévő differenciákat Bukodiék rétegsémája. Elsősorban a társadalmi-foglalkozási alapú rétegmodell esetében vetődik fel az igény: jó lenne hasonló elemzéseket látni, melyekben a KSH-TFR helyén például az EGP osztályséma vagy Ferge Zsuzsa modellje szerepel és összehasonlításokat tenni az így kapott eredmények között. Mindezek ellenére várható és remélhető, hogy mindkét bemutatott rétegmodell – de különösen a munkaerőpiaci-foglalkozási alapú – hasznos és gyakran használt eszköz elkövetkezendő kutatások készítői kezében.

A HACKER-ETIKA

Gondolatok Pekka Himanen: *The Hacker Ethic and the Spirit of Information Age* című könyvéről

KELLER Tamás

TÁRKI

H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.; email: keller@tarki.hu

Himanen, Pekka: *The Hacker Ethic and the Spirit of Information Age*. London: Vintage, 2001.

Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művének alap gondolata – miszerint kapcsolat van a kapitalista üzletvezetés és a protestáns értékek között – több gondolkodót készített arra, hogy a gondolat érvényességét megpróbálja kora társadalmára vonatkoztatni. Többek között például Daniel Bell *The Coming of Post-Industrial Society* (1974) könyvében kifejti, hogy az egység, amely gazdaság logikája és kultúra logikája között a hagyományos kapitalizmusban jelen volt, mivel mindkét társadalmi szféra a protestáns értékek alapján működött, megszűnt. Míg a gazdaság továbbra is protestáns értékek alapján működik, a kultúra már nem magyarázható tovább a protestáns aszkézissel, hanem a hedonista logika alapján működik.

Pekka Himanen *The Hacker Ethic and the Spirit of Information Age* című könyve nyilvánvalóan hasonló szándékkal íródott, s így címe is egyértelmű utalás Weberre. Himanen Linus Torvalds alapján hackernek nevezi azt, akinek a számítógép önmagában véve szórakozás.¹ Aki azért programoz, mert a programozásban örömet leli. A hacker számára tehát a munka élvezetes. A hacker egyébként is – az élet más területein is – szereti az életet az élet által kínált élményeken keresztül megélni.

Himanen könyvében szembeállítja egymással a protestáns-, és a hacker-etika elemeit. A protestáns értékrendet hét pontban határozza meg: „...money, work, optimality, flexibility, stability, determinacy and result accountability” (Himanen 2001: 139). Azaz: pénz, munka, optimalizálás, rugalmasság, stabilitás, célirányultság, célok elérésében tett eredmények könyvelése. A hacker-etika elemei emellett a passion, freedom, money, social worth and openness, activity, caring, creativity” (Himanen 2001: 139–141); vagyis az élvezet, a szabadság, a pénz, a társadalmi nyitottság, az aktivitás, a gondoskodás és a kreativitás. Mint ahogyan Himanen azt könyvének utolsó fejezetében megjegyzi, a hacker-etika hét központi értéke közül az első hat három szinten vizsgálható. Az élvezet és a szabadság a *munka etikájának* szintjén, a pénz és a társadalmi nyitottság a *pénz etikájának* szintjén, az aktivitás és a gondosko-

1 „the computer itself is entertainment” (Himanen 2001: 3).

dás pedig a hálózathoz fűződő viszony, a *hálózati etika szintjén* értelmezhető. A hetedik érték, a kreativitás, azonban mind a három szinten megtalálható.

A MUNKA ETIKÁJA

Himanen szerint a hacker-etika egyre inkább az információs kor² munka-etikájává válik. A pénz-, és a hálózati-etika szintjén a hacker-etika csupán egy – de jelentős – alternatíváját képi a protestáns etikának.

A munka nem mindig jelentett egyúttal élvezetet is. Himanen itt Webert idézi, Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művében a munkát elhivatottságként definiálja. A munka elhivatottságként való értelmezése alapvetően a protestantizmus terméke. A protestáns felfogásban ugyanis a munka Isten nagyobb dicsőségére történik.

Himanen a munka protestantizmus előtti felfogásának kapcsán Szent Ágoston (Augustinus)³ egy prédikációjára hivatkozva megjegyzi, hogy mivel Jézus halála pénteken történt, a feltámadás pedig vasárnap – egyébként vasárnap pihent meg az Ószövetség szerint Isten teremtő munkájában –, az élet igazi értelme eszerint a felfogás szerint a vasárnapban van. Ezt megerősíti az, hogy a protestantizmus előtti felfogás szerint a túlvilágon nem lesz már munka, mivel a munka – a péntek-lét – a bűnbeesés következménye. A munka tehát gyötrelmes szenvedést jelentett a protestantizmus előtt. A protestantizmus eredményezte azt, hogy a péntekre – az ember munkás-létére – kerül a hangsúly.

A hacker-etika a munka megítélésének szempontjából közelebb van a szombathoz mint a péntekhez, mert a munka elsősorban élvezeti forrás, „but it is important to note (...) the hackers ethic is not the same as the pre-Protestant work of ethic, which envisions a paradise life without doing anything. Hackers want to realize their passion, and they are ready to accept that the pursuit even of interesting tasks may not always be unmitigated bliss” (Himanen 2001: 18). A hackerek a fáradságot is vállalják, bár a munka egésze örömteli folyamat számukra.

A protestáns etikának nem csak a munka elhivatottságként való felfogása volt központi eleme Himanen szerint, hanem az idő is. Ahogyan Benjamin Franklin írja: az idő pénz. Az információ korában két egymással ellentétes folyamat zajlik. Az idő minél célszerűbb kihasználása, ami *a vasárnap elpéntekesedéséhez* vezet, illetve a minél flexibilisebb időfelfogás, ami azonban *a péntek elvasárnapiasodásához* vezet. Az idő minél célszerűbb kihasználása protestáns örökség, ami a munkaidő minél célszerűbb kihasználását is jelenti. Az idő flexibilisebbé válása az új technikai eszközöknek köszönhető. A hackerek, bár olykor keményen dolgoznak, életük rendezőelvének nem a munkát teszik meg. Időbeosztásuk ezért flexibilis. A munkanap – akár pihenőkkel színezve – kellembesebbé válhat. Az a szemlélet, amely az időnek ilyen rugalmas szemléletét teszi lehetővé, amely szemléletben hangsúlyt kapnak a munkát végző saját preferenciái, az idő protestantizmus előtti szemléletéhez hasonlít. Az idő középkori

2 Himanen információs korról (*inframtion age*) és hálózati társadalomról (*network society*) beszél.

3 *Concerning the City of God Against the Pagans: Homelies of the Book of Ezekiel 2.4.2.* (Himanen 2001: első fejezet 23. lábjegyzet).

felfogásából ugyanis hiányzott – a kolostori életet kivéve – az a szervezethez, a munkának már-már órarendszerű beosztása, ami a protestáns szemléletben megjelent.

A PÉNZ ETIKÁJA

A protestáns etika a munkát alapvetően kötelességgként fogta fel. Ebből a felfogásból ered, hogy a munka a legfontosabb értékévé vált. A hivatásszerűen végzett munka értéke pedig a munka által megtermelt hasznon mérhető le. Így a munka nem önmagában vett érték, hanem eszköz a haszon eléréséhez.⁴

A hacker-etika ezzel szemben nem a kötelességszerűen végzett munkát tartja a legfontosabbnak, és ezért nem tekinti a munkát eszköznek a nagyobb haszon elérése céljából. A munka önmagában válik értékessé.

Himanen Torvalds-ot idézve háromféle motivációt különít el.⁵ A túlélés, a közösségi élet és az élmény által motivált cselekvéseket. A protestáns etika mögött egyfajta túlélési motiváció húzódik meg, míg a hacker-etika szerint erősebbek a közösségi élet és az élmény általi motivációk. Éppen emiatt a hacker-etika számára nem a munka és a pénz a fontos, hanem az élvezet. Ebből pedig az következik, hogy a tulajdon szerepe ártértékelődik. A tulajdon nem szűnik meg teljesen, ahogyan a szerző Stallmant idézve fogalmaz, a szabadság nem azt jelenti, hogy mindenki ingyen kap sört, hanem azt, hogy mindenki szabadon beszélhet.⁶ Ez a logika áll a Linux gondolata mögött, amelyet mindenki szabadon használhat és fejleszthet tovább. És szintén ez a logika vezet ahhoz a felfedezéshez, hogy az információs gazdaság csak abban az esetben maradhat kapitalista, ha minden kutató kommunista. A kommunizmus nem ideológiai értelemben használatos, hanem abban az értelemben, amelyben Merton használta, aki is a tudományos nyitottságot értette alatta, vagyis azt, hogy a megszerzett tudás szabadon áramolhat a tudás birtokosai között (Himanen 2001: 60).

A munka etikájának megváltozása – ami a protestáns etika és a hacker-etika közti különbségből magyarázható – megváltoztatja a pénz etikáját, és ezáltal azt a logikát, amely alapján a gazdaság működik. Ezek a változások azonban a tudás szerepét is átértékeltek.⁷ Himanen a tudásnak két metaforikus megközelítési módját különbözteti meg. A tudás tudományos vagy akadémia-szerű változatát, illetve a tudás iskolás vagy kolostorszerű megközelítését. A tudás akadémia-szerű megközelítésének szimbólumául Platón Akadémiája szolgálhat, ahol is a tudás nem volt levédve, mindenki hozzáférhette a már meglévő tudáshoz a maga értelmezését; továbbfejleszthette az

4 „When money becomes the highest and in itself, passion is no longer an essential criterion for work choices. Projects are chosen primary on the basis of the greatest promise of profit.” (Himanen 2001: 57)

5 Ahogyan Weber *A protestáns etikában...* protestáns prédikátorokra, például Lutherre, Kálvinra, Zinzendorfra, Chillingworthre hivatkozik, úgy hivatkozik Himanen a hacker-etika bemutatásánál Linus Torvalds, a Linux tervezőjének, illetve Steve Woniak-nak, az Apple társalapítójának gondolataira.

6 „...the idea of *free speech* not *free beer*. Stallman's version of the hacker money ethic does not oppose *making money*, just making money *by closing off information from others*. ” (Himanen 2001: 59, kiemelés az eredetiben)

7 A tudásnak – mint egyfajta tulajdonnak – ilyen jellegű átértékelődése, egy olyan nyitott modellt eredményez, amelyben bizonyos információk mindenki számára hozzáférhetőek.

alapgondolatot. A tudás ilyen jellegű fölfogása rajzolódik ki a Linux mögött is, itt a felhasználók tovább gondolhatják, tökéletesíthetik az eredeti program alapgondolatát. A tudásnak ilyen – továbbgondolásra lehetőséget nyújtó – felfogása a tudományos tudás is, vagyis az, hogy a már publikált műveket, megfelelő hivatkozással mindenki számára továbbgondolhatóak. Ez a fajta tudás híján van a szigorú strukturálódásnak. A tudóst, mint ahogyan a hackert is, a tudás megszerzésének öröme és vágya hajtja az újabb és újabb ismeretek megszerzésére. A tudásnak az akadémiai fajtája mellet, jelen van egy iskolásabb minőségű tudása, amely elsősorban a kolostori iskolákhoz köthető, és amelyben szigorúan meg van határozva beszélő és hallgató; adó és vevő.

Az igazán érdekes Himanen szerint az új „iskolának” a kérdése, amelyet ő hálózati-akadémiának (*Net Academy*) nevez. A szerző az internetben olyan tanulási lehetőséget lát, amely – bár tanulásra is szolgál – az akadémiai tudásalapján szerveződik. Az internet segítségével a társadalom mindenfajta központi irányítást megkerülve szerveződhet. Ezen a ponton Himanen már-már a platóni ideális – filozófusok által irányított – állam megjelenését vizionálja, miszerint az önszerveződő – mint a hacker-etikán alapuló társadalom – a társadalom egészét képes lesz majd áthatni, és ezzel közelebb jön a lét egy szabadabb, akadémikusabb változata. „A central point of hackerism is to remind us that through the open model great things can be accomplished by individuals’ direct cooperation.” (Himanen 2001: 80).

A HÁLÓZAT ETIKÁJA

Amellett, hogy a hacker-etikát a munka és a pénz etikája mentén lehet jellemezni, a hacker etika harmadik szintjeként a net etikáját kell megemlíteni: a hálózati etikát (*network ethic; netic*). Ezt az etikát a *szólásszabadság* és a személyiség jogainak védelme jellemzi. Azt, hogy a hálózatok képesek a szólásszabadság fórumaivá válni, a koszovói háború bizonyítja, amikor is a Milosevics uralta tömegkommunikációs eszközök által befolyásolt közvéleménnyel szemben az internet volt egyedül képes arra, hogy az egyoldalú hírek mellet a másik – a koszovóiak – fél véleményét képviselje. Himanen állítása szerint ez volt az első – hálózaton is vívott – háború, mivel a két ellenséges fél egymás honlapjainak feltörése árán is igyekezett információk birtokába jutni.

A személyiségi jogok védelme az internetnek azzal a tulajdonságával szemben artikulálódik, hogy a személyiségi jogok nincsenek levédve. (A cooky adatok miatt az internetet használók bizonyos tulajdonságai ismertek, ha az illető felhasználó egy meghatározott honlapon személyes adatait is megadja, az illető használoról meglehetősen pontos adatok állnak rendelkezésre, amelyek felhasználhatók többek között például marketing célokra.) Az internetnek ezzel a tulajdonságával szemben bizonyos hackerek az anonimitáson alapuló nethasználat kifejlesztését ambicionálják.

A net etikájának harmadik vonása a *kreativitás*. A protestáns etika által beosztott munkaidő azt eredményezte,⁸ hogy az emberek a szabadidejükben sem tudtak kreatívak lenni. Minél inkább pontosan be van osztva munkaidejük, annál kevesebb igényük

8 Himanen itt Andrew, E. (1999): *Closing the Iron Cage: The Scientific Management of Work* című könyvére hivatkozik.

maradt a kreatív szabadidő eltöltéshez. Ebből – és ez már Himanen gondolata – következik a feltételezés: „In the case, the Friday-centeredness of life is realized in most absurd way: managed in their work externally, people wait for Friday in order to have more time to watch television and be externally amused. Hacker on the other hand, use their leisure – Sunday – as an opportunity to realize personal passions other than those that they pursue in their work” (Himanen 2001: 110).

Mivel a hálózati társadalomban a tudás nagyon hamar veszít aktualitásából, az állandó önfejlesztésre (personal development) nagy hangsúly kerül. Nem véletlen – érvel Himanen –, hogy az önfejlesztés irodalma annyira fellendült az elmúlt időben. Az önfejlesztésről szóló irodalom, illetve a téma mesterei hét központi erényt határoznak meg, amelyek előrevetítik a hatékony önfejlesztést.

A célirányultságot (*determinacy*), amely a helyes célok kitűzését jelenti. Az optimalizálás (*optimality*), amely a kitűzött cél minél hatékonyabb elérését jelenti. Rugalmasság (*flexibility*), amely azt jelenti, hogy a kitűzött cél elérésétől semmilyen akadály nem tántoríthatja el a cselekvőt, mert alapvetően minden szituációhoz képes alkalmazkodni. A stabilitás (*stability*), amely a cél felé történő biztos előrehaladást jelent. A szorgalom (*industry*), mivel egy cél elérése kemény munkával jár. A pénz értéke (*money*), amely a cselekvés hasznosságára törekszik. Ez a hasznosságra törekvés már Franklin és a monasztikus rendek etikai rendszerében is központi helyet foglalt el. És a kitűzött célok elérésében tett eredmények könyvelése (result accountability), amely könyvelés már Franklinnál is megvolt, abban ahogy az erényeit könyvelte.

„There are reasons to say that the network enterprise is held together by the same seven values PD [Personal Development] teaches in an exaggerated form: goal orientation, optimality, flexibility, stability, industry, economy, and result accountability. And these *are* values in the traditional philosophical sense: the overriding goals guiding action – even though they do not resemble the old ethical values” (Himanen 2001: 123–124, kiemelés az eredetiben). Mivel az információs kor értékei nem hasonlítanak a régi protestáns értékekre, a hét érték közül a hálózati társadalomban a pénz értéke a legfontosabb, ennek rendelődik alá a többi érték. A flexibilitás például úgy válik fontossá, hogy a cél akadályokon keresztül történő elérése felértékelődik, vagyis, ha az egyik lehetséges út nem működik a cél elérésre, azonnal más lehetőségeket kell számba venni a cél megvalósítása érdekében. Ugyanígy a többi érték is alárendelődik a pénzszerzés céljának. A hálózatokat működtető logika ugyanakkor nem pusztán a pénz körül forog. Himanen hivatkozik például a Cisco System⁹ egyik emberére, aki miután elhagyta a céget, hatalmas tőkéjéből állatvédő szervezetet alapított.

A hálózatok világa azonban át is alakítja az értékeket. A stabilitás például a kiszámíthatóság és állandóság szinonimájává válik. A fölgyorsult világban ugyanis szükség van valamilyen állandóságra.

9 Castells is ennek a vállalatnak a kapcsán mutatja be a hálózati gondolkodást (Castells 2002: 180–184).

HACKER ÉRTÉKEK – PROTESTÁNS ÉRTÉKEK

Bár Himanen munkájában nyilvánvalóan Webert parafrázálja, látszólag nem helyez hangsúlyt arra, hogy Weber a protestáns etika és kapitalizmus szelleme között rokonságot tételez fel. Himanen a protestáns értékeket és az információs kor szellemét rokonítja (Himanen 2001: 139), és tőlük függetlenül fogalmazza meg a hacker-értékeket. Himanen külön hét pontban különbözteti meg a hacker-értékeket, és emellett másik hét pontban megfogalmazza az általa önfejlesztéssel is rokonítható, alapvetően aszketikus természetű, protestáns értékeket. Bár könyve szándéka szerint a hacker-értékek meghatározására törekszik, az információs társadalmat állítása szerint továbbra is a protestáns értékekkel lehet meghatározni.

Himanen állítása szerint a hacker-értékek elsősorban a munka etikájának területén mutatkoznak meg,¹⁰ és a pénz-, illetve a hálózathoz fűződő etika területén a hacker-értékek továbbra is a protestáns értékek vetélytársai. A weberi kérdés azonban továbbra is megválaszolatlan Himanen elmélete esetében: ha nincsen strukturális kapcsolat a hacker-értékek és az információs kor között, akkor milyen mechanizmusokon keresztül képesek a hacker-értékek hatásukat érvényesíteni az információs korban? Himanen persze hoz példákat, például a tudás esetében a hálózaton elérhető tudás struktúráját alapvetően összeegyeztethetetlennek tartja az iskolai tudás struktúrájával. A kérdés azonban továbbra is az, hogy miért jelentenek kihívást a hacker-etika elemei a protestáns etika által meghatározott társadalomban? Pusztán azért jelentenek-e kihívást a hacker-értékek, mert egy alapvetően más értékrendet jelentenek a protestáns etikához képest? Vagy logikailag egy lépéssel korábról kezdve: hogyan tudnak egyáltalán megjelenni a hacker-értékek egy teljesen más logika alapján működő társadalmi rendszerben? Weber szerint a protestáns értékek és a kapitalizmus együtt fejlődtek, Himanen szerint pedig a hacker-értékek már kifejlődtek, és egyre inkább kihívást jelentenek a protestáns értékek számára. De az a kérdés, hogy miért tudtak megjelenni és kifejlődni a hacker-etika elemei egy strukturálisan tőlük gyökeresen különböző környezetben, megválaszolatlan.

A gondolatnak ez a fajta inkonzisztenciája sajnos rontja a hacker-értékek kifejtésének izgalmas gondolatát, amely más szociológiai elméleti írásokhoz hasonlóan a korábbi társadalmakhoz viszonyítva alapvetően más értékrend alapján definiálja a jelen társadalmat. Hankiss Elemér, például, a fogyasztói társadalmat a reneszánsz értékek kiteljesedésének gondolja. A reneszánsz pedig ideológiailag a sztoicizmussal és epikureizmussal rokonítható, ilyen módon pedig a reneszánsz és a hagyományos, zsidó-keresztény kultúrkör értékei között feszültség van. „A hagyományos normák együttese (...) arra ösztönözte az embert, s ösztönöz még ma is sokakat, hogy esendőségének tudatában lévő, felelősségteljes, törvénytisztelő, önfeláldozó közösségi lényként éljen és ilyené alakítsa személyiségét. A ma domináns normák ezzel szemben önközpontú, dinamikus, önkiteljesítő, hedonista vagy epikureánus lényé formálják az embert, aki

10 „As we have seen, the hacker ethic means a *work ethic* that challenges the prevailing Protestant ethic. It may not be that difficult to agree with much of hackers' challenge for work – in fact, despite that fact that the Protestant work ethic still has strong hold over the information economy, the hacker work ethic seems to be slowly spreading from computer hackers to the larger group of information professionals.” (Himanen 2001: 43, kiemelés az eredetiben)

meg van győződve arról, hogy ártatlan, s hogy joga van az élet teljességére.” (Hankiss 2005: 362)

Nem lenne szerencsés, ha a hacker-etika és az információs kor közti strukturális hasonlóság hiányának – ami Himanen elméletének fő gyengesége – az lenne az eredménye, hogy az olvasó igazat adna annak a honlapnak,¹¹ amely a vasárnap elpéntekiesedésének kétségtelenül izgalmas gondolatát parodizálva a könyv elolvasását a következőképpen ajánlja: „It’s a good read, especially if you haven’t thought much about why Robinson Crusoe named his companion »Friday«.”

IRODALOM

- Andrew, E. (1999): *Closing the Iron Cage: the Scientific Management of Work*. Montreal: Black Rose Books.
- Bell, D. (1974): *The Coming of Post-Industrial Society*. London: Heinemann.
- Castells, M. (2002): *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol I. The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Hankiss E. (2005): *Az ezerarcú én*. Budapest: Osiris.
- Himanen, P. (2001): *The Hacker Ethic and the Spirit of Information Age*, London: Vintage.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.
- Z. Karvalics L.: *Az internet társadalom-tudománya*.
<http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2005&honap=6&cikk=1005>
<http://kairosnews.org/node/4304>

11 <http://kairosnews.org/node/4304>

ABSTRACTS

Adél Pásztor

NATIONAL MINORITIES AS INVOLUNTARY MINORITIES.

Test of the “oppositional culture” explanation for ethnic differences in educational attainment in Europe. The case of Hungarians

This study aims to draw attention to national minorities as a distinct group from immigrants. Additionally, it attempts to introduce a global perspective on national minorities, with specific reference to Hungarians in Central Europe. There are no sociological theories addressing the issue of national minorities in the area of education; it is argued here that theories relating to immigrants might be a useful starting point. For example, Ogbu’s distinction between “voluntary” and “involuntary” minorities is applicable to the distinction between immigrants and national minorities. Using empirical evidence from a nationally representative survey carried out in the Carpathian-basin I find little support for Ogbu’s thesis. Analysis of the data indicates significant variation between the autochthonous minorities examined in the study; which questions whether it is appropriate to generalize on the basis of voluntariness alone. Additionally, empirical analysis specifically on Hungarians does not favor Ogbu’s thesis. The Hungarian national minority as an involuntary group is not significantly disadvantaged with respect to educational attainment (with the exception of Slovakia). On the contrary, they seem to catch up with the majority i.e. the gap between majority and minority appears to be closing.

Vera Messing

NET SPAN OF HOLES: INTER-HOUSEHOLD SUPPORTING NETWORK AMONG ROMA AND NON-ROMA POOR

The study analyses inter-household supporting networks among Roma and non-Roma poor households. I concentrate on one dimension of relationships: what material and non-material relationships support the subsistence of poor households. Due to the datasets in reach characteristics of supporting relationships of the total population, of Roma and non-Roma in similar narrow circumstances may be compared. The most remarkable result of the research is that the non-Roma poor households are significantly richer in their supporting networks than Roma poor households. Moreover, characteristics of supporting inter-household networks of Roma depend largely on their regional location as well as on ethnic identity, history and traditions of inter-ethnic relations of the given region. As a conclusion I formulate further research questions the analyses of which may lead closer to the understanding of diversity and differing subsistence strategies of the population considered as Roma.

Dávid Jancsics

**EUROPEAN COMMUNITY STATES IN THE NATIONAL PRESS
A NETWORK ANALYSIS ATTEMPT**

The study analyses the relations between the member states of the European Community and the two most significant daily papers of the national press, the „Népszabadság” and the „Magyar Nemzet” with a network approach method. The countries featured in the articles have been defined as the actors of a connection network. The target of the research is to find an answer to the question, if the profiled network structure between the states is influenced by the values represented by the papers or rather by real (facts and) events.